

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

Qo‘lyozma huquqida
UDK: 821.512.133.09-1

NORKULOVA SHAHNOZA TULKINOVNA

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA KO‘Z VA QOSH TIMSOLINING
BADIIY TALQINLARI

10.00.02. – O‘zbek adabiyoti

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)
ilmiy darajasini olish uchun yozilgan
DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar: [Haqqulov Ibrohim Choriyevich],
filologiya fanlari doktori, professor

Termiz – 2023

MUNDARIJA

KIRISH (falsafa doktorlik ishi annotatsiyasi).....	3
I BOB. KO‘Z VA QOSH TIMSOLLARI GENEZISI VA IRFONIY MAZMUN TARIXI.....	11
1.1. Xalq og‘zaki ijodi va irfoniyl adabiyotda ko‘z va qosh timsoli tasviri hamda talqini.....	11
1.2. Alisher Navoiygacha bo‘lgan turkiyl adabiyotda ko‘z va qosh timsoli, tasvir hamda tashbih o‘ziga xosligi.....	26
Bobga doir xulosalar	51
II BOB. ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA KO‘Z TIMSOLI: HOL VA TALQIN	54
2.1. Kechinma va ifoda uyg‘unligida ko‘z timsolining o‘rni.....	54
2.2. Ko‘z timsoli va tasvir mahorati.....	79
Bobga doir xulosalar	102
III BOB. QOSH TIMSOLI: MAZMUN VA BADIYYAT MUSHTARAKLIGI	105
3.1. Qosh va unga yondosh timsollar	105
3.2. Qosh timsoliga oid poetik yangilanishlar.....	121
Bobga doir xulosalar	145
UMUMIY XULOSA	147
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	151

KIRISH (falsafa doktorlik ishi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon adabiyotshunosligida badiiy adabiyotning maqsad hamda vazifalarini belgilashda obraz, ramz, timsollarni ham chuqur tahlil va talqin qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, ramz hamda timsollar badiiy matnning ustunlaridandir. Ular xususidagi xolis talqinlar asar g'oyasini anglashga yo'l ochadi. Timsollarning mazmun-mohiyatini aniq izohlash asar g'oyasini to'g'ri belgilash, ijodkor mahoratini ko'rsatish, milliy adabiyotning o'ziga xos tomonlarini asoslash uchun ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Dunyo adabiyotshunosligida ham sharq mumtoz adabiyotidagi timsollarni o'rganish hamisha qiziqarli mavzulardan bo'lgan. Sharq tasavvufiy-irfoniy adabiyotining paydo bo'lishi dunyo adabiyotshunosligida alohida bir hodisa. Uning ildizlari diniy-e'tiqodiy qarashlar, xalq og'zaki ijodi, tarix bilan chambarchas bog'liq. Shu bois irfoniy adabiyotdagi ma'rifiy tushuncha va istiloh, obraz, ramz hamda timsollarni sharhlash muhim sanalgan. Sharqona badiiy tafakkur, sharqona uslubning mohiyati bevosita timsollar bilan ham aloqador. Ko'z va qosh ham mana shunday lirik qahramonning ham zohir, ham botinini tasavvur qilishda zarur timsollardan biridir. Ayniqsa, mazkur timsollardagi irfoniy qatlamni aniqlash va izohlash dolzarb mavzulardan hisoblanadi.

Istiqlol davri o'zbek adabiyotshunosligida tasavvufiy g'oya, obraz va timsollar olamini tadqiq etish, irfoniy istilohlarning timsollar bilan aloqasini ko'rsatishga alohida e'tibor qaratildi. Ayniqsa, mumtoz adabiyotdagi timsollarni o'rganmasdan, ularning ma'rifiy talqinlarini yaratmasdan ming yillik adabiyotimizni anglab bo'lmasligi ayon bo'ldi. Natijada, bir necha obraz, ramz va timsollar alohida monografik tadqiq qilindi. Shonli tarix bilan birgalikda tengsiz badiiy adabiyotimizni tushunish uchun bu kabi izlanishlar muhimligi isbotlandi. Zero, "Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor, havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va, men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk

adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi"¹. Shu jihatdan ham Alisher Navoiy lirikasida ko'z va qosh timsollarini monografik ko'lamda tadqiq etish adabiyotshunosligimizdagi zarur masalalardan hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi" farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-1 son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida", 2017-yil 17-fevraldagi PQ-2789-son "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2017-yil 13-sentyabrdagi PQ-3271-son "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi qarorlari, 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasiga murojaatnomasi hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga bog'liqligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining I. "Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy rivojlantirishda innovatsion g'oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo'llari" ustuvor yo'nalishi doirasida bajarilgan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Adabiyotshunoslikka doir lug'atlarda ko'z va qosh timsollariga alohida e'tibor qaratilib, badiiy matnlar asosida

---

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2017. 4 август.

izohlar berilgan². Chunki badiiy adabiyotning bosh qahramoni inson ekan, uning tasvirlarida bu ikki timsolning oʻrni beqiyos. Ularsiz badiiy qahramonning nafaqat portreti, balki ichki olami haqida ham tiniq tasavvur yaratilmasdi. Shuningdek, Sharq mumtoz adabiyotida, jumladan, turkiy adabiyotda tasavvufning taʼsiri katta boʻlgan. Tariqatlarning dunyoga kelishi va eng nufuzli kubroviya, yassaviya, naqshbandiya tariqatlarining turkiy olamda paydo boʻlganligini inobatga olsak, oʻzbek adabiyotini ham tasavvuf taʼlimotini teran anglamasdan tadqiq etib boʻlmaydi. Bu haqiqat allaqachon anglashilgan va irfoniy lugʻatlar, sharhlar yaratilgan. Mana shunday baʼzi tasavvufiy atamalarning izohli lugʻatlarida koʻz va qosh timsollari sharhlangan. Badiiy matnlardan parchalar keltirilgan³. Shuningdek, dunyo adabiyotshunosligida ham sharq mumtoz adabiyotidagi timsollar haqida baʼzi fikrlar bildirildi⁴. Oʻzbek adabiyotshunosligida ham tasavvuf haqidagi izlanishlarda tasavvufiy timsollar toʻgʻrisida ham qarashlar aytilgan⁵. Navoiyning birgina “Qaro koʻzim” gʻazaliga qilingan sharhlar alohida kitob holiga keltirilgan. Hatto adabiyotshunos N.Jumaxoʻja tomonidan zabardast olimlar tomonidan qilingan sharhlar monografik tadqiq qilingan⁶. Bevosita koʻz timsoliga doir Ibrohim Haqqul izlanishlarini alohida eʼtirof etish lozim⁷. Bir necha obraz, ramz va timsollar

² Литературная энциклопедия. – Москва: Наука, 1937; Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966.

³ Фарҳанги мусталаҳоти урафо. (Форс тилида) Техрон: ҳиж. 1329; Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – М.: СЭ, 1969; Розӣ, Шамси Қайси. Алмуъжам. – Душанбе: Адиб, 1991; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Marifet yayınları, 1995; Cebecioğlu E. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Ankara: Rahber yayınları, 1997; Tasavvuf istilâhlari literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim efendi'nin istilâhât-i insân-i kâmil'i. İstanbul, 2003; Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006

⁴ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965; Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика, Стилистика. – М.: Наука, 1972; Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990; Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – Москва: Наука, 1982;

⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016; Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965; шу муаллиф. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Халқ мероси, 2002; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979; Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1971; Комилов Н. Тасаввuf ёхуд комил инсон ахлоқи. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996; шу муаллиф. Тасаввuf. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1999; шу муаллиф. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005; Жузжоний А.Ш. Тасаввuf ва инсон. – Тошкент. Адолат. 2001; Ҳаққулов И. Шеърят – руҳий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990; шу муаллиф. Тасаввuf ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991; шу муаллиф. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998; Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввuf. – Хўжанд, 1994; Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; шу муаллиф. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992; Очилов Э. Муборак сарчашмалар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997; шу муаллиф (И.Ҳаққул билан ҳаммуаллифликда). Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: O'zbekiston, 2016.

⁶ Жумахўжа Н. Бир ғазал тадқиқи ёхуд Қаро кўзим ғазали таҳлилларининг тадқиқи. – Тошкент: 2020.

⁷ Ҳаққулов И. “Борми шоир ёзмаган кўз мадҳига”. “Фан ва турмуш”. 2003 йил. № 1-2-3. – Б. 47.

dissertatsion tadqiqot sifatida o'rganildi. Ammo o'zbek mumtoz adabiyotida, jumladan, Navoiy lirikasida ko'z va qosh timsollari monografik tadqiq qilinmagan.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lim muassasasi ilmiy-tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Dissertatsiya Termiz davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti o'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida ilmiy-tadqiqot ishlari rejasining "O'zbek adabiyoti tarixini tizimli o'rganish" mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi ko'z va qosh timsollarining badiiy adabiyotdagi genezisi, irfoniylar tarixini aniqlash, xususan, Alisher Navoiy asarlarida lirik qahramonning tasviri hamda kechinmalarini ko'rsatishdagi ahamiyatini belgilash, ko'z va qosh bilan chambarchas aloqador obraz hamda ramzlarni o'rganishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

mumtoz adabiyot timsollar olamida ko'z va qoshning ahamiyatini aniqlash hamda ularning lirik qahramon tasviridagi o'rnini ko'rsatish;

ko'z va qosh timsolining genezisini asoslash, irfoniylar izoh va sharhlarini badiiy parchalar vositasida dalillash;

Navoiygacha bo'lgan mumtoz lirikadagi ko'z hamda qosh timsollarini tahlil va talqin etib, mazkur timsollarning takomil jarayonini, ular bilan aloqador badiiy san'atlarni ochib berish;

Alisher Navoiy she'riyatida ko'z timsolidagi poetik yuksalishni dalillash, zohir va botin ko'zini uyg'unlikda tadqiq etish, jumladan, shoirning lirik tasvirlarini o'zining nasriy asarlari asosida izohlash;

Alisher Navoiy lirik merosida qosh timsolining o'rnini, mazkur timsol bilan aloqador tasvirlarni o'rganish, shuningdek, mumtoz adabiyot, xususan, Navoiy she'riyatida ko'z hamda qosh timsollari haqida ilmiy xulosalar chiqarishdan iborat.

Tadqiqotning obyektini xalq og'zaki ijodi namunalari, XII–XV asrlar mumtoz adabiyoti namunalari, jumladan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" va "Faqrnoma"si, Sulaymon

Boqirgʻoniy hikmatlari, Hofiz Xorazmiy, Atoyi, Lutfiy, Gadoiy, Sakkokiy, xususan, Alisher Navoiyning lirik merosi tashkil etadi.

Tadqiqotning predmeti xalq ogʻzaki ijodi namunalarida, irfoniy adabiyotlarda, asosan, Alisher Navoiy asarlarida koʻz va qosh timsollarini tahlil qilish hamda boshqa obraz, timsollar orasidagi oʻrnini oʻrganishdan iborat.

Tadqiqot usullari: Dissertatsiyada ilmiy sharh, qiyosiy-tarixiy, tavsiflash, sistemali yondashuv, nazariy va maʼrifiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

koʻz va qosh timsolining badiiy adabiyot hamda folklorda qoʻllanish genezisi hamda badiiy asarlarda xalq ogʻzaki ijodi namunalari, diniy, tasavvufiy manbalar vositasida irfoniy mazmun-mohiyat kasb etishi ochib berilgan;

XII-XV asrlar mumtoz adabiyoti namunalarida koʻz va qosh timsoli, uning tadrijiy takomili, mazkur timsollar bilan bogʻliq tasavvufiy va sheʼriy matnlar oʻrganilib, Navoiygacha boʻlgan adabiyotimizdagi koʻz va qosh timsollarining badiiy adabiyotda qoʻllanishi ochib berilgan;

Alisher Navoiy sheʼriyatida koʻz timsolining lirik qahramon tasviri hamda maʼnaviy holini belgilashdagi poetik roli koʻrsatib berilib, koʻz timsoli va koʻngil obrazi mushtaraklikda badiiylilikni taʼminlaganligi dalillangan;

Alisher Navoiy lirik merosida qosh timsolining poetik yangilanishlari aniqlanib, koʻz va qosh timsollari asosida shoirning soʻz qoʻllash va obraz yaratish badiiy mahorati nazariy asoslangan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

sharq mumtoz adabiyotidagi timsol, ramz va obrazlarni, jumladan, koʻz va qosh timsollarini maʼrifiy qarashlar, irfoniy manbalar asosida oʻrganish zarurati dalillangan;

xalq ogʻzaki ijodi namunalari mumtoz adabiyot namunalaridagi timsollar uchun asosiy taʼsir manbai ekanligi, ularni mushtaraklikda tahlil etish toʻgʻri talqinlarga olib kelishi aniqlangan;

Navoiygacha bo'lgan davr adabiyotidagi o'xshash tasvir va ta'riflar bir xil timsol va ramzlarni yuzaga keltirgani, tariqat adabiyoti vakillari ijodidagi irfoniy mazmunning farqli tomonlari ochib berilgan;

Alisher Navoiy lirik merosida ko'z va qosh timsolidagi poetik o'zgarishlar, badiiyat takomili, ma'rifiy ahamiyati, shoirning uslub mahoratini ochib berish orqali yoshlarda mumtoz adabiyotga muhabbat uyg'otish, o'tmish adabiyotni tushunishga ko'maklashish nazarda tutilgan..

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi muammoning aniq qo'yilganligi, chiqarilgan xulosalarning ilmiy sharh, qiyosiy-tarixiy, tavsiflash, sistemali yondashuv, nazariy va ma'rifiy tahlil usullari orqali asoslanganligi, birlamchi tarixiy-adabiy manbalardan va ishonchli ilmiy adabiyotlardan foydalanilganligi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalari asosida chiqarilgan nazariy xulosalar o'zbek xalq og'zaki ijodi va adabiyotshunosligidagi ayrim muammoli masalalarning yechimini topishda tayanch bo'la oladi. Tasavvufiy izoh va sharhlar, obraz, ramz, timsollar mavzusidagi bahs-munozaralarning bir qadar oydinlashishiga yordam beradi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, dissertatsiyaning materiali va umumlashma xulosalaridan o'zbek mumtoz adabiyotidagi obraz va timsollar olamini o'rganish va tarixini yaratishda, oliy o'quv yurtlari, kollejlari va akademik litseylar hamda umumta'lim maktablari uchun shu fan bo'yicha darslik va qo'llanmalarni to'ldirishda, oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida maxsus kurs, seminarlar tashkil etish, ma'ruzalar o'qishda salmoqli manba vazifasini o'taydi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Alisher Navoiy g'azallarida ko'z va qosh timsoli masalasini tadqiq etish bo'yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

ko'z va qosh timsolining badiiy adabiyot hamda folklorda qo'llanish genezisi hamda badiiy asarlarda xalq og'zaki ijodi namunalari, diniy, tasavvufiy manbalar vositasida irfoniy mazmun-mohiyat kasb etishi ochib berilganligiga oid natijalardan davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasidagi OT-1-030 "O'zbek adabiyoti tarixi" ko'p

jildlik monografiyani (7 jild) chop etish nomli amaliy grant loyihasida foydalanilgan (O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 1-apreldagi 04/1-850 raqamli ma’lumotnomasi). Natijada ko‘z va qosh timsoli yuzasidan olingan fikrlar loyiha mazmunining boyishiga xizmat qilgan;

XII-XV asrlar mumtoz adabiyoti namunalarida ko‘z va qosh timsoli, uning tadrijiy takomili, mazkur timsollar bilan bog‘liq tasavvufiy va she’riy matnlar o‘rganilib, Navoiygacha bo‘lgan adabiyotimizdagi ko‘z va qosh timsollarining badiiy adabiyotda qo‘llanishi ochib berilganligiga oid ma’lumotlardan O‘zbek mumtoz she’riyatida badiiy timsol va obrazlarni yaratish an‘analari, XX–XXI asrlar navoiyshunosligida badiiy obraz, timsol masalalarining tadqiqini yoritishda Pz-20I70926459 – Navoiyshunoslik tarixi (XX–XXI asrlar) nomli amaliy loyihasida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 12-dekabrda 01/4-3529 raqamli ma’lumotnomasi). Natijada dissertatsiyaning 2-, 3-boblarida o‘z ifodasini topgan Alisher Navoiy g‘azaliyotida ramz masalasi (xususan, ishqiy-irfoniy mazmundagi tasavvuf she’riyati an‘analari misolida) xususidagi ilmiy-nazariy xulosalari, navoiyshunoslikka oid turli mavzudagi qator maqolalari va dissertatsiyadan foydalanib keltirilgan bir qator ma’lumotlar loyihaning mazmunan boyitilishiga sabab bo‘lgan;

Alisher Navoiy she’riyatida ko‘z timsolining lirik qahramon tasviri hamda ma’naviy holini belgilashdagi poetik roli ko‘rsatib berilib, ko‘z timsoli va ko‘ngil obrazi mushtaraklikda badiiylilikni ta’minlaganligi dalillanganligiga oid xulosalardan O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi Surxondaryo viloyati teleradio kompaniyasining adabiy-badiiy, ma’naviy-ma’rifiy dasturlarida, xususan, “Ta’lim va taraqqiyot teleko‘rsatuvining Alisher Navoiyga bag‘ishlangan sonida hamda Surxondaryo teleradiokompaniyasi “Yangi asr” radiosining “Adabiyot gulshani” eshittirishida foydalanilgan (Surxondaryo teleradiokompaniyasining 2020-yil 9-oktyabrda 01-01/336-son ma’lumotnomasi). Dasturda tahlillarning jonli va qiziqarliligi Navoiy davri o‘zbek adabiyoti manbalarining bugungi kundagi

ahamiyati, shoir she'riyatidagi janrlar genezisi, o'ziga xosligi masalalarini radio efir orqali ochishga asos bo'lgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 21 ta ilmiy-amaliy anjumanda, shu jumladan, 18 tasi respublika, 3 ta xalqaro konferensiyada, xususan, “Barkamol avlodni tarbiyalashning dolzarb muammolari” (Toshkent, 2010); “O‘zbekistonda moddiy madaniyat va etnomadaniy jarayonlar: zamonaviylik va an’anaviylik” (Termiz, 2011); “Izlanish samaralari” (Toshkent, 2012); “Sharq ayoli: kecha va bugun” (Jizzax, 2013); “Ayol- ma’naviyat gulshani” (Jizzax, 2015), “DAVR, ZAMON, SHAXS” (Termiz, 2016); “Актуальные вызовы современной науки. VII” (Украина, 2016); “Til va adabiyot ta’limining dolzarb masalalari” (Toshkent, 2017); “O‘zbekistonda ilmiy amaliy tadqiqotlar” (Toshkent, 2020); “Pedagogik innovatsiyalar va yuqori samaradorlikka yetaklovchi ta’limiy g‘oyalar” (Toshkent, 2020); “O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari” (Toshkent, 2020); “Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma’naviy — ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni” (Navoiy, 2021); “Filologiyaning zamonaviy muammolari” (Toshkent, 2022) ilmiy-amaliy konferensiyalar to‘plamida nashr etilgan, ma’ruza ko‘rinishida bayon etilgan va aprobatsiyadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinishi. Tadqiqot mavzusi bo‘yicha 30 ta ilmiy ish chop etilgan, shulardan O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 13 ta maqola, jumladan, 6 tasi respublika hamda 7 tasi xorijiy ilmiy jurnallarda nashr etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, uch asosiy bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat bo‘lib, 151 betni tashkil etadi.

I BOB. KO‘Z VA QOSH TIMSOLLARI GENEZISI VA IRFONIY MAZMUN TARIXI

1.1. Xalq og‘zaki ijodi va irfoniyl adabiyotda ko‘z va qosh timsoli tasviri hamda talqini

Insoniyatning badiiy tafakkur tarixi ilohiy manbalar bilan bog‘liqligi, har qanday obraz, ramz, jumladan, ko‘z hamda qosh timsollarining dunyoga kelishida folklor asos manba ekanligi shubhasizdir. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqul ta’kidlaganidek: “Insonning tug‘ilishidan boshlab o‘limigacha bo‘lgan haqiqatlar ko‘z so‘zi yordamida ifodalab berilganki, bunga hayron qolmaslikning sira iloji yo‘q. Chunonchi: “Ko‘zi yoridi” degan ibora odam farzandining dunyoga kelishini ifodalasa, “Olamdan ko‘z yumish” o‘limni bildiradi”⁸. Inson vujud va ruh uyg‘unligidan iborat ekan, zohir va botin, suvrat va siyrat, shakl va ma’no hamisha mushtaraklik hosil qilgan. Odam avlodlari baytulloh sanalmish ko‘ngli ila sharaflangan bo‘lsa, ko‘ngilning hol va maqomini ko‘rsatuvchi ko‘z ekanligi shubhasizdir. Shu bois obraz darajasiga ko‘tarilgan ko‘ngil bilan yonma-yan ko‘z ham ta’rif-tavsif etiladi. Ko‘ngil kechinmalari ifodasini yaratishda ko‘zdan munosib timsol yo‘q. Aslini olganda, inson ko‘zi bilan olam munavvar, ko‘z orqali Al-Musavvir bo‘lgan Yaratganning qudratini ko‘rib, qalblarimizda kechgan hislarimizni ko‘zimizda zuhurlantiramiz. Barcha yumushlarimizni, aytarliq, ko‘z boshqaradi, ko‘zning bu borada qiyosi yo‘q. “Nahl” surasining 78-oyati shunday boshlanadi: “...va shukr qilishingiz uchun sizlarga quloq, ko‘zlar va dillarni berdi (16:78)”. Ko‘rinadiki, Qur’oni Karimda ko‘z insonga berilgan ulug‘ ne’matlar qatorida sanalmoqda. Birgina “An’om” surasining 46-, 50-, 99-, 103-, 104-, 110-oyatlarida ko‘z haqida to‘xtalinib, ko‘zga xos fazilatlar ta’kidlanadi. “An’om”ning 46-oyatida keltirilishicha, Alloh insonni yaratganidek, uning quloq, ko‘z va dillarining ham ijodkoridir. Alloh tomonidan insonga bu in’omu tuhfa uning e’tiqod va iymoni evaziga taqdim etilgan. Basharti inson o‘z e’tiqodidan chekinsa, u holda Alloh quloq, ko‘z va dil (yurak)larni muhrlab (muzlatib) qo‘yish

---

⁸ Haqqulov I. “Bormi shoirl e’zmagani k’uz mad’xiga”. “Fan va turmush”. 2003 yil. № 1-2-3. – B. 47.

qudratiga qodirdir. Ana shu aytilganlarga doir xulosaviy fikrlar talqini 50-oyatda mavjuddir. “Ayting: Ko‘r bilan ko‘rguvchi (ya’ni yo‘lsiz bilan Allohning yo‘lida yurguvchi) kishi barobar bo‘lurmi?! (6:50)”. Majoziy ifodaning betakror namunasi bo‘lmish Qur’oni karimda zohir va botin ko‘zi xususida so‘z boradi. Va ta’kidlash joizki, botin ko‘zi, ya’ni qalbning ta’rifi ko‘proq o‘rin egallaydi. Bu ifoda, albatta, badiiy adabiyotga ham ko‘chgan:

Ul suhbatda eranlar halqa qurub o‘lturub,
Kimga nazar qilsalar, qulfi dili ochilur,
Harchand alar o‘lukdur, zohir ko‘zga ko‘rinmas,
G‘oyibdurlar va lekin, botin ko‘zga ko‘rinur.

Botin ko‘zi nafsning tarbiya natijasida riyozat orqali qalbga aylanishi va ilmi laduniyning berilishidir. Tasavvufiy manbalarda botin ko‘zi alohida izohlanib, bunday martaba sohiblari basirati ochiq Haq yo‘lchilari sifatida qaralgan. Qalb ko‘zi, ya’ni basirat haqida Qur’onda bunday deyilgan: “Axir ular (ya’ni, Makka mushrikleri) Yer yuzida sayr qilib – aylanmaydilar, (ana o‘shanda) ular uchun dono dillar, tinglaydigan quloqlar bo‘lur edi. Zero, ko‘zlar ko‘r bo‘lmas, ko‘kraklardagi ko‘ngillar ko‘r bo‘lur (22/46)”. Demak, suluk ahli ko‘ngil ko‘rligidan qo‘rqishgan va adabiyot ham mana shu maslakni targ‘ib qilgan. Turkiy irfoniy she’riyat asoschisi Xoja Ahmad Yassaviyning munosib izdoshi Sulaymon Boqirg‘oniy hikmatlaridan birida shunday deydi:

Qul Sulaymon bilgil o‘z, ochib boqg‘il botin ko‘z,
Ulg‘oydim deb qo‘yma o‘z, oshiq qarimas bo‘lur.

Demak, badiiy adabiyotda ma’shuqaning go‘zal ko‘zi ta’rif-tavsifi bilan birga imtihon dunyosida nafsini tarbiya etishga mujodala etayotgan Odam avlodlarining qalb ko‘zi haqidagi qarashlar ham o‘rtaga tashlangan. Tasavvuf ahliga ko‘ra, basiratning ochilishi avval ko‘zdan boshlanadi. Keyin navbatma-navbat yuz, ko‘krak va butun vujudga yuzaga chiqadi. Botin ko‘zining ochilishiga ishq ma’rifat sabab bo‘lar ekan, bunda ilk “aybdor” sifatida ko‘z nishonga olinishi ham tabiiy. Zohir ko‘z ko‘rgach, ko‘ngilda ishq boshlanadi. Va alaloqibat G‘azzoliy aytganidek, aqldan olisda shunday bir davra bordurki, unda boshqa bir ko‘z – qalb ko‘zi ochiladi.

G‘ayb dunyosi ana shu ko‘z bilan ko‘rib, mushohada qilinadi. Va kelajakda voqe bo‘ladigan, lekin aql anglashga ojizlik qiladigan ayrim hodisalarni basirat oldindan oydinlashtiradi. Botin ko‘zi irfon ahli tomonidan, deyarli, bir xilda anglangan va izohlangan. Lekin ularning hammasi uchun Qur’oni Karim oyatlari asos bo‘lganini badiiy matnlar ham dalillaydi. Ko‘z istiloh sifatida Allohni mushohada etish, deya sharhlanadi. Ushbu ma’noda ham ko‘proq qalb ko‘zi nazarda tutilgan. Navoiy shuning uchun so‘nggi asarida ko‘ngil haqida gapirarkan, albatta, ko‘zni ham xotirlaydi. Insonning zohir va botinini uyg‘unlikda tavsiflaydi: “Qanoat chashmadurkim, suvi olmoq bila qurumas va maxzandurkim, naqdi sepamoq bila o‘ksumas va mazraedurkim, tuxmi izzat va shavkat bar berur va shajaredurkim, shoxi istig‘no va hurmat samar kelturur. Ko‘ngulga andin ochug‘luq foydasi yetar va ko‘z andin yorug‘luq natijasi kasb etar”⁹. Tasavvufning ilk davri hisoblanmish zuhd va uning vakillari zohidlar uchun tarbiyada ko‘z muhim sanalgan. Navoiy “Mahbub ul-qulub”da shunday deydi: “Zuhd dunyo orzularidin kechmakdur va nafs alarning mavti zahrin ichmakdur. Va molu joh xayoli rishtasin ko‘nguldin uzmakdur va nangu nomus butlarin ushaturg‘a o‘zin tuzmakdur va qabul umidig‘a riyozat tariqin tutmoqdur. Va nafsining barcha muddaolarin unutmoqdur. Va shariat jodasida mardona turmoqdur. Va tariqat vodiysig‘a purdardmandona qadam urmoqdur. Va boshni riyoyi sajdag‘a indurmamakdur, balki andoq toatni xayolg‘a kechurmakdur. Ko‘zni asramoqdur barcha nomahram yuzdin va tilni tutmoqdur barcha nomashru’ so‘zdin. Quloq karligidur molo, ya’ni mas’mu’otdin ilik tortmog‘lig‘dur barcha nomashru’otdin”¹⁰. Demak, nafsning sarkashliklarida ko‘zning vosita bo‘lishi mutafakkir ijodkorning zuhd xususidagi xulosaviy qarashlarida ham bayon etilgan.

Ko‘z – nazardir. Valiullohlarning ko‘zi tushishi bilan xoh jonli, xo jonsiz yaratilar nazarkardalik maqomiga ko‘tarilishgan. Bu ham adabiyotda bosh mavzu, syujetning bir qismiga aylangan. Ertak, doston, manoqib va tazkiralarda bu masalaga alohida e’tibor qaratishgan. Navoiyning “Nasoyim” tazkirasida ham ko‘p o‘rinlarda

---

⁹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 54.

¹⁰ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. МАТ. 14-том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 50.

nazarkardalikka e'tibor qaratilgan: "Bir xuniyni dorg'a osib erdilar: Habib andin o'tarda ko'zi anga tushti. Kecha ul xuniyni voqeada ko'rdilar, behishtg'a jilva qilur. So'rdilarki, sen ul fe'ling bila bu martabag'a nechuk yetting? Dediki, meni u yerdaki qatl qildilar, Habib Ajamiy o'tub borur ekandur, ko'zi manga tushubdur, bu manzilat aning bir nazari barakatidin toptim"¹¹.

Ko'zning chiroyini boshqa biror a'zo bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Tazkirada ham o'qiymiz: "Ajab ravishi bor erdi va nafsni doim taabda tutar erdi. Hasan Basriyning shogirdidir. Tavbasining sababi buni debdurlarki, bir zaifaga oshiq bo'lubdur. Ma'shuqig'a xabar qilibdurlarkim, falon senga oshiqdur. Ma'shuqa e'lom qilibdurki, mening qaysi uzvum sanga maqbul tushubdur? U debdurki: Ko'zlaring. Ul zaifa ikki ko'zini o'yub, bir tabaqqa solib, aning qoshig'a yiboribdurki, inak mahbubingga nazzora qil. Anga g'arib holat dast berib, tavba qilib, Tengri yo'lig'a kiribdur"¹². Tasavvufshunos N.Komilov ham ko'z haqida shunday degan edi: "Mohiyatning ulug'vorligini his etib, ruhiy-tafakkuriy qoniqish tuyish. Bu jarayon uch bosqichga ajratilib, ilmul yaqin, aynul yaqin, haqqul yaqin degan maxsus terminlar bilan belgilangan. Yaqin - isbot talab qilinmaydigan shak-shubhasiz haqiqat. Ayn - chashma, ko'z, harnarsaning asli, zot". Shoir ilohiy tuyg'ular ta'rif-tavsifida ham ko'zni e'tiborda tutadi. Ishq Navoiy nazdida, pokbozlikdir, ya'ni: "Pok ko'zni pok nazar bilan pok solmoqdir va pok ko'ngul ul pok yuz oshubidin qo'zg'olmoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq". (Mahbub-ul qulub, 42-bet). 15-bet

Xuddi shunday qosh ham yor go'zalligini namoyon etuvchi asosiy belgilardandir. Ma'shuqa tasvirida qosh alohida o'rin tutadi. Shu sababdan qoshning ham adabiyotda timsoliy tushunchalari mavjud. Tasavvuf lug'atlarida qosh shunday izohlanadi: "Solikdagi xatolar sababli darajasining tushishi hamda e'tibordan qolishidir. Farhang lug'atiga tayangan holda S.Uludog' ham, qosh solik darajasining

---

¹¹ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 25.

¹² Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-том. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 26.

pasayishi, Zoti kibriyoning yashirinishidir. Bundan tashqari, borliq olamining ziynatlanishi sababiga ham qosh deyiladi¹³” ma’nosida izohlaydi.

Qoshlaring yosin Atoyi ko’rgali husn ichra toq,

Subhidam mehroblarda surayi "Yosin" o’qur¹⁴.

Ammo ta’kidlash joizki, qosh va ko’z timsollariga nazar tashlaganda, ko’z haqidagi baytlarning ko’pligi hamda ma’no qirralari ortiqchiligiga guvoh bo’linadi.

Xalq ijodiyotida ko’z ta’rifi va ko’z tavsifiga bog’liq ko’plab maqollar va qo’shiqlarning mavjudligi ham fikrimizni quvvatlaydi. *Otalar so’zi – aqlning ko’zi* (8 – B.323), *Ilmi yo’qning ko’zi yumuq* (8–B.196), *Ishning o’zini bilguncha ko’zini bil* (8–B.211), *O’zi to’ymaganning ko’zi to’ymas* (9–B.228), *El qaramasa, ellik yil yotar*, *El ko’zidan qolgan tuproqqa botar* (9–B.116), *Ko’z qo’rqoq – qo’l botir* (8–B.248), *Mehr — ko’zda, aql — so’zda* (8–B.275), *Yuz - yuzga tushar, Mehr ko’zga tushar* (9–B.192), *Chini bilan yig’lasang, So’qir ko’zdan yosh chiqar* (9–B.142). *Qosh qo’yaman deb, ko’z chiqarma* (9–B.289), *Ishning o’zini bilguncha-ko’zini bil* (8–B.211), *O’zi yo’qning ko’zi yo’q* (9–B.228), *Ko’zdan yiroq — ko’ngildan yiroq* (7–B.288.), *Ko’z ko’rmasa, ko’ngil sevmas* (8–B.247), *Ko’zdan ko’zing toysa, so’zdan ko’ngling toyar* (8–B.24)¹⁵ kabi o’nlab maqollar ko’zning inson hayotida qanchalar muhimligini tasdiqlaydi. Astoydil harakat, tinimsiz intilish, uzluksiz tirishqoqlik g’oyalarini o’zida mujassam etgan maqollar ham e’tiborga loyiq:

Chini bilan yig’lasang,

So’qir ko’zdan yosh chiqar (9–B.142).

Yuqoridagi maqol sirtdan qaraganda salbiy bo’yoqlarga egadek tuyulsa-da, aslida uning mohiyatida, tag zamirida ijobiy ma’no, ijobiy tuyg’u jamlangan. Sidqidillik ila harakat qilsang, erinmay intilsang, albatta niyatingga, orzuingga yetasan degan ma’noni uqtiradi. Buning tamoman teskarisi bo’lmish ortiqcha chiranish, huda-behuda harakatga o’xshash illatlar qoralanib, kishilarni ogohlikka chorlovchi maqollar ham bor:

¹³ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul: Marifet yayımları, 1995.– S.161.

¹⁴ Атойи. Девони Шайхзода Атойи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.96.

¹⁵ Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. 1-том. –Тошкент: Фан, 1987. Том ва саҳифа рақами қавс ичида берилди.

Qosh qo‘yaman deb, ko‘z chiqarma (9–B.289).

Bu maqol ko‘pincha, qo‘lidan kelsa-kelmasa har bir ishga aralashuvchi, noshud, befarosat, tajribasiz odamlarga istehzoli kinoya tarzida aytiladi (6–B.333). Ba‘zan ko‘zga ishora vositasida istehzoli, kinoyali, zimdan noshud kimsalar ustidan yengil kulish, to‘g‘rirog‘i masxara qilishga moyil maqollar ham ko‘p uchrab turadi:

Ishning o‘zini bilguncha-ko‘zini bil (8–B.211).

Mazkur maqolda asosiy urg‘u “ko‘z” ifodasiga berilib, har bir ishda tadbirkor, omilkor, mohir va ustomon bo‘lishga da‘vat ustuvor maqomga ega. Ushbu o‘rinda asosiy maqsad “ko‘z” so‘zini ishning, tashvishning, muammoning yoki jumboqning hal etuvchi kaliti yoki yechimi ko‘rinishida namoyon etishdir. “Ishning ko‘zi” deyilganda, uning o‘zagini topish, uning asl mohiyatini anglab yetish, unga tushunish, ya‘ni mohirlikka chorlov yetakchi ma‘no kasb etmoqda. Xalq maqollarida “ko‘z” so‘zining turli qirralari o‘z ifodasini topgan va bular “ko‘z”ning sirli jihatlarini ochib berishda katta xizmat qiladi. Inson ko‘z tufayli yorug‘ dunyoni ko‘radi, yaxshi-yomonning, oq-qoraning farqiga boradi, go‘zallikni his etadi, noxush qiliqlarga nafrati oshadi. Aynan shu xil mavzuga oid maqollar ham elimiz ichida tez - tez qo‘llanib turadi, chunonchi:

O‘zi yo‘qning ko‘zi yo‘q (9–B.228).

Bu maqol ishlatilganda, avvalo, kinoya tarzida qo‘llanadi, shuningdek, gina qilish, o‘pkalanish, araz holatlarini ham ifodalaydi. Ayni shu maqol, odatan, ma‘lum bir yig‘inda, to‘yda, bazmda, gapda, suhbatda, gurungda ishtirok etmagan odamga nisbatan ishlatiladi. “Nega shunday deymiz” kitobi mualliflari bu maqolni to‘yga ulush, hissa taqsimoti kezlari taomilga aylangan rasm-rusum bilan bog‘lab izohlashadi. Ulush taqsimoti payti o‘sha yerda hozir bo‘lganlarga o‘ziga tegishli hissalarini oladilar, yo‘qlar esa quruq qolar ekan (6–B.308). Yoki bo‘lmasa, yor-do‘stlar, qarindosh-urug‘lar, xesh-u aqrobalar bilan tez-tez diydor ko‘rishib turishga undovchi mavzuga doir: “*Ko‘zdan yiroq – ko‘ngildan yiroq*” maqolining qator ko‘rinishlari mavjud:

Ko‘zdan nari – ko‘ngildan nari (8–B.248)

Ko‘z qayerda bo‘lsa, mehr ham o‘sha yerda (8–B.247).

Ko‘z ko‘zga tushsa, mehr qo‘zg‘alar (8–B.247).

Ko‘z ko‘rmasa, ko‘ngil sevmas (8–B.247).

Ko‘zga yaqin – ko‘ngilga yaqin (6–B.151).

Ko‘z qiziksa, ko‘ngil qiziydi (6–B.151).

Ko‘zdan ko‘zing toysa, so‘zdan ko‘ngling toyar (8–B.248).

Ko‘rinadiki, maqollar yagona tizimdagi mavzu olamiga tegishli va ularning har biri qarindoshlar, qondoshlar qanchalik hol-ahvol so‘rab tursalar, bir -birlariga shu qadar qadrliroq, yanada mehribonroq bo‘ladilar, deyilmoqda. Basharti qarindoshlar o‘zaro hol-ahvol so‘rashni nasiya qilib qo‘ysalar, o‘rtada tobora uzoqlashuv boshlanadi, mehr-oqibat, qadr-qimmat so‘nib boradi. Ushbu maqol eng qadimiy maqollardan hisoblanadi, ya‘ni hassos shoirimiz mavlono Lutfiy o‘z g‘azallaridan birida shu maqolga murojaat etib, go‘zal badiiy tasvir yaratgan:

Dilbar sog‘inmag‘on jihatida bu firoq emish,

“Ko‘zdan yiroq bo‘lsa, ko‘nguldan yiroq” emish (1–.110)

Mavlono Lutfiy xalq maqolidan istifoda etib, ajoyib irsoli masal she‘r san‘atini namoyish qilmoqda va ko‘z vositasida tez-tez diydorlashuv bo‘lmasa, ya‘ni firoq – hijron, ayriliq, hatto sevishganlarni bir-biridan sovitar ekan, firoq sevishganlarni bir -biriga bo‘lgan mehrini mustahkamlash o‘rniga uni buzishga vosita ekan, ana shu hodisa ko‘z so‘zi orqali ifodaning muddaosini ochib bermoqda. Demak, ko‘z ko‘rmas ekan, ya‘ni oshiqalar uchrashib, visol og‘ushida bo‘lmas ekanlar, qalbning ham o‘zaro judolikka bardoshi yetmay sovishi muqarrar qonunga aylanar ekan. Mavlono Lutfiyning irsoli masal asosida yozilgan g‘azallari talaygina.

Xalq topishmoqlarida ham ko‘zga ishora va shama etuvchi holatlar ancha-muncha ekan. Ushbu ifodada o‘ziga xos jihatlarga ega topishmoqlardagi ko‘z ifodasida ko‘zga mos alomatlar turfa so‘z o‘yinlari orqali amalga oshiriladi va xalq donoligi o‘z namoyishini topadi. Misollarga e‘tibor qarataylik:

Tom ustida qo‘sh chiroq (3–B.33).

Topishmoqda ko‘zga xos holat ifoda etilib, ko‘z chiroqqa o‘xshatilmoqda, ko‘zning ko‘rish qobiliyatiga, uning cho‘g‘day yonib turishiga zimdan ishora qilinmoqda. Ko‘zni o‘chmas chiroqqa, yorug‘ yulduzga o‘xshatish nafaqat

topishmoqlarda, balki xalq qo'shiqlarida, ertaklarida, dostonlarida ham uchraydi va bu odatiy holdir. Ko'zning ko'rish qobiliyatini ifodalovchi tag'in bir topishmoqda ko'z uchar qushga (ya'ni olis-olislarni ko'ra oladigan) o'xshatiladi, ko'z goho, hatto qora bag'irni teshar ekan (bu uning o'tkirligiga ishora):

Qushdan ildam uchar,
Qora yerning bag'rin tilar (3–B.48).

Darhaqiqat, qushlardan burgut va lochinlar ko'zi o'tkirligi tufayli o'z o'ljasini uzoq-uzoqlardan ham ko'rar ekan. Hatto ko'z o'tkirlikda shu qadar kuchliki, u qora yer qa'rini ham ko'rishga qodir. Bu o'rinda tag'in insonning tengsiz zakovati ko'z orqali ifodaga tortilmoqda.

Ola kabutar
Topilmas gavhar (3–B.34).

Bu topishmoqda ham ayni shu yuqoridagi mavzuga oid holatga takror murojaat etilib, ko'z endilikda qimmatbaho gavharga mengzalmoqda. Shu singari jumboqlarga monand yana qator topishmoqlar bor, ular ushbu xildadir:

Kunduzi yonar,
Kechasi so'nar (3–B.33).
Ohurda ola buzoq o'ynaydi (3–B.34).
Ikki og'ayni bir - birini ko'rmaydi (3–B.34) va boshqalar.

Xalq topishmoq va maqollarida qosh ifodasi oz uchraydi, buning sabablari noma'lum. Masalan, qosh ifodasi bilan bog'liq topishmoqlar barmoq bilan sanarli, ularda qosh, asosan, yoy, qalam, qalamchaga qiyos etiladi:

Uy ustida sara yoy (1–B.33)¹⁶.

Keyingi ikki topishmoqda qosh insonning boshqa a'zolari bilan birgalikda ta'riflanadi:

O'ra (og'iz),
O'raning yuqorirog'i sho'ra (mo'ylov),
Sho'raning yuqorirog'i buloq (burun),

---

¹⁶ Абдурахимов М. Ўзбек топишмоқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 255 б. (Бундан буён манбанинг тартиб ва саҳифа рақами қавсда кўрсатилади).

Buloqning yuqorirog'i chiroq (ko'z),
Chiroqning yuqorirog'i qalam (qosh),
Qalamning yuqorirog'i changal (soch) (1–B.39).

Ikkinchi bir topishmoqda qosh tag'in odamning boshqa a'zolar bilan yonmayon tavsifga jalb etiladi. Ya'ni: *Chiroqcha ustida qalamcha* (1–B.40)¹⁷ tarzida. Keyingi bir topishmoqda qosh takror ravishda ko'z, burun, og'iz, soch va boshqa kishi a'zolari qatorida beriladi. Qoshning xalq topishmoqlari bilan bog'liq holati kuzatuvlarimiz natijasi o'laroq aytadigan bo'lsak, bor-yo'g'i shundan iborat.

Xalq maqollarida ham qosh o'ta kam uchrashiga guvoh bo'ldik va buning sabablarini tushuntirishdan ancha yiroqmiz, hamma biladiki:

O'sma ketar, qosh qolar (7–241).–

maqoli ancha mashhur, uning ma'nosi esa quyidagicha: qoshga o'sma, ko'zga surma, oyoqqa xina qo'yish elimizda, to'g'rirog'i xotin-qizlarimizda odat tusini olgan. O'sma qoshni mustahkamlasa, surma ko'zni ravshan etadi, xina tovonni toliqishdan asraydi. Lekin nechun aynan, o'smaning ketishiga, qoshning qolishiga urg'u berilmoqda, darhaqiqat, o'sma vaqtinchalik, qosh insonga butun umrlik sherik. Asl muddao nimada? Asl muddao shuki, ortiqcha pardozi-andoz, keragidan ortiq bezanish behuda, chunki hamma narsaning tabiiy bo'lgani ma'qul. Bu maqolning ushbu xil ko'rinishlari ham mavjud:

Suv ketar, tosh qolar,

O'sma ketar, qosh qolar (7–39).

O'sma ketar, qosh qolar,

Surma ketar, ko'z qolar (7–241).

“O'sma ketar, qosh qolar” (7–241), – maqoli, agar e'tibor berib qarasak, bir qadar: “Qosh qo'yaman deb ko'z chiqaribdi” (4–B.333) – shaklida ham qo'llaniladi. Monandlik nimada aks etadi, monandlik aks etadigan holat shundaki, huda-behuda chiranish yomon oqibatlariga olib kelishiga ochiq-oydin ishoradir. Xuddi shu mazmunni beruvchi boshqa yondosh yoki ma'nodosh maqollar ham bor:

Ortiq qilaman deb tirtiq qilibdi (4–B.333).

---

¹⁷ Шу маъба. – 40 б.

Yoki yana:

Shapog‘ini olaman deb, ko‘r qilma (7–150).

Ba‘zan :

Shapog‘ini olaman deb, ko‘r qilibdi (4–B.333). – ham deyishadi.

Maqolning tub g‘oyasi shundan iboratki: “qo‘lidan kelsa-kelmasa har bir ishga aralashuvchi, noshud, befarosat, tajribasiz odamlarga istehzoli kinoya tarzida aytadilar” (4–B.333).

Qosh ifodasi va tasviri bilan bog‘liq maqollar son jihatdan kam bo‘lsa -da, ma‘no-mazmun bo‘yicha ustunlik seziladi. Shunday maqollardan biri:

Qoshing qora, ko‘zing qora, o‘z ishingga o‘zing qara (4–B.333), – tarzida aytilib, o‘z g‘oyaviy mazmuniga ega. Kishi o‘z yelkasidagi yukni o‘zi ko‘tarmog‘i, turmushini o‘zi uddalay olishi, birovlariga ishonib beparvo bo‘lmasligi, erinmay olg‘a borishi lozim. Bu maqolning shu ma‘noni anglatuvchi boshqa shakllari ham uchrab turadi. Chunonchi :

Bug‘doyingni o‘zing o‘r, tegirmoningni o‘zing tort

Qush ham uyasini o‘zi quradi (4 –B.333) kabilar.

Xalq maqollarini kuzatar ekanmiz qosh va qovoq ifodasi yonma-yon keltirilgan maqollarga duch keldik. Bu xil maqollarda ko‘proq mehmonnavozlikka undovchilik g‘oyasi ustuvor bo‘lib, xalqimizning mehmondorchilik udumlariga ishora qiladi:

Osh-tovog‘ing kerak emas,

Qosh-qovog‘ing kerak (6 –B.330).

Diqqat qilinsa, “qosh-qovoq”, ”qosh-kiprik”, ”qosh-ko‘z” iboralari bu inson a‘zolarining yonma — yon joylashuv bilan bog‘liq paydo bo‘lganiga zarracha shubha yo‘q. Qizig‘i bu iboralarning barchasida “qosh” so‘zi ishtirok etadi va unga asosiy g‘oyaviy niyatni ifodalash vazifasi yuklatiladi. Ammo “qosh-qovoq” iborasida “qovoq” so‘zi asosiy g‘oyaviy niyatni ifodalashda ishtiroki ustuvorroqdir. Chunki xalqimizda “qovog‘ini uymoq”, “qovog‘ini solmoq” iboralarida ayni shu mazmunni bemaol kuzatish mumkin. Xalqimiz orasida:

O‘lim qosh bilan qovoqning orasida (6 –B.237)

degan maqol uchrab turadi, avvalo, bu maqolda masofa birligi ifoda etilmoqda. Bu maqol o‘z mazmuni bilan “ko‘z ochib yumguncha” iborasiga hamohang, zero sodir etilgan voqeaning yashin tezligidagi holati bilan birga hodisa harakati ifodalanmoqda.

Xalqimizning azaliy “Yor-yor” qo‘shiqlaridan tortib, boshqa turli qo‘shiqlarida “qosh” so‘zi tevaragidagi mavzularga murojaat etishlar tez-tez ko‘zga tashlanadi. Qo‘shiqlarda birinchi galda qoshning qoraligi, qora bo‘lgandayam yor qoshining tim qoraligi kuylanadi. Qosh – inson bezagi, uning husni, ko‘rki, ayniqsa, qiz jamolini, yor yuzini, ma’shuqa chehrasini ko‘z-ko‘z qiluvchi ham qoshdir. Qiz bolaning chiroyini ko‘zi, jamalagi, ayniqsa, qoshi ko‘z-ko‘z qiladi:

Suvni suluv ko‘rsatgan,
Toshi bo‘lur, yor-yor.
Qizni suluv ko‘rsatgan,
Qoshi bo‘lur yor-yor (3–B.77).

Yigitlar sevgan qizlarini “qora qosh” deb ta’riflaganlaridek, o‘z navbatida qizlar ham yigitlarga shu yo‘sin munosabat izhor etishadi:

Qoshi qora barno yigit,
Qoshingda bir qish qishlayin (3–B.40).

Yoki:

Qoshi qora barno yigit,
Menga qarang, arz aytaman.
Ichlarimda to‘la dard,
Ko‘p bo‘lsa ham oz aytaman (3–B.56).

Qoshning qoraligi xususidagi qo‘shiqlar xalq ichida juda keng tarqalgan va ommalashgan:

Qoshning qorasi sanda,
Oy yuzingga men banda.
Qoshingni qaro deydi,
Sochingni balo deydi (5–B.14).
Qoshingni qarosiga,

Xol bo‘lay orasiga (5–B.24).

Goho qo‘shiqlarda qosh qorasiga nisbatan, ya’ni qosh qoraligining o‘tkinchi, vaqtinchalik ekanligiga hazilomuz kinoyalar ham uchrab turadi:

Qosh qorasi bevafo,

Qorong‘u bo‘lmasin havo (2 –B.173).

Xalq qo‘shiqlarining xos xususiyatlaridan biri shuki, ularda alalxusus, “Yor-yor” qo‘shiqlarida qosh qalam (qora)ga solishtirilib, “*qalamqosh*”, “*qalam qoshli*” va “*qoshi qalam*” iboralarining chuqur ommalashuviga xizmat qilgan. Bunga misollar ko‘p:

Kelinchakni so‘rasang,

O‘zi yoshdir, yor-yor.

Shirin so‘zli, o‘rta bo‘y,

Qalam qoshdir yor — yor (3 –B .22).

Oq tuya, ola tuya,

Bo‘tang qani, yor-yor.

Qalam qoshli kelinchak,

Onang qani, yor-yor.(3–B.43).

“Qalamqosh” ta’rifi va tavsifi nafaqat qizlarga qarata aytilib, balki yigitlarga qarata ham aytiladi:

Aravakash, qalamqosh,

Chiroq ushlang, yor-yor.

Qoshingiz qora ekan,

Yo‘lni boshlang, yor-yor (3–B.41).

Qoshni qalamga qiyos etish, uning qoraligi belgisining tasdig‘idir. Qo‘shiqlarda goho qalam so‘zi takror ishlatilib, tasvirning ta’sir kuchini oshirishga erishilgan:

Qalam-qalam qoshlari,

Chizilgandek, yor — yor (3–B.23).

Bu holat “Bektemir botir” ertagi voqealari yechimi manzarasini ifodalovchi she’riy parchada yanada ta’sirli tasvirlangan. Bektemir botirning singillari akasi dog’ida, uning hajrida qon yig’lab, bo’zlab-bo’zlab ushbularni aytgan ekan:

Qalam-qalam qoshini ,

Burgut teshdi desang-chi! (8–B.100).

Goho xalq qo’shiqlarida “*qiyg’och qalam*” so’z birikmasi bilan qoshni ta’riflash ham uchrab turadi:

Kelinoyim qoshlari,

Qiyg’och qalam yor-yor (8–B.20).

Bu yerda “qiyg’och” so’zi vositasida gulning qiyg’och, ya’ni bor tarovati bilan ochilib, o’zini ko’z-ko’z qilishiga qoshning shu holati mutanosibligi o’zaro taqqoslanmoqda. Ammo “qiyg’os” va “qiyg’och” so’zlari o’rtasida keskin tafovut borligini hamma biladi, “qiyg’os” so’zi yoppasiga ma’nosi (mevalari qiyg’os gullar)ni anglatga, “qiyg’och” so’zi odatda qisiq yoki suzuk ko’zga nisbat beriladi, ba’zan esa ensiz ma’nolarini beradi. Qoshni turli jimjimador tasvirlash yoki qoshni ajoyib badiiy bo’yoqlarda jilokor yo’sinda ta’rifini keltirish, aslida, qadimiy udumlarimiz sirasiga daxldor ekan. Xalq qo’shiqlarida ham qosh goho zulukka, goho pilikka o’xshatilib, chiroyli tashbihlar yaratilgan, shu yo’sin ifoda mazmuni teranlashgan, tasvir ta’siri ancha kengaytirilgan. Qoshning zulukka yoki pilikka o’xshatilishi, tashbih qilinishi xalq og’zaki ijodiga xos bo’lib, yozma adabiyotda uchramasligini ta’kidlash joiz:

Suvdan chiqqan zulukday,

Qoshi ko’zi pilikday,

Yor-yor, choryor (5–B.97).

Ikki qoshi zulukday

Kelinimga bir salom(3–B.100).

Yuqoridagi she’riy parchalarda har ikki holatda ham qoshning tim qoraligiga to’kis ishora mavjud, boisi zuluk (chuvalchang) – qora rangli, pilikning uchi ko’p yonishi tufayli doimo qora bo’lib turadi. Bularning bari tim qora, qop - qora ma’nolarini o’ta bo’rttirish uchun tanlangan badiiy vositalardir.

Xalq og‘zaki ijodiyotining xos xususiyatlari ko‘p, chunonchi, qo‘shiqlarda qoshning kamonga, yoyga, oyga, qunduzga, qaldirg‘och qanotiga, xanjarga qiyoslanishi, avvalo, ijtimoiy turmush tajribalari, uzoq davrlik taraqqiyot nishonasidir. Qoshning bu xil turli narsa, hodisa va holatlarga solishtirilib, qo‘shiqlar bag‘riga singdirilishi insonning hayot tarzi bilan chambarchas bog‘lanadi, albatta. Endi qoshning yoy va kamonga o‘xshatilishiga kelsak, yoy so‘zi turkiy so‘z, kamon forsiy so‘z bo‘lib, har ikkisi shakli bir xildir. Yoy va kamonning egikligi, ya‘ni qoshga monandligi bois bu ikki narsa ko‘pincha qoshga tashbih qilingan:

Unday dema, omon bo‘lg‘in, Xumorjon,

Qora qoshi kamon bo‘lg‘in, Xumorjon (8–B.145.“Ravshan”dostoni).

Aylanayin oydayin,

Qoshi sari yoydayin (8–B. 40“Allo” qo‘shig‘i).

Qoshni yoyga, kamonga tashbih qilinishi hodisasi xalq og‘zaki ijodiyoti va yozma adabiyot uchun an‘anaviy hamda ayni zamonda uzoq asrlik tajriba chig‘irig‘idan o‘tkazilgan hodisa. Mutafakkir Alisher Navoiygacha bo‘lgan mumtoz adabiyotimiz namoyandalari ijodida hamda Navoiy, Bobur va boshqa shoirlarimiz asarlari uchun qoshni yoy va kamonga taqqoslash odatiy va tabiiy holdir. Yoy va kamon hamda qoshning o‘zaro shakliy o‘xshashligi bois ko‘pincha qosh – yoy va kamonga tashbih qilinib, chiroyli tasvir, jozibali ifoda uchun xizmat vazifasini o‘tagan, adabiyotda chuqur ildiz otgan. Ana shu qoshning yoy va kamonga o‘xshatilishi orqali shoirlarimiz go‘zal so‘z o‘yinlari yaratib, ma‘shuqa zeboligini tarannum etishgan. Qo‘shiqlarda qoshning xanjarga mengzalishi har qalay qoshga xos o‘smalar (tuk)ning uzunligi, mijgon (kiprik) sifatligi kabilar nazarda tutilgan bo‘lsa ajabmas, balki xanjarning yaraqlab, kishi e‘tiborini jalb etishi yoki xanjardek oshiq qalbiga qadalishi nazarda tutilgan ham bo‘lishi mumkin:

Qoshingni xanjari tegdi,

Yiqildim, chiqmadi jonim (5–B.26).

Xalq ijodida qoshning qunduzga, qaldirg‘och qanotiga o‘xshatish hodisalari keng tus olgani ham e‘tiborli holatlardandir. Mashhur xalq qo‘shiqlaridan birida qosh birato‘la qoraligi bois ham qunduzga, ham qaldirg‘och qanotiga va ham

naqqosh qalamiga qiyos etilib, badiiy bo‘rttirishning chinakam namunasi yaratilishiga to‘liq erishilgan. Bunda, albatta, qunduzning va qaldirg‘och qanotining qoraligi nishonga olingani muqarrar holat. Demak, bu o‘rinda rang tushunchasining asosiy muddaoni namoyon etgani aniq.

Qoshingni qaro deydilar,
Dono ukam, yor-yor.
Qoraqosh ukam, yor-yor,
Ko‘rsat qoshingni men ko‘rayin,
Qunduz qosh ukam, yor-yor.
Qoshimni ko‘rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor (5–B.31).
Qaldirg‘ochning qanotini,
Naqqoshlarning qalamini,
Ko‘rmabmidingiz, yor — yor (5–B.32).

Boshqa bir qo‘shiqda ham ayni shu holatni takror kuzatish mumkin:

Qaldirg‘och qanotiday,
Qoshlik singlim, yor-yor (3–B.28).

Misol keltirilgan parchada qoshga xos jami xususiyatlar, aytarlik, to‘kis va to‘liq ta’rifini topib, teran tavsiflanganligi bilan diqqatga molik. Parchada, qoshning qoraligidan tortib, qunduz sifatligi, qoralikda qunduzdan ham ustun ekanligi anglatilmoqda. Tag‘in qoshning zeboligi, mayinligi sabab qaldirg‘och qanotiga o‘xshatilmoqda, nechun boshqa qushning emas, balki aynan qaldirg‘och qanotiga taqqoslanmoqda? Negaki, qushlar ichida qaldirg‘och jajjiligi, mehnatsevarligi, odatda, uylarda, xonadonlarda in qo‘yishi, uya qurishi va chiroyliligi bilan ajralib turishi ham bosh sabablardan biridir, ammo mumtoz adabiyotimiz namoyandalari ijodida aksar xolning, goho esa qoshning zog‘ – qarg‘aga (uning rangi qoraligi bois) o‘xshatilish hodisasi mavjudligini ham unutmasligimiz lozim.

Xalq og‘zaki ijodi xalqning turmush tarzi, hayot tajribasi, olis zamonlar tarixi, uzoq asrlik taqdiri, xalqning o‘tmishi, kechmishi, ertasi. Ulardagi tasvir va ifodada ko‘z va qoshning alohida o‘rin egallashi tabiiy.

1.2. Alisher Navoiygacha bo'lgan turkiy adabiyotda ko'z va qosh timsoli, tasvir hamda tashbih o'ziga xosligi

Mumtoz adabiyot shoirlari ma'shuqaning jozibali tasviri ifodasida, asosan, ko'z va qosh timsoliga murojaat etishadi. Ko'z tavsifida, avvalo, uning boshqa tasviriy vositalar bilan birga *jodu, sohir va xumor* so'zlariga ko'proq urg'u berilishida ayricha hodisa kuzatiladi. Chunonchi, **“Devonu lug'ati-t-turk”** asarida qadimiy turkiy xalq qo'shig'idan bir parcha keltiriladi:

“Bulnar meni ulas ko'z,
Qora mengiz, qizil yuz.
Andin tomar tukal tuz,
Bulnar yana ol qochar.

Mazmuni: Bu xumor ko'zli (sevikli) porloq yuzidagi yoqimli qora xoli bilan meni asir qiladi. Xuddi (go'zal) yanoqlaridan shirinlik tomayotganday meni asir qiladi-da, so'ng mendan qochadi. Mastona ko'zli, ko'rkam yuzli, qop-qora xolli seviklim, yonoqlaridan yoqimlilik tomayotgandek meni asir qiladi. Asir qiladi-da, so'ng qochadi”¹⁸. Ko'rinadiki, ma'shuqa ko'zi ta'rifi va tasviriga bog'liq hodisalar har bir xalq adabiyotida o'ziga xos tarzda ifodalangani bor haqiqatdir. Navoiygacha turkiy xalqlar adabiyoti namoyandalari ijodida ko'z va qosh timsolining o'ziga xos ifoda tarzi tarixi e'tiborli jihatlarni namoyon etadi. Hatto turkiy xalqlar adabiyotidagi ilk payg'ambarlar tarixini aks ettirgan Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziyning “Qisasi Rabg'uziy” (1310) asaridagi ikkita g'azalning bittasida ko'z va qosh ta'rifi ancha jonli bo'yoqlarda beriladi:

Jilva birla solnu chiqq'an ol yangoqlik yoni qor,
Ko'zlari yulduz, yuzi kun, olini ko'kning oyidin.
Ko'rsayurman ko'rkungizni ko'rgu bo'lmas **ko'zgunam**,
Ko'rk zakotin berki, vojib qilsa ko'rkning boyidin.
Qosh otib ko'nglumni olg'an jon qo'larsiz berayin,
Ul netak oshiq bo'lurkim qaytsa ma'shuq ra'yidin...

¹⁸ Кошғарий, Махмуд. Девону луғатит турк (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи: Қосимжон Содиков.—Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2017. – Б.37.

Rabg‘uziy qul Nosiruddin tab‘i turluk so‘z tuzar,

Gulchirab usruk o‘lay **ko‘z** boqsa **quymoch qoshidin** (1–126).

G‘azal baytlari aro ko‘z uch o‘rinda, qosh ikki joyda qaydini topmoqda va chiroyli tashbihlar ila ta‘rif etilmoqda. “Qisasi Rabg‘uziy”ning Ismoil alayhis-salom haqidagi ta‘rifda o‘qiymiz: “Oytak yuzin, kuntak ko‘rkin, qalamtek ko‘zin, o‘qtak kirpuKin, aqiqtak erinlarin, injutak tishlari, pistatak og‘zin, qizil mengizin, silig‘ yuzin...”, (1–B. 78). Ta‘rifda ko‘z va kiprik bor, lekin qosh yo‘q, e‘tiborlisi, kiprik o‘qga, ko‘z esa qalamga o‘xshatilmoqda, qalam, asosan, qoshga o‘xshatilishi ma‘lum va bu holat ko‘p uchraydi. Masalan:

Yuzung qog‘oz, qora **qoshing qalamdur**,

Jamoling chovi olamda alamdur¹⁹ (Xo‘jandiy–151).

Yoki:

Ul qaro **qoshtek qalam** birla sizilg‘an topmadi,

Surati **Chin** daftarin yuz qatla bir-bir aylagan²⁰ (Lutfiy–210).

Ammo ta‘kidlash joizki, ko‘zning qalamga mengzalishi holati boshqa uchramadi, shu kabi qoshning qalamga tashbihi ham o‘ta kam.

“Qisasi Rabg‘uziy”ning yana bir o‘rnida ko‘z ta‘rifiga urg‘u beriladi:

Tishlarni ovlar Misr elinda,

Tutub qiynayurda **ko‘zi qaynayur**²¹ (1–131).

Mazmuni:

Misr elida tish (qiz)larni ov qilishadi,

Tutib qiynay boshlaganlarida ularning ko‘zlari qaynaydi,

demakki, ko‘z yoshlari shashqator tomadi, to‘kiladi.

Diqqat bilan qaralsa, baytda ko‘zning qaynashi – ko‘zdan issiq qaynoq yosh chiqishi, buloqday qaynab bitmas-tuganmas yosh to‘kilishiga ishora qilinmoqda, bularning bari haddan ziyod qiynoqning achchiqligi, zo‘rligi tufaylidir. Asarning boshqa bir o‘rnida yana ko‘zga ta‘rif-u tavsif mavjud:

---

¹⁹ Хўжандий “Латофатнома” – Тошкент: – Б. 151.

²⁰ Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубоийлар. Қитъалар. Туёқлар. Гул ва Наврўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 210.

²¹ Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. “Қисаси Рабғузий”. К. I. –Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б. 131.

Xotirim bikrin ektim parda ichra tugmatek,

Kazladim tekmlarin tegmasun teb **yot ko‘zi**²² (2–216).

Yuqoridagi baytda yot – begonaning ko‘zi tegmasin, aslida ko‘z tegmasin ma’nosi nazarda tutilmoqda, chinakamiga ma’shuqani yomon yot ko‘zlardan asrashlik iltijo qilinmoqda. “Ko‘z tegmasin”, “yomon ko‘zlardan asrasin” kabi duolar xalqda ko‘p uchraydi. Shunga ko‘ra, Xorazmiy “Muhabbatnoma”(1353)sida ham xuddi shunga o‘xshash satrlar bor:

Qiyomat ko‘rklusen husnungga ne so‘z,

Yiroq bo‘lsun jamolingdin **yovuz ko‘z**²³ (–B.106).

Lutfiy va Hofiz Xorazmiy ijodida ham bu kabi ifodalar borki, yorga ko‘z tegmaslik, yomon ko‘zlardan asrash g‘oyasi adabiyotda muhim sanalgan:

Ey sening javru jafong mehru vafodin yaxshiroq,

Ul sening oyttek yuzung bo‘lsun **yamon ko‘zdin yiroq**²⁴(Lutfiy –119).

Ko‘z tegmasun ul oy bikin yuzina teyu,

O‘t ustida xoli siyahi bo‘ldi sipandi²⁵ (Hofiz–197. Hayot vasfi.)

Rabg‘uziyda aytilganidek “yot ko‘z” – begona ko‘z, Xorazmiyda “yovuz ko‘z” – dushman ko‘z, dushmanning g‘anim, dahshatli, yalmog‘uz va yana bir qancha salbiy ma’nolari mavjud. Xorazmiy tashbihida ancha-muncha chuqur va o‘ta ta’sirli manzara jamuljam etilgan, uning ifoda mag‘zi, tasvir mazmuni beqiyos. Haydar Xorazmiyda “yomon ko‘z”, Sayid Ahmadda esa Xorazmiy monand ikki o‘rinda ham aynan “yovuz ko‘z”ga urg‘u beriladi. Rabg‘uziyda ko‘zni yulduzga o‘xshatilganlik hodisasi mavjudligi ta’kidlab o‘tdik, ammo Alisher Navoiy davrigacha bo‘lgan turkiygo‘y shoirlarimizning birortasida ham ko‘zni yulduzga qiyoslash holati uchramaydi.

Turkiy adabiyotni davr tadrijiyligida kuzatganda, “Qisasi Rabg‘uziy” asaridan keyin yaratilgan Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarida ko‘z haqidagi ilk tasvir shunday:

²² Рабғузий, Носируддин Бурхонуддин. “Қисаси Рабўғизий”. К.2. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – Б. 216.

²³ Хоразмий “Муҳаббатнома” -106 б.

²⁴ Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубоийлар. Қитъалар. Туёқлар. Гул ва Наврўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 – 119 б.

²⁵ Хоразмий Ҳофиз. Девон.1-китоб.– Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 197 б.

Ko'ngul shirin so'zungg'a bo'ldi Farhod,

Ko'zung Kashmir jodusig'a ustod²⁶ (104. Nasimxon Rahmon).

Lirikada, xususan, turkiy adabiyot she'riyatida ma'shuqa ko'zining Kashmir jodusig'a qiyos etilishi hodisasi ustuvor maqomga ega. Ya'ni Kashmir jodugarlari, Kashmir jodulari, Kashmir ayyoralari, Kashmir aldoqchilari, Kashmir fitnachilari, Kashmir go'zallari, xullas, Kashmiriylar afsungarlar birikmalari mashhur. Jumladan, xuddi shu xil tasvir Haydar Xorazmiy "Gul va Navro'z" dostonida ham davom ettirilib, Kashmir xususida so'z yuritiladi, unda farxorlik Gul o'zining shahlo ko'zini Kashmir go'zalidan ustun qo'yadi:

Ko'zum jodusidin Kashmir pur — sho'r,

Sochimdin **Chin** ichinda g'orati G'o'r²⁷. (359. Sensan sevarim...).

Bayt mening jodu — sehrli, sehrnok, sehrgar, makkora jodu ko'zim oldida Kashmir mulkining jodugari hatto ip esholmaydi, dod solib, shovqin-surondan nariga o'tolmaydi, degan go'zalning faxriyasidan iborat. Qolaversa, mening sochim, albatta, tim qora sochim Chin mulkining G'o'r (haddan ziyod kuchli, misli kutilmagan talon — tarojsiz giriftor etilgan shahar, shuningdek, G'ur Afg'oniston Islom Respublikasining markaziy viloyatlaridan birining nomi hamdir) singari g'orat – tamoman, barbod etadi, yer yuzidan yo'q qiladi.

Jodu va sohir so'zlari Kashmir joy nomi bilan yonma-yon keladi hamda "*Kashmir jodusi*", "*Joduyi Kashmir*", "*Sohiri Kashmir*" iboralarining shakllanishiga zamin yaratgan. Kashmir va kashmiri (sehrgar, afsungar, jodugar, hiylagar, makkor) atamalari jodu va sohirni anglatganidek, ushbu so'zlar zamirida Kashmir va kashmiri (Kashmirdan, kashmirlik) ma'nolari yashirindir. Bu kabi o'xshatishlar Mavlono Lutfiy va Atoyi hamda boshqa shoirlarimiz ijodida ham ozmi-ko'pmi uchraydi. Hatto yorning ko'zi kashmir jodusiga ham sehr o'rgatishi ta'kidlangan baytlar talaygina:

Lutfiy: Sehr elidin voqif erdi **hinduvu Kashmir**, bas

---

²⁶ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II- жилд. (XIV–XV асрнинг бошлари). Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: ф.ф.д., проф. Насимхон Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2007 – 104 б.

²⁷ Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубоийлар. Қитъалар. Туюқлар. Гул ва Наврӯз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 359 б.

Bu ajabkim, turk ekach ul **ko‘z** yuz afsun ayladi²⁸ (273).

Hofiz Xorazmiy: Sanga shogird erur **joduyi Kashmir**,

Bu fan ichra **ko‘zungdur** kofiri ustod (1–89)²⁹.

Kashmir shahrini rivoyatga binoan Sulaymon payg‘ambar bunyod qilgan bo‘lib, u sersuv, obod va ma‘mur hamda ajoyib bir o‘lka ekan (6 – 492). Kashmir Osiyoning serviqor Himolay va Tibet tog‘lari oralig‘ida joylashgan ko‘hna diyor, uning qalin, pishiq va qimmatbaho shol (Kashmir echkilari junidan to‘qilgan) matolari qadimda turli yurtlarda manzur bo‘lib, unga talab katta bo‘lganligi tarixdan ma‘lum (13–184). Anglashiladiki, ko‘hna Kashmir o‘lkasi, avvalo, Hindiston va so‘ng Chin – Xitoy zamini ila vobastaliklarga ega ekan, shu bois she‘riyatda ham ushbu mavzu o‘zining aksini topgan, misollarga murojaat qilamiz.

Xo‘jandiy: Qaro zulfung ajab **hinduyi tazvir**,

Erur fatton **ko‘zung joduyi Kashmir**³⁰.

Sakkokiy: **Jodu ko‘zini Kashmir eli**, xalqi ko‘rubon,

Tuttuq dedilar, seni musallam bu fan ichra ³¹(–B.238).

Adabiyotimizda “jodu ko‘z”, “jodu qaroq” va “g‘amzasi jodu” shunga o‘xshash boshqa shu xil tashbihlarning paydo bo‘lish tarixi ham aynan Hind, Kashmir, Xitoy, Chin, Mochin singari qadimiy yurt nomlari ila bog‘liqliklar kasb etishi bor haqiqat. Xorazmiy “Muhabbatnoma”sida o‘qiymiz:

Qilur **zulfung** qamuq olamni **shaydo**,

Bo‘lur **jodu ko‘zungdin fitna** paydo³² (–B. 108).

Ko‘z, uning ma‘no mohiyatini anglatuvchi *qarog‘* (ko‘z qorachig‘i) va *g‘amza*, (ishva qarash, noz karashma, o‘tkir qarash), *qaroqchi* kabi lafzlar ham adabiyotda uchraydi. Masalan, Xorazmiy “Ayo gulchehralar, malik rikobi, Qamuq olam sening **g‘amzang xarobi**” baytida yorning ko‘zi aniq tasavvur qilinadi. Mavlono Imod Mavlaviy: Qarshi boqsa olam uzra jumla aqlidin ketar, **Joduning**

---

²⁸ Лутфий. Шу манба. – 273 б.

²⁹ Хоразмий Ҳофиз. Девон. I-китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 304 б.

³⁰ Хўжандий. Латофатнома.

³¹ Ҳаёт васфи. Мундарижа: Ҳофиз Хоразмий. Саккокий. Атоий. Гадий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 238 б.

³² Хоразмий. Муhabбатнома. – 108 б.

aslin magar dilbar **qaroq**inda tutar (–B.61)” bayti bilan ko‘z “ofatlar”ining yangi bir obrazli ifodada mahorat bilan ko‘rsatadi. Yusuf Amiriy esa ham ko‘z, ham g‘amza bir misrada keladi va yana oshiqning baland holini berishga xizmat qiladi:

Ko‘zi qon qilg‘uvchivu **g‘amza g‘ammoz**,

Yurub ul to‘kulubon shevavu noz (–B.196)

Sayid Ahmad ham alliteratsiya san’ati asosida ohorli bir tashbih yaratadi:
Icholi ul buti ayyor birla,

Qaroqlari qaroqchi yor birla (–B.174).

Shuningdek, g‘amza so‘ziga uyg‘un holda karashma (nozik ko‘z qarashi, jilva, noz) so‘zi ham holatni yorqin ifodalaydi:

Sarosar dunyani **g‘amzang** buzubtur,

Karashmang xud base elni tuzubdur (–B.174).

O‘lkani yanada mashhur qilgan omil o‘sha yung matolarini to‘qigan afsonaviy Kashmirning shahlo ko‘zli va qora ko‘zli ayollaridir, ayni zamonda rivoyatlarga ko‘ra, ular o‘ta shaddod va sho‘xlikda beqiyos bo‘lib, chiroyli raqsga tushish ular uchun odatiy hol ekan. Goho kashmiri deyilganda, lo‘li qizlar (albatta, ham yigitlar)ga ishora qiluvchi holatlar ham mavjudligi sir emas, ular ham raqqosalikda tengsiz ekani bor haqiqat. Kashmir ayollarining maftunkor tim qora ko‘zlari jodu va sehrda beqiyos sanalgan, ana shu naqlar adabiyotga ko‘chib arab, fors-tojik, turkiy xalqlar nazmiga (nasriga ham, albatta) singib boradi. Buni Hofiz Sheroziy (1325–1389)ning baytlari ham to‘kis tasdiqlaydi:

Ba she’ri Hofizi Sheroz meraqsandu menozand,

Siyahchashmoni kashmirivu turkoni Samarqandiy (18–532).

Mazmuni:

Sherozlik Hofiz she’riga noz ila raqs etishadi,

Kashmirlik qora ko‘zlar, Samarqand sho‘x qizlari.

Hofiz Sheroziy Kashmirning qimmatbaho matolaridan ko‘hna Samarqand chevarlari to‘qigan san’atkorona matolarning qolishmasligiga, raqobatbardoshligiga ishora qilgan. Baytdagi Kashmir qora ko‘zlaridan va Samarqand sho‘xlaridan murod

go‘zal hamda zebo qizlar bo‘lishi barobarida, ularning mehnatsevarligi ham qadrlanadi.

Ko‘z va qosh timsollarining tatabbu‘lardagi tasvirlari ham alohida hodisadir. Jumladan, Sayfi Saroyining dastlabki tatabbu‘si “Mavlo Qozi Muhsin aytur” (E.Fozilov nashri, 1968. –B.11) sarlavhasida keltirilib³³, maqta‘da ko‘z va qosh timsoliga urg‘u beriladi:

Qosha, ko‘za aldanursa doiylar,
Muhsinung tafarruji rahmoniydur (11).

Talab ahli qosh va ko‘zga aldansa, Muhsinning ko‘ngil sayri rahmoniydir, deya shoir yangi bir badiiy ifoda topadi. Ya‘ni ko‘z va qosh a‘zolariga ilohiylik mazmunini yuklaydi. Ana shu g‘azalga bog‘langan Sayfi Saroyi tatabbu‘sida esa:

... **G‘amzasining** oltina olam asir,
Ko‘zlari davri qamar fattonidur.
Kirpugining o‘qina jonlar nishon,
Qoshi yosining jahon qurbonidur...
Beslasin ushshoq jonin chun bukun,
Ko‘z qamar yuz husnining davronidur (12).

Baytlarda ko‘z qamarga – oyga o‘xshatilmoqda, kirpik – o‘qqa, qosh esa yoyga – kamonga mengzalib ajoyib tasvir g‘azalxonga taqdim etilmoqda. Ayni zamonda ko‘z-ko‘zlar, uning g‘amzasi – ko‘z ishorasi, ko‘z ila shama qilmoq; noz va dilbarona ishva ila kiprik suzib, qosh kerib boqish deyilib, uning oldida olam o‘zini asir aylar ekan. Sayfi Saroyi g‘azallaridagi ko‘z va qosh timsoli bizga aynan shu timsollarning she‘riyatimiz tarixidagi tadrijini anglashda muhim dastur ul-amal vazifasini bajarishi muqarrar holdir. Sayfi Saroyining, ayniqsa, “Mavlono Is‘hoq...” g‘azaliga tatabbu‘sida ko‘z va qosh ta‘rifi o‘ziga xos hamda asli taalluqlilik talqinlarga egaligi ila ajralib turadi:

---

³³ Қаранг: Худди шу ўхшатма ғазал Насимхон Раҳмон нашри (2007. – Б. 58)да “Мавлоно Қози Муҳсин айтур, раҳматуллоҳ” тарзидадир. Аслини олганда Мавло ва Мавлоно каломлари алоҳида сўзлардир ҳамда луғатлардаги изоҳлари ушбу хилдадар: “Мавло – кўплиги Маволи. 1. Соҳиб, хожа, ҳомий, устоз, жаноб; 2. Қул, банда” (Навоий асарлари луғати. 1973.– Б. 345). Мавлоно ёки мавлавий – эга, соҳиб маъносида; олимлар ёки сўфийларнинг номидан илгари (олдин) айтиладиган лақаб, унвон (мулла ёки домудла каби. – Б. 345). Демак ҳар икки калима ҳам қўлланиши жиҳатидан ҳеч қандай, яъни мутлақо тенг ва барқарор ижобий маъно ҳамда мазмунга эгадир.

Ko'ngul olur **ko'zi** oli, farah berur **engi** oli,

Bo'yidur sarvning toli, **yuzi** jannat gulistoni.

... **Qoshing** chun bayram oyidur, jahon husning gadoyidur,

Qulung Sayfi Saroyidur, bukun ul sun' hayroni(14).

Ko'rinadiki, yor ifodasida, albatta, ko'z va qoshning ishtiroki bor. Ko'z oli – ko'z qizilligi, engi (rux, yonoq, bet) oli – qizilligi shodlik, ko'nglixushlik bag'ishlovchi vosita sifatida tasvirini topmoqda. “Ahmad Xoja as-Saroyi...” g'azaliga qilingan javob g'azalda o'qiymiz:

Asli achin, so'zlari chin, **ko'zlari totor erur**,

Ming yashar har kim dudog'i sharbatin totor erur (18) –

“Ko'zlari totor erur” – totor – mushki totor – mushk – demak, qora tusli, xush isli modda, majozan sochning qoraligi, ko'zning gavhari kabilar. Ikkinchi misradagi totor – totmoq ma'nosini ifodalaydi, ammo birinchi misradagi totor esa mushkga ishora, aslida qadim Chin (Xitoy)da Totor nomli o'lka bo'lgan. Ana shu Totor o'lkasi aholisi ohu (kiyik)larni maxsus boqishgan, ma'lum bir davrda ularning, ya'ni kiyiklarning yelinlari to'lishgan. Ana o'shanda kiyiklar to'dasi maxsus ravishda quvib, rosa choptirilgan, so'ngra ularning kindigidan mushk moddalari olingan, anglashiladiki, mushk oladigan alohida asboblari bo'lgan.

Har bir shoirning ko'z va qoshning zohiriy va botining ta'sirini anglash va ifodalash salohiyati o'zgacha. Bu ularning devonlaridagi ayricha ifodalarda yaqqol ko'zga tashlanadi: Hofiz lirikasida bunday ifoda mavjud:

Mushkin qaro zulfi bila maxmur **ko'zindin**,

Sharmanda bo'lub qochdi ravon **ohu-yi totor**(–B.222).

Ko'rinadiki, Totor yurti, Totor ohulari, mushki Totor tasvirga tortilib, asosan, ohu va nafa – kindik (ohu kindigi), shuningdek, nafa – kindiklarning to'lishuvi, yetilishi, mushk bog'lashi, undan maxsus tarzda mushk olinishi voqealariga urg'u beriladi. Totor atamasi bilan yonma-yon asta-sekin Chin yurtining nomi tarqalib boradi, zotan yuqorida ta'kidlaganimizdek, qadim Chin mamlakati zaminida Totor o'lkasi bo'lgan. Totor o'lkasi ohularining mushki anbari jahonda mashhur bo'lgan, lekin keyinchalik butun Chin – Xitoy o'lkasi bo'ylab anbarin mushk tayyorlash avj

oladi. Xuddi shunday Xo‘tan o‘lkasi nomi ham ko‘z, qosh timsollari bilan keluvchi baytlar bor, zotan Xo‘tan mumtoz adabiyotimizda o‘zining husndor ayollari, a’lo anbarafshon mushklari, nafis va go‘zal matolari bilan maqtaydilar:

Nargis ko‘zung mengizli **Xo‘tan lolazorida**,

O‘q yo qoshinda to‘g‘ri tururga hilol yo‘q (Atoyi–365.).

Ko‘rinadiki, mohiyat bir bo‘lsa-da, shoirlik mahorati ifodadagi turfalikni keltirib chiqargan. Mana Mavlono Lutfiydagi tasvirga e’tibor qarataylik:

Ko‘zungki, lolavu nasrin uza uzola yotur,

Xo‘tan chechaklari ichra magar g‘izola yotur? (Lutfiy – 42).

Bora-bora shoir nazdida, Xo‘tan atamasining o‘rnini ulkan Chin yurti egallay boshlaydi:

Go‘shalarda **qon** qilur erdi **ko‘zung**, oldin **qoshing**,

Chin cherikin chekti ul **jodui** qattol ustina (Lutfiy–220).

Goho Chinu Xo‘tan atamalari birgalikda qo‘llanish holatlari ham uchraydi:

Ey begim, shahdu shakar shirin so‘zungning bandasi,

Ohuyi Chinu Xo‘tan, ikki **ko‘zing** sharmandasi (Atoyi: 2–259).

Shuningdek, alaloqibat Chinu Mochin, Xito, Xo‘tan atamasi birgalikda qo‘llanadi:

Chinu Mochinu Xo‘tanda ko‘zlaringtek rahmsiz,

Bexato qon to‘kkuchi bir turki yag‘mo ko‘rma duk (Atoyi–372).

Aytish mumkinki, *Chin – Xitoy, Hind, Kashmir, Xo‘tan, Mochin* kabi yurtlar yonida Turkiston o‘lkasi nomi ham kelib, g‘azallarga turkona ruh, ma’shuqaga turkona zeb bag‘ishlaydi. Lutfiy: “**Qoshu ko‘zung** g‘oratinda Lutfiydin ketti ko‘ngul, Oqibat, toptim so‘rog‘im **Chinu Turkiston** sori (Lutfiy –250)”, – desa, Atoyi shunday ta’rifga ehtiyoj sezadi:

Qaysari **Rum** oy yuzung, mushkin soching xoqoni **Chin**,

Shohi **Hinduston** menging, sultoni **Turkiston ko‘zung** (Atoyi.–375).

Atoyida tasvir va tavsif bir-birini takrorlamaydi. Ularda ko‘z va qoshning ta’sir kuchi hamisha yangi bir “talafotlar”ni yuzaga keltiradi:

Qaroqchi ko‘zlarini kim, ko‘rsa ay tur:

“Ajab ayyori **Turkiston** mudur bu?” (Atoyi–420).

Xuddi shunday Sakkokiy devonida ham hamohang ifodalarga duch kelinadi:

Chinu hind elin parishon ayladi zulfung, vale

Qildi yag‘mo **ko‘zlaring** majmui **Turkistonni** (Sakkokiy.10–280)³⁴.

Ana shu yo‘sinda Totor, Hind, Chin, Mochin, Xito, Xo‘tan, Turkiston o‘lkalari qatoriga Mo‘g‘ul va Rum o‘lkalarining qo‘shiluv ham xarakterlidir. Ko‘z ishorasi, ko‘z tasviri, ko‘z talqini, ko‘z tashbihi bog‘liq ifodalardagi g‘azallarda Kashmir, Hind, Totor, Chin, Mochin, Xo‘tan, Mo‘g‘ul, Turkiston, Rum (aksaran yuzga ishora) o‘lka va elatlari qatorida Misr, Chig‘atoy, o‘zbek, mo‘g‘ul qavmlari zikr etilishi bilan xalq qalbiga yanada yaqinlashuv bo‘ldi:

Bu ne yuzdur, bu ne **ko‘zdur**, bu ne shirish-shakar so‘zdur,

Ki, yo‘qtur **Rumu, Chinu, Misr** elinda mislu hamtosi.

... Yig‘ib **Chin** lashkari solsa **mug‘ulona ko‘zung** yuzga,

Chig‘atoy birla **O‘zbakni** olur toroju yag‘mosi (Atoyi–440).

Albatta, turkiy devonlardagi bu kabi ifodalar shoirlarning ona tili va ona yurti bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu kabi ifodalarning milliy bir ruh kasb etishi ham o‘zbek adabiyotidagi yuksalishlardan biridir. Lutfiy g‘azalidagi quyidagi ifoda tamomila go‘zallik timsolini yangilagan:

Ulus ichinda durur **o‘zbekim qiyo ko‘zluk**,

Xayoli **to‘qtamish** ondin ko‘ngul saroyinda. (Lutfiy–20.)

Goho she‘riyatda “*Xitoyi ko‘z*” tashbihining alohida qo‘llanish holatlari ham uchrab turadi:

Ishq mulkinda asir etgan **mo‘g‘ul** o‘ljosidek,

Xasta ko‘nglumni **Xitoyi ko‘zlari** yag‘mosidur (Atoyi.–75).

Turkiy she‘riyatga nazar tashlasak, Hind, Kashmir va Totor, Chinu Mochin, Xo‘tan atamalari bilan ko‘z tashbihi uchun Bobil atamasi ham keng qo‘llaniladi:

Sohiri Bobul bo‘lur shogird **jodu ko‘zina**,

Chun erur ustoz o‘shandin ushbu sehromuzimiz (Hofiz.K.1.–239).

---

³⁴ Хаёт васфи. Мундарижа: Ҳофиз Хоразмий. Саккокий. Атоий. Гадоий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 280 б.

Sohir soʻzining Kashmir atamasidan tashqari Bobil atamasi bilan bogʻliq jihatlari bor va u oʻzgacha manzarani kashf etadi. “Sohiri Bobul” ehtimol “Sohiri Kashmir” atamasi singari nazm olamiga kirib kelib, qoʻllanish boʻyicha bir — birini toʻldirib, mukammallashib borganiga shubha yoʻq. “Sohiri Bulbul” ham “Sohiri Kashmir” kabi qadimiy atama boʻlganidek, maʼshuqa koʻz jilolarini vasf etishga qaratilgan, bu jihatdan ular ancha hamohanglik kasb etadi. Fors-tojik va turkiy xalqlar sheʼriyatida “Sohiri Bobul” atamasi oʻzining turfa maʼno qirralariga ega:

Sohiri Bobulki, sehr ichra musallamdur bukun,

Gʻamzangizning sahmidin yuziga qalqon tortadur(Lutfiy.—66).

Kashmir atamasiga monand Bobul istilohida jodu, sehr, afsun soʻzlari aralash, goho yonma-yon qoʻllanilib, koʻz goʻzalligi talqin etiladi. Bu hodisa fors-tojik va turk-oʻzbek adabiyotida bir xil jaranglaydi:

Bomdodai bin, ki chashm az xobi noʻshin barkunad,

Gar nadidiy **sehri** Bobul dar nigoristoni **Chin** (Saʼdiy, 11–399)³⁵

Bobul, Xorut (Morut aytarliq kam uchraydi) va Zuhra timsollari talqiniga doir taʼsirli ifodalar Xorazmiy va Xoʻjandiy nomalarida borligiga guvoh boʻldik:

Yarar jon desalar yoqutunguzgʻa,

Teng etman **Zuhrani Xorut**unguzgʻa (“Muhabbatnoma”, 16–113)³⁶.

Zuhra qiz afsonasi oqibati oʻlaroq adabiyotga “*Zuhra koʻz*” iborasi kirib keladi, turkiy xalqlar adabiyotida goho buni “*Choʻlpon koʻz*” yoki “*Koʻzi Choʻlpon*” iborasi almashtirib turadi:

Ey koʻrk xovarida **koʻzi Zuhra**, yuzi oy,

Xoni jamoli husnunga shohi falak gadoy (Atoyi, 2–247)³⁷, – bayti Atoyi merosida boʻlsa, Lutfiyda shunday baytlarga guvoh boʻlinadi:

Ul koʻzki Xorut anga shogirdi kamindur,

Choʻlpon dedim, ul vajh ila kim tonggʻa yaqindur (Lutfiy, 7–44)³⁸.

³⁵ Саъдии Шерози. Куллийёт. Иборат аз чаҳор чилд. Чилди 1. – Душанбе: Адиб, 1988. –432 б.

³⁶ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II- жилд. (XIV–XV асрнинг бошлари). Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: ф.ф.д., проф. Насимхон Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2007. –113 б.

³⁷ Атоийи. Девон. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи: Сайфиддин Сайфуллоҳ. – Тошкент: Фан, 2008. –247 б.

³⁸ Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубойилар. Қитъалар. Туюқлар. Гул ва Наврӯз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. –44 б.

Yoxud mashhur “Sensan sevarim” gʻazalida oʻqiymiz:

Qon yoshim erur yuz uza yulduz kibi sonsiz,

Ul **koʻzlari Choʻlpon**, mahi tobonima ayting. (Lutfiy. –B. 134. Sensan sevarim...).

Gadoiy devonida ham bunday noyob tashbihlar uchraydi:

Buki toptim mehr ila sen **Zuhra koʻzlikdin** nazar,

Husni toleʼdin durur ham gʻoyati nek axtari (Gado, 4–136. Devon)³⁹.

Bobil bilan bogʻliq bu voqealar keyingi davrlarga kelib, baʼzan Iroq tufayli Bagʻdod nomlari sheʼriyatga kirib keldi. Shunday qilib, sheʼriyatda Bobil oʻrnini goho Iroq va Bogʻdod egallaganiga guvoh boʻlamiz:

Qaro **koʻzung** erur **joduyi** ustod,

Oʻshul turra taqi tarori **Bagʻdod** (Hofiz.K.1.–90).

Soldi Turkiston eligʻa, Lutfiy, **kofir koʻzing**,

Ne majoli borki qilsa rost ohangi **Iroq** (Lutfiy.–112)

Ammo Bagʻdod-u Iroqqa qaraganda, albatta, Bobil mashhur va manzurroqdir. Koʻzning jodu, sehri taʼrifi Kashmir, Bobul, Hind, Somir yoki boshqalar bilan chegaralanib qolmay, uning joʻgʻrofiy hududi kengayib borgan diqqatga molik.

Chashmayi koʻzum bikin yoʻqtur safoligʻ chashmasi,

Har nechakim, **Dashti Qipchoq** ichra xush yaylogʻ bor (Hofiz –116).

Misollarga eʼtibor ila qarasak, Bobul atamasidan tashqari sheʼriyat olamiga Badaxshon, Adan, Ajam, Turk, Dashti Qipchoq yurtlarining nomlari ham kirib kela boshlaganini kuzatamiz. Keyingi kuzatuvlarimiz shuni koʻrsatdiki, bu nomlar sirasiga Yaman va Xaybar oʻlkalari nomlari ham qoʻshilgan. Bularning barchasining oʻz tarixi bor, chunonchi Badaxshon oʻzining laʼlisi bilan mashhur boʻlgan boʻlsa, Ajam qadimgi fors va turkiy xalqlarga nisbatan hudud hamda goʻzal qizlar, chiroyli loharlar sifatida tilga olinganini yaxshi bilamiz.

---

³⁹ Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Эркин Аҳмадхўжаев.– Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –136 б.

Ko‘rinadiki, **duri Adan, la’li Badaxshon, aqiqi Yaman** tashbihlari lab sifatlashlarini bildirsa-da, oshiqning ko‘z yoshlari bilan aloqadordir. Ba’zi o‘rinlarda ko‘z yoshining aqiqga o‘xshatilishi ko‘p jihatdan o‘ziga xoslik kasb etadi:

Go‘yoki **ko‘zum qoni aqiqimnidur**,

To aksi labin diydayi xunbog‘a soldi (Hofiz.K.II.–B.169).

Diqqat qilinsa, ko‘z yoshi dur va la’lga qiyoslanmoqda, ayni zamonda ko‘z yoshi dur hamda la’ldan tashqari rangi monandlik jihatidan qonga o‘xshatilmoqda.

Ko‘z timsolining poetik vazifasi ko‘z yosh orqali ochilishini alohida ta’kidlash joiz. Ko‘z mavzusi ko‘z yoshi hamda uning daryo to‘lqinlariga, toshqinlariga, pishqirishlariga o‘xshatilishi hodisalari asosida yoritilishi lozim. Shundagina ko‘zning timsoliy qirralari ilmiy belgilanadi:

Ko‘rub biri — birini ul ikki yor,

Yana **ko‘zlaridin yosh** bo‘ldi **sayyor** (Qutb.–B.25).

Qutb Xorazmiyda ko‘z yosh to‘kilishi yangi bir tasvirda berilsa, Haydar Xorazmiy ham ko‘z yoshni boda deb ataydi.

Ko‘z yoshidin – boda, bag‘irdin – kabob,

Dardi dilim – nuqlu, fig‘onim – rubob (Haydar Xorazmiy, –B.213)

Ko‘z insonning qalbini namoyon etar ekan, unda inson kechinmalarining xabarchisi bo‘lgan ko‘z yosh alohida qiymatga ega. Ko‘z yosh shoirning mahorati, lirik qahramonning holatini yorqin ifodalashi bilan adabiyotda alohida ahamiyatga ega. Ko‘z yosh *boda, sharob, daryo, ummon, Jayhun, Sayhun, rudi Jayhun, to‘fon, Dajla, Nilu Firot*⁴⁰ ga o‘xshatiladi:

---

⁴⁰ Qarang: Орада Савсану Булбул жигархун,
Оқизиб кўзларидин **руди Жайхун** (Ҳайдар Хоразмий. –Б. 398).
Оҳким, бағрим фироқ ўти уза бўлди кабоб,
Мажлисим нуқли ғаму андуҳу **кўз ёшим шароб** (Лутфий. –Б. 25).
Кўзумдин ул санамтек уйку бориб,
Келиб **ёш** ўрнига **тўфон** кўбориб (Юсуф Амирий. – Б. 198).
Танинг сийми юзумни қилди олтул,
Кўзум ёши ғамингда бўлди **Жайхун** (Хўжандий. – Б. 151).
Бўлғали шакартек оғзинг чашмаи оби ҳаёт,
Кўзларим Жайхунидин шармандадур **Нилу Фурот** (Ҳофиз. – Б. 37).
Мовароунаҳр ичра қолдим, чунки икки ёнима
Кўзларимнинг бири Сайхун, бири Жайхун айлади (Саккокий – Б. 275).
Ҳажринг чўлида сувсаб ўлармен, вале не суд,
Ҳар неча **кўз ёшим** оқар ортук **Фироттин** (Атоий – Б. 392).
Ҳажрингизда **кўз ёшимни** кўрмагунча сезмади,

Gar vatan Lutfiy **ko‘zunda** tutmading, yo‘qtur ajab,

Ev qo‘pormog‘liq erur dushvor **Jayhun** ustina (Lutfiy –B.219).

Insonlar ko‘ngillarni vatan qilishni, ma’shuqaning qalbidan o‘rin olishni istashadi. Ammo oshiq yorning ko‘zida qolishi, ya’ni yonida qolishini xohlaydi. Ba’zan shoirlarimiz baytlarida daryo kalimasi bilan yonma-yon ummon atamasiga ham urg‘u berilish hodisalarini ham kuzatdik:

Nogahon bir kun kularda **dur tishingni** ko‘rgali,

Har kecha **ikki ko‘zumdin** yuz sabaq **ummon** olur(Lutfiy.–B.76).

Goho sersuv joy, daryo yoki katta ariq ma’nolarida jannat daryosi – Kavsar va katta ariq, daryo ma’nosidagi Juybor kalimasi ham ko‘z yoshlariga o‘xshatiladi:

Ko‘ngulning qoni qaynab barcha toshqay,

Ko‘zumning yoshidan kavsar bo‘lishqay (Muhabbatnoma. – B. 105).

Mayl qilg‘ay deb xayoli **qomating**, ey **sarvinoz**,

Yuz sari joriy qilibmen **ko‘zlarimdin juybor** (Gado. – B. 520).

Turkiy adabiyotning forsiy adabiyotdan ta’sirlangani ko‘z, ko‘z yosh bilan bog‘liq detal, timsol va ramzlarda ham ko‘rinadi. Ko‘z yoshi, umuman, yig‘lamoqning forsiy *giryon* muqobili ham tez-tez uchrab turadi:

Qayu jonni ishqning o‘ti bilankim yondirur,

Ko‘zlari giryonu bag‘rini aning biryon etar (Hofiz.1. –B.143)

Biz yuqorida Sayfi Saroyining g‘azallari tahlili munosabati ila shoirning g‘azallaridagi bir baytni maxsus saqladik, chunki baytda ko‘z kiyik ko‘ziga qiyoslanadi. Boisi kiyik ko‘zli ma’shuqa ta’rifi Sayfi Saroyidan keyingi davr shoirlaridan Yusuf Amiriyda kiyik ko‘z emas, balki jayron ko‘z shakli, shuningdek, Said Ahmad, Atoyi, Gado g‘azallarida jayron ko‘z tashbihi mavjudligini kuzatdik. Sayfi Saroyi va shu shoirlarning baytlari mazmuni bilan tanishib chiqaylik, Sayfi Saroyi:

Mufarrih shevali dilbar, tili to‘ti, so‘zi shakkar,

Бир мусаввир **Дажлаву Жайхунда уммон** суратин (Атоий – Б. 393).

Шунингдек, гоҳо айни дарё сўзининг ўзи ҳам кўз ёши маъносида тасвирланади:

Илми назар ичра **кўзум дарё** агар бўлмайдурур,

Кирпуклар узра **қондин** ул маншури **оле** боғламиш (Лутфий.–Б . 111).

Kiyik ko‘zli, qamar manzar, malohat mulki sultoni (Fozil – B. 14).

Jayron ko‘zluk, buti mushkin kulola,

Ko‘zi nargis, bo‘yi sarv, engi lola (Yusuf Amiriy – B. 200).

Sayfi Saroyi amalga oshirgan “**kiyik ko‘zli**” tashbihi keyingi davr shoirlari ijodida uchramaydi. Alisher Navoiy zamonigacha yashab o‘tgan shoirlar ijodida “**kiyik ko‘zli**” tashbihli iborasi mavjud emasligi g‘alatiroq tuyulsa-da, “**kiyik ko‘zli**” o‘xshatma o‘rniga “**jayron ko‘zluk**” va “**ko‘zung jayron**” qiyoslari uchraydi.

Ma’lum chegara, hudud nuqtai nazaridan kelib chiqsak, mavlono Lutfiy zamonigacha yashab o‘tgan turkiygo‘y shoirlar ijodida jayron atamasi o‘rniga ohu tashbihi mavjudligiga duch keldik. Ko‘rinadiki, ko‘zning kiyik va jayron tashbihi ila ohu tashbihi yonma-yon qo‘llanganiga shohid bo‘ldik, jumladan, Xorazmiy “Muhabbatnoma”sida:

Qaro qoshingda yuz ming fitnalar bor,

Ko‘zung ohular arslonlarni ovlor (Nasimxon. – B. 117).

Shu tariqa ohu tashbihi ko‘proq va kengroq Lutfiy davri shoirlari ijodida an’ana darajasiga ko‘tarilganiga guvoh bo‘ldik: ***Ohu ko‘zung kim o‘zida bir dam qarori yo‘q,***

Bir go‘sha yo‘qki dunyada yuz ming shikori yo‘q (Lutfiy.–B.117).

Yoki:

Atoyi sevgali **ohu ko‘zungni**,

Ani sayd etmadi hech **ko‘zi qiymoch** (Atoyi. – B. 310).

Ayrim hollarda ohu kalimasi o‘rniga g‘izola kalimasi ko‘z o‘rnida ishlatilgan holatlarni ham kuzatiladi:

Ko‘zung g‘izolasi kezar ul lolazor aro,

Kim, ravzaning aning kibi xush lolazori yo‘q (Lutfiy. – B. 117).

Yuqorida Rabg‘uziyning g‘azali tahlili munosabati ila bir hodisaga urg‘u bermay o‘tdik. Endi o‘sha hodisaga takror qaytish uchun o‘sha g‘azal doirasidagi bir baytni qayta ko‘zdan kechiramiz:

Rabg‘uziy qul Nosiruddin tab’i turluk so‘z tuzar,

Gulchirab **usruk** o‘lay **ko‘z** boqsa quymoch qoshidin (– B.126).

Baytdagi “usruk o‘lay” – mast o‘lay – mast bo‘lay ifodasida usruk – mast kalimasidir. Boisi keyingi zamon, ayniqsa, mavlono Lutfiy davri adabiyotimiz namoyandalari ijodida usruk va mast tashbihlari ko‘zga nisbatan qo‘llangandir. Kuzatuvlarimiz davomida Xo‘jandiy “Latofatnoma”sidagi ikki bayt diqqatimizni tortdi:

Xijil xurshidi tobon ey **ko‘zungdin**,

Yetur **maxmur** o‘lub **nargis ko‘zungdin** (– B. 139).

Bo‘lub **maxmur** sening **usruk ko‘zungga**,

Mudom ichsam, boqa qolsam yuzungga (– B. 148).

Shoirlarimiz ijodida ko‘zning nargisga monandlash holati Sakkokiy va Atoyi g‘azallarida ham mavjud:

Ey qomati sarvu **ko‘zi nargis**, engi lola,

Zulfung erur ul lola uza mushk kulola (Sakkokiy. – B. 241)

Soching sunbul, yuzung sarvi sanubar,

Ko‘zung nargis, yangog‘ing arg‘uvondur (Atoyi. – B. 328).

Mazkur baytlarda noan‘anaviy o‘xshatish “*usruk ko‘zung*” – mast ko‘zung ifodasidir. Usruk lug‘atlarda mast-alast ma‘nosida izohlanadi. Xuddi shunday maxmur ham mast, may xumorisi tarzida, maxmurluq esa mastlik, mastonalik deya keltiriladi. Ko‘zning bu kabi tashbehlashdan maqsad bitta *usruk*, *maxmur*, *xumor* va so‘ng *nargis gul* atamasi, boshqa bir nomi *bo‘tako‘z ko‘z*, qolaversa, ko‘zning turli holati ma‘nosida qo‘llanadi. Masalan: nargisi shahlo – chiroyli ko‘z, qora ko‘z; nargisi nimxob – yarim uyqudagi ko‘z, mijgon ko‘z; nargisi jodu – sehrli ko‘z va boshqalar. Xorazmiy “Muhabbatnoma”sidagi forsiyda bitilgan nomadan olingan parcha fikrimizni dalillaydi:

Gahe **mastast chashmat** goh **maxmur**,

Zi **chashmi** xubi **mastat chashmi** bad dur (– B. 111).

Mazmuni:

Ko‘zung goho mastdir, gohi mastlikdir biroq,

Go‘zal mast ko‘zing yomon ko‘zdan bo‘lsin yiroq.

Amiriy “Dahnoma”sidan olingan quyidagi misollar ham ko‘z va uning badiiy ifodadagi o‘rniga aniqlik kiritadi:

Dedim: “**Ko‘zung qarosi** dilrabodur”(– B. 196),

Dedi: “**Usrukturu ichi qarodur**” (– B. 197).

“Ko‘zung qarosi dilrabodur” – dilni o‘ziga tortuvchi, jozibali, seviklidir!” savoliga ma’shuqa shunday javob qaytaradi: “Ko‘zim mastdir va lekin ichi qoradir”. Ko‘rinadiki, ma’shuqa ko‘zi qanchalar dilni o‘ziga tortuvchi bo‘lmasin, u ko‘zning ichi qora va u qalb aslida mastdir, shu bois ko‘zga ham hushyorlik begona. Lutfiy va Hofiz Xorazmiy ijodida ko‘zning usruk – mastligiga, xumor – dil tortuvchi holiga misollar talaygina. Ko‘zning mana shunday noyob tashbihlaridan biri *mastonadir*. Mumtoz she’riyatdagi eng go‘zal va ta’sirli ko‘zlardan biri, shubhasiz, mastona ko‘zlardir:

Ko‘zlari mastona uyquda, vale

Doim aning **fitnasi bedor** erur (Hofiz.K.1.– B. 124).

Yorning ko‘zi go‘zallik belgisi bo‘lish bilan birga unda oshiqni ishq otashida yanada kuydiruvchi xislat ham mavjud. Unday ko‘z va nazarning oshiqqa ta’siri kuchli bo‘ladi. Shuning uchun *o‘t* va *qattol*, *kofir* lafzlari ham ko‘zning sifatlashlari bo‘lib keladi:

Joduliqtin har dam ul **o‘tluq ko‘zung** jon kuydurur,

Nor mengizlik ikki irning la’li marjon kuydurur (Lutfiy. – B. 48).

Ko‘zlaring qattol erur, kirpiklaring qon to‘kkuvchi,

O‘zgani o‘rgansun ul jalloding hamsoyasi (Sakkokiy. – B. 246).

Atoyi she’riyatida soddalik, bayonidagi samimiyat ko‘zga aloqador tashbehlarida ham yaqqol ko‘rinadi:

Kofir ko‘zi xud rahm qilib bir nazar etmas,

Zulfi dag‘i bu holi parishona inonmas (Atoyi. – B. 360).

Kofir ko‘z, asosan, yorning berahmliги, e’tiborsizligini ko‘rsatish uchun qo‘llaniladi. Hatto shoir Gado mahbubga nisbatan “Ey ko‘zi kofir”, deya murojaat qiladi:

Ko‘nglum olib saqlamassen yor, mundoqmu bo‘lur?

Ey **ko‘zi kofir**, sochi zunnor, mundoqmu bo‘lur? (Gado. – B. 496)

Xuddi shunday ko‘zning aldamchiligi, uning yolg‘on sehri ham adabiyotda *ayyor, jodu, fatton, qiron, qaroqchi, sohir, sipohiy, jallod, xunrez, makkor(a)* sifatlashi bilan keladi:

Tarrorsiz, tarrorsiz, ko‘plarni aldarsiz,

Ayyorsiz, ayyorsiz, ey **ko‘zlari ayyoralar** (Hofiz.K.1. – B. 189).⁴¹

Bu kabi ko‘zning ko‘ngilni zabt etib, kamida uni g‘orat etish xususiyati Gado she‘riyatida juda baland tasvirlangan:

Chu toroj aylading jonu ko‘ngulni,

Ko‘zi g‘oratgarkim, bizni unutma! (Gado. – B. 459)

Keltirilgan misollar ko‘zning **mastona, sarxush, o‘tliq, qattol, kofir, ayyora, ayyor, oqarmoq, gul, chaman, g‘oratgar, qiron, nashtar, fitna, fatton** kabi tashbihlar silsilasi borligini ko‘rsatadi. Va bu kabi o‘xshatishlar turli hollarni belgilaydi. Shuningdek, *ko‘z bemor, bedor, balo, jafo, guldek, nilufardek* kabi so‘zlar bilan sifatlanadi. Bunday ham ko‘z tasviri oydinlashadi. Hofiz Xorazmiy baytlaridagi ko‘z tasvirlari oshiqning tasvirini yaqqol gavdalantiradi:

Xush erur **ko‘zlari bemori** doim,

---

⁴¹ Qarang:

Murodim ul ko‘zi ayyoradur, ki bor nazari,
Nihona oshiqi miskin nomurodi bila (Atoiy. –B. 299).
Bu majlis arosinda manga yor karakdur,
Ul g‘amzasi fitna, ko‘zi ayyor karakdur (Hofiz. –B. 59).
Naqdi vaslingni tilab, topquncha oqardi ko‘zum,
Ul kishikim sendan o‘zga qilsa yuziga qaro (Gado.– B. 456).
G‘amzasining oltina olam asir,
Ko‘zlari davri qamar fattonidur(Saroyi. –B. 12).
Gar hajr elindin bo‘lsa xalose manga bir kun,
Qurbon o‘layin qoshinga, ey ko‘zi qironim(Gado. –B. 606).
Yod aylasam ul sho‘xi qaroqchi qora ko‘zni,
Qolmas netayin sabru qarorim kechalarda (Atoiy. –B. 293).
Oshub-i zamon, fitna-yi davron qani santak,
Ko‘zi sohiru bolosi ila g‘amzasi ofat (Hofiz. –B. 68).
Qildi devona, Atoiy, ko‘zlari sarxush ko‘zung,
Ey labi mayindin usruku loya‘qilim (Atoiy.Hayot. –B. 385).
Sipohiy ko‘zung qoshinda qoshu g‘amzavu kirpuk,
Qaroqchilar vale g‘amzang qiladur anda jalodat (Hofiz. –B. 74).
Ko‘zlaritak jahonda yo‘q jallod,
Garchi bor ushbu fanda bas ustod (Hofiz. –B. 90).
Ko‘zlari vasfini xud ne aytayin har go‘shada,
Ko‘zlari nashtarlarindin yuz ko‘ngul majruhdur (Atoiy. –B. 317).
Qon to‘kar, el bilmasunlar deb o‘zin to‘g‘ri qilur,
Ko‘rmadi hech kim ko‘zidek jodui makkoraye (Lutfiy. –B. 242).

Vale xush o‘zgavu bemor o‘zga (Hofiz. Hayot. – B. 29).

Oshiq **ko‘zi bedor** karak uyqu yuzindin,

Diydor ko‘rarga kishi bedor karakdur (Hofiz. Hayot. – B. 59).⁴²

Ko‘z sifatlashlari orasida bodom tashbihini alohida urg‘ulash lozim, chunki mumtoz she‘riyatda tengsiz go‘zallik shartlaridan biri bodom ko‘zdir.

Ul **turunji g‘abg‘abu, bodom ko‘zung** hurmati,

Olma dushman so‘zinu ko‘nglim eliga solma **nor** (Lutfiy. – 75).

Lutfiy yorning yuzini olmaga, olmaning qizilligiga chiroyli tarzda ishora qilinmoqda. Shu kabi baytning ikkinchi misrasida bodom ko‘z fitnaga, yorning nozik og‘zi pistaga o‘xshatilib, ajoyib tashbih, go‘zal talqin kashf etilmoqda. Lutfiyning uchinchi baytida bodomning ko‘zga o‘xshatilishi saqlangan holda, pista orqali og‘izga zimdan ishora etilib, o‘ta chiroyli istiora yaratilishiga erishilmoqda. Baytning ikkinchi misrasida tajnis san‘atidan istifoda etilgan bo‘lib, bodom va bodom (domga tushirmoq) ma’nolarini kashf etilishiga erishilgandir. Ko‘zning bodom ekani ochiq-oydin aytilib, ko‘z (bodom)ni igna (kiprik) ila himoyaga olish, muhofaza etish mubolag‘ali tarzda tasvirini topmoqda. Tag‘in kiprik vositasida igna nazarda tutilib, eng g‘aroyib istiora kashf etilmoqda, kiprikning ignalari ko‘zni – bodomni o‘z himoyasiga olmoqda. Lutfiydan keltirilgan ilk baytda ko‘zning bodomga monandligidan tashqari ma’shuqa g‘abg‘abi (iyagi)ning turunj (limon – sariq rang)ga o‘xshashligiga ishora qilinib, ko‘zning yuksak hurmati ta’kidini topgan. Baytning ikkinchi misrasida oshiq ma’shuqaga qarata dushman so‘ziga

---

⁴² Qarang:

O‘zungni to yiroq solding nazartek,

Ko‘zumdur su ichinda nilufartek (Xo‘jandiy. – B. 240).

Ul o‘zi ra‘no, so‘zi g‘avg‘o, ko‘zi ayni balo,

Sochlari yaldo, mahi tobonung holi nadur? (Gado.Hayot. – B. 532)

Bu kun tuttum ki ko‘zungdur jafolig‘,

Yuzung bergay xud oxir oshnolig‘ (Amiriy. – B. 201).

Pistasindin nazar ko‘tarmagamen,

Ignadin ko‘zni qilsalar bo dom (Lutfiy. – B. 341).

Savdi bu jonim ko‘z birla og‘zing,

Andog‘ki, to‘tiy bodomu shakkar (Hofiz. K.1. – B. 230).

Xolu xating donavu ham domimiz,

Og‘zu ko‘zung pistavu bodomimiz (Hofiz. K.1. – B. 248).

So‘zivu ko‘zivu shirin tudoqi,

Erur shakar taqi bodomu qande (Hofiz.Hayot. – B. 165).

Olma yangoqing ko‘rgach, men banda nechuk o‘lmay!

Bodom ko‘zi fitna, pista dahani nozuk (Lutfiy– B. 125).

kirib, mening ko'nglimga o't solma yoki meni do'zaxga tashlama demoqda, so'z so'zining ikkinchi ma'nosi o't, olov, alanga ma'nolarini anglatishini ham unutmaslik lozim. Bunday baytlarda ko'zning bodomga qiyoslanishi barobarida boshqa qator inson yuz a'zolariga ham ishoralar borligi e'tiborli hodisa sanaladi:

Og'zivu ko'zi bo'lg'ali pista taqi bodom,

Ul **donayi xoli** ko'runur **zulf** ila **bo dom** (Hofiz. Hayot. – B. 122).

Hofiz Xorazmiy qalamiga mansub baytda og'iz va ko'z pista ila bodomga qiyos etilib, xol donaga, zulf gajakligi monand dom (tuzoq)ga o'xshatilib, eng chiroyli tasvir yuzaga kelganiga guvoh bo'lamiz. Baytdagi birinchi misradagi bodom ayni bodomning o'zi, ikkinchi misradagi bo dom – dom (tuzoq) bilan ma'nosiga ega bo'lib, tajnisning go'zal namunasi yaratilgandir. Hofiz Xorazmiyning navbatdagi baytida so'z, ko'z, dudoq nazarda tutilib, ularning izidan shirin. shakar va qand ma'nodosh kalomlar tizimi keltiriladi. Demak so'z – shakar, dudoq – shirin, ko'z – bodom, bodom esa qanddek asal monanddir, bodomning qandligiga zarracha shubha yo'q.

Baytlarda ifodasini topgan ko'z tavsifi rango-rang tasvirlari ila kishini maftun aylaydi. Ko'zning **bedor, bemor, balo, jafo singari** tashbihlari qatorida **ko'zi qiron, ko'z nilufar** singari o'xshatishlar alohida jihatlarni namoyon etadi.

Hofizning ko'zning sadafga aylanish tasviri bilan bog'liq ifodalari ham adabiyotimizdagi yangi bir badiiy topilmadir.

Hofiz **ko'zi** bo'ldi **sadaf** ul dur xayolindin, vale

Qilsa ravon durdonatak yoshini daryo xush qilur (Hofiz. – B. 134).

Umuman olganda, adabiyotimizda tana a'zolarining har biri ma'lum bir irfoniyl mohiyat kasb etadi. Ularni bir-biridan ayro tasavvur qilib bo'lmaganidek, yorning ta'rif-tavsiflarida ham ular mushtaraklashadi. Ayniqsa, ko'z kiprik, qosh kabi a'zolar bilan birga keladi. Hofiz Xorazmiy she'riyatidagi ko'z tasvirlarining o'ziyoq adabiyotimizdagi alohida hodisadir. Masalan, mana bu baytda ham "turki xunrez ko'zi" birikmasi yorning jonli tasviri hamda oshiqning ishqdan kelgan ochiq yaralarini aniq ko'rsatmoqda:

Turki xunrez ko'zi, kirpukidur xanjari tez,

G'amzasi birla qaro qoshi taqi o'q yodur (Hofiz. K.1. –B. 102).

Diqqat ila qaralsa, qosh – yo (yoy), g'amza (g'ammoz – sir ochuvchi) – o'q, ko'z ham turki(go'zal) va ham sarmast (shirakayf), shuningdek, so'z – jon, la'li lab – qand, ayni zamonda ham shahd (asal), ham shakardir. Hofiz Xorazmiydan keltirilgan navbatdagi baytda ko'z – qon to'kuvchi go'zal, kiprik – o'tkir xanjar, g'amza – tag'in o'q, qora qosh – takror yo (yoy)dir. Ko'zning sifatlashlari son-sanoqsiz, ammo Hofiz Xorazmiy kabi ko'zga turkiy sifatlashini berib, xoslik kasb etgan ijodkorlar sanoqli.

Qoshi yo, g'amzasi o'q, ko'zlari turki sarmast,

So'zi jon, la'li labi qand ila shahdu shakar (Hofiz. K.1. –B. 231).

Ul **xaromi ko'zlaring** birla labing davronida,

Bo'ldi qon to'kmak halolu boda ichmaklik muboh (Atoyι. Hayot. –B. 311).

Ko'zlaring qattol erur, **kirpiklaring qon to'kkuvchi,**

O'zgani o'rgansun ul **jallodning hamsoyasi** (Sakkokiy. Hayot. –B. 246).

Ko'z ham kiprik ham qotil hamda qon to'kuvchi, shu bois ularning har ikkisi ham jallodga qo'shni, ya'ni hamsoyasidir, demak ko'z – jallod, kiprik – jallod.

Ko'ziga muntazir Zuhra saharlar,

Yuziga subhi sodiq mushtaridur(Atoyι.Hayot. –B. 343).

Ko'ngullar qushlarni sayd etmak ichra,

Ko'zung shahbozini sayyod o'qurlar (Atoyι. Hayot. – B. 347).

Ey yuzi Ka'ba, visoling hajr zulmidin panoh,

Qoshlaring mehrobidur ahli nazarg'a qiblagoh (Atoyι. Hayot. – B. 425).

Qoshu ko'zungdin shikoyat qilsam, aytur **kirpukung:**

“Ayb emastur bir-bir ustinda kelur, kelsa balo”(Gado. Hayot. – B. 454).

Har dam-badam keturguchi yuz fitna boshima,

Valohu billoh, ul **qaro ko'z makru olidur** (Gado. Hayot. – B. 536).

It kibi mundoq yurutgan yozi yobonda meni,

Tinmayin ul ikki sho'x **ohu qaroqingdur** sening (Gado.Hayot. – B. 568).

Domani pokinga nogoh tegmasun garde teyu,

Mardumi ko‘zum saqovu kiprugum farroshidur (Hofiz.K.1. – B. 118).

Ul **qaro ko‘zum**din ayirding ko‘ra olmay, raqib,

Ey qaro yuzluk, ilohiy, tushsa **shum ko‘zungga oq!** (Gado. Hayot. – B. 555).

Gado sori **inoyat ko‘zi** birla,

Qaro ko‘zum, ne bo‘ldi, bir qiyo boq! (Gado.Hayot. –B. 559).

Atoyi sevgali ohu ko‘zungni,

Ani sayd etmadi hech **ko‘zi qiymoch** (Atoyi.Hayot. –B. 310).

Ko‘zlari vasfini xud ne aytayin har go‘shada,

Ko‘zlari nashtarlarindin yuz ko‘ngul majruhdur (Atoyi.Hayot. –B. 317).

Birining ikki **qoshidur yangi oy**,

Birining tal’atidur iydi akbar (Atoyi. Hayot. –B. 336).

Ey kamoli husni Yusufdin jamoling yodgor,

Bo‘ldi hajringdin biaynih **ko‘zlarim Ya’qubvor**(Atoyi.Hayot.–337).

Kim ko‘rdi **ko‘zung hasratida** men kibi bemor?

Jon g‘amzada, bag‘ri to‘la qon, ko‘ngli giriftor? (Atoyi.Hayot.–348).

Yuzing qoshinda oy habashi engli dog‘liq,

Qoshing qoshida to‘g‘ri tururg‘a **hilol** yo‘q (Atoyi.Hayot.–365).

Aliftek to‘g‘ri **bo‘yliq qoshlari nun**,

Jahon Laylilari husnungg‘a Majnun.

Tor og‘zing mimu fatton ko‘zlaring sod,

Jahonda siz bikin yo‘q odamizod (Nasimxon nashri. – B. 143).

Alif – ا tik qomat, to‘g‘ri bo‘y; qoshlar nun – ن, tor og‘iz mim – م, “fatton ko‘zlaring” – fitnachi, maftun aylovchi, o‘ziga rom etib, o‘ziga tortuvchi, jozibali, umuman shahlo ko‘z! Arab alifbosidagi sod – ص harfining boshlang‘ich, ya’ni tepa qismiga, (bu mimga – م ham taalluqli) monandlik kasb etuvchi sifatida

ta'riflanmoqda. Darhaqiqat arab alifbosidagi sodning –ص va mimning – م tepa qismlari ko'zga hamda chiroyli tor og'izga o'xshaydi, shundan bu harf shakllaridan timsol yaratishda istifoda etiladi. Ma'shuqa qoshlari faqat nunga – ن emas, aksaran hilol – yangi oyga qiyoslanadi, bu hodisa adabiy an'ana shakliga aylanib sobitlashib bo'lgan:

Salomimni tegur **qoshi hilola**,

Salomimni tegur **irni zilola** (Nasimxon. – B. 144).

Arab alifbosi va ular ishtirokida timsol yaratish hodisasi alohidalik kasb etadi, bu holat Alisher Navoiy zamonigacha bo'lgan adabiyotimiz namoyandalari ijodida ham e'tiborga molik jihatlarni namoyon etadi. Misollarga murojaat qilamiz:

Jon dedi oni Lutfiy yiroqtin cho' ko'rundi,

“Jim” sochi, “alif” qadi bila ul **qoshi “nun”**i (Lutfiy. – B. 295).

Jimi zulfung, nuni qoshing qasdi jon aylab edi,

Boqi bo'lsun, lutf etib kirdi **alif qadding** aro (Atoyi.Hayot. – B. 288).

Oni husni ko'nglum mulkina bo'ldi molik,

Rost qaddi alifu qoshi chun **nun** ko'runur (Hofiz.K.1. – B. 154).

Qaro qoshi manga bo'lg'ali toq ila **mehrob**,

Namoz ichinda o'qirman mudom surayi **nun** (Hofiz. K.2. – B. 114).

Ul **hiloliy qoshining** aksiki tushkay **ko'zuma**,

Chashmayi chashm ichra ko'rungay hamon dam shakli **nun** (Hofiz.

K.2. – B. 116).

Misol keltirilgan baytlarning birinchisida soch – ج jimga, qad – ا alifga, qosh – ن nunga mengzalib, ajoyib so'z o'yini yasalmogda, ya'ni jim, alif, nun harflarining birikuvidan جان – jon so'zi paydo bo'ladi. Lutfiy baytidan so'ng Atoyidan keltirilgan baytda ham g'aroyib so'z o'yini bor, unda aytilishicha, ma'shuqa zulfi – ج jim, qoshi – ن nun, qad – ا alif, demak qading aro alif joylashdi deyiladi. Atoyidan misol tariqasida olingan yana bitta baytda go'zal so'z o'yini ijod etilgan: م – og'izga, ل – zulfga, ا – qadga o'xshatilib, ularning qo'shiluvida الم – alam so'zi hosil bo'ladi. Faqat bir holat soch va zulf – ج jimga o'xshatilgan holda, soch va zulf ayni zamonda – ج jimdan tashqari – ل lomga ham qiyoslanar ekan. Alam so'zining quyidagi

ma'nolari bor: og'riq, dard, alam; alam chekmoq, dard tortmoq, xullas ma'shuqa tomonidan oshiq uchun qo'llangan noz-u istig'no va tamannolar.

Ta'kidlash joizki, qosh timsolida ham poydevor Xorazmiy ("Muhabbatnoma") va Xo'jandiy ("Latofatnoma")lar tomonidan mustahkamlangan. "Latofatnoma"dan misollarni davom ettiramiz:

Yuzung qog'oz, qora qoshing qalamdur,

Jamoling chovi olamda **adamdur** (–B.151).

Yuz qog'ozga o'xshatilmoqda, to'g'ri qog'ozning rangi oq, lekin Xo'jandiy zamonida qog'ozlarning rangi qizg'ishroq bo'lganini ham unutmaslik lozim. Qoshning qoraligi qalamga o'xshatilib, yor jamoli yoki chiroyining dovrug'i, xabari, dong'i, shon-shuhrati olamda topilmasligiga ishora qilinmoqda.

"Latofatnoma"dan bir g'aroyib baytni hukmingizga havola etamiz:

Qoshing nunu ko'zung ayni balodur,

O'g'on qilsun jamolingdin balo dur(–B.156).

Barcha sir-asror qofiya tizimiga tegishli nun – Ū qosh va inchunin "ko'z balodur" – balodir, ya'ni ko'z – balo, ofatdir, endi ikkinchi "jamolingdin balo dur"ga kelsak, undagi dur – uzoq bo'lsin. Ana, jamoling chiroyiga chiroy bag'ishlovchi qoshga ham, ko'zga ham, kerak bo'lsa chiroyingga ham balo yaqinlashmasin, aksincha uzoqlashsin deb xitob etilmoqda.

Sayid Ahmadning "Taashshuqnoma"si ham to'la va to'kis turkiy nomanavislikda o'ziga xoslik kasb etuvchi asarlar sirasida maxsus joy egallaydi, unda ham ko'z va qosh an'anaviy timsollariga ko'p e'tibor qaratiladi:

Ko'rub payvasta ul **qoshing hiloli,**

Ko'zungnung qoshida qurbon bo'loli (–B. 180).

Payvasta – tutashgan qosh, hilol – yangi oy, to'g'rirog'i yangi ko'ringan uch kunlik oy, sevgilining yangi oy monand egilma, egma qoshi xususida so'z yuritilmoqda.

Qoshing hiloli va ko'zung qoshida ifodalari tarkibidagi qoshingning birinchisida chinakam qosh nazarda tutilmoqda, ikkinchisi esa qoshida – yonida, yonma-yon, oldida kabidir, demak o'zaro ajoyib tajnis – go'zal omonim.

Ko‘zung usruk qo‘borib fitna qomat,

Qoshing mehrob etibon yuz qiyomat (Amiriy. – B. 200).

Yusuf Amiriy “Dahnoma”sidan olingan ushbu baytda ko‘z – uning usruk (mast) holatda qiyomat qilishi, ma’shuqaning fitna – ushbu o‘rinda zebo qaddi-qomati, qosh va mehrob hamda ularning qiyomat – to‘polon ko‘rsatishi chuqur tasvirga jalb etilgani ila maxsus ajralib turishi kabilarga urg‘u beriladi.

Adabiyot olamida ko‘z va qosh yetakchi timsollardir, ular alohida-alohida tasvirga jalb etilganidek, ko‘p o‘rinda yonma-yon tarannum etiladi. Biz misol olar ekanmiz, ko‘proq qo‘shaloq misollarga diqqatimizni qaratdik, namuna uchun baytlarni asosan shoir Lutfiy g‘azallaridan oldik:

Qoshu ko‘zunga qilur go‘shanishinlar iqtido,

Turfa **mehrobiki** bo‘lg‘ay anda **usruk**lar mudom (– B. 152).

Baytning mazmuni: Ey go‘zal sening qoshu ko‘zunga go‘shanishinlar – darvishlar intiladi, zotan mehrob – qayrilma qosh ajoyibligi bois o‘sha yerda hamisha usruklar – mastlar jam bo‘lishadi. Bu baytning zohiriy – tashqi ma‘nosi, uning botiniy – ichki ma‘nosi quyidagicha: sening “qosh-u ko‘zunga” “go‘shanishinlar” – darvishlar – xilvatda suhbat quruvchilar “qilur iqtido”– ergashadilar. “Turfa mehrobiki” – rang-barang mehrob – masjidda imom sajda qiladigan, tepasi qayrilma joy, demak mehrob – qayrilmalikda qoshga monand. Ba’zi baytlarda ko‘z-u qoshdan tashqari ularning yoniga zulf, yuz, qaddu qomat, ham qo‘shilib boriladi:

Qoshu ko‘zu zulfu yuzu qomating qasdimdadur,

Qaysini aytay, meni boshtin-oyoqing kuydurur (Lut.–79).

Qoshga xos yana bir holat Lutfiy g‘azalida quyidagicha jaranglaydi:

Yo‘lungda **qosh** erur **ko‘z** bahrina pul,

Sanga har nechakim mundin guzar bor (–63).

Bu o‘rinda ko‘z dengizi uchun qosh ko‘prik vazifasini bajarayotganligiga ishora qilinmoqda, zotan daryo va ko‘llar ustida qurilgan ko‘priklar odatda egikligi bois qoshga monandlik kasb etadilar.

Qosh va uning tashbihlariga holatlar shuni ko'rsatdiki, ma'shuqa qoshi qoraligi bois ko'proq qalamga, egiklik shakliga ko'ra mehrobga, oyga, yangi oy – hilolga, arab harflaridan nun – ن ham qoshga mengzalishi bor haqiqatdir. Ammo qosh tashbihi ko'z tashbihiga ko'ra ancha kam uchraydi, bu o'rinda baralla aytish mumkinki, ko'z ta'rifi misollarni keragicha va istagancha topish mumkin. Biz shunga ko'ra ham, ko'z timsoli bog'liq tashbihlarga ko'proq e'tibor qaratishga intildik, bu holat esa ishning ancha ko'p qismini ko'z tashbihi egallashini ta'minladi.

Bobga doir xulosalar

Har bir timsolning badiiy adabiyotda paydo bo'lishi ma'lum bir asoslarga ega. Jumladan, ko'z va qosh timsollarining dunyoga kelishi ilohiy kitoblardagi ta'rif-tavsiflar bilan aloqador. Qur'onda, ayniqsa, ko'z haqida ko'p to'xtalangan va urg'u berilgan. Ko'z ko'ngilning tarjimoni sifatida qaralgan. Basirat, ya'ni botin ko'zi haqidagi fikrlar badiiy adabiyotda ham muhim sanalgan. Irfoniy adabiyot, xususan, botin ko'ziga alohida e'tibor qaratgan.

Xalq og'zaki ijodida har bir timsolning ilk ildizlari namoyon bo'lgan. Va janr talabiga ko'ra ularning ifoda tarzi turlicha bo'lgan. Ko'z va qosh lirikada yorning chiroyini namoyish etib, ham oshiq, ham ma'shuqaning ko'ngil kechinmalarini ham ifoda etgan. Topishmoq, maqollarda ham ko'z va qosh timsollarining kelishi ushbu janrlarning ishora qilish, qisqalik va mazmundorlik kabi jihatlarini yanada bo'rttirgan.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk"da xumor ko'z ta'rifi mavjud. Rabg'uziyning bir g'azalida ma'shuqa ko'zi yulduzga qiyoslanadi. Ammo ya'ni Alisher Navoiy zamonigacha bo'lgan turkiy adabiyot namoyandalaridan birortasida bu xil holatni kuzatmadik. Shu kabi "Qisasi Rabg'uziy"dagi "Qissai Zabihi Ismoil alayhis-salom" (–b. 78)da "qalamtek ko'zin" deyilib, ko'z qalamga mengzaladi. Ayni bu xil hodisa ham, ya'ni ko'zning qalamga o'xshatilishi kabi holatga ham birorta misol topishimiz amri-mahol bo'ldi. Ammo shuni unutmaslik lozimki, qoshning qalamga o'xshatilishi nafaqat odatiy, balki an'anaviy hodisa ekanligini zinhor unutmagan holda, har qalay qalam tashbihi o'tmishda ko'zga nisbatan ham qo'llangan ekan.

“Muhabbatnoma”da “Ko‘zung Kashmir jodusi...” tavsifiga duch keldik. Kashmirning Hindistonga tobeligi va Chin diyoriga yaqin chegaradoshligi sabab asta-sekin Kashmir jodusi tashbihi yoniga Hind, Xitoyi Chinu Mochin, Xo‘tan qo‘shilib boradi. Mushki Totor, ohuyi Chin, nofayi ohuvu Totoru Xo‘tan, ohuyi Totor, zulfing Totor, nofai Totoru Chin, mushki Xo‘tan, ohuyi Chinu Xo‘tan, ohuyi Chinu Xitovu Hind, ohuyi yoki mushki Chinu Turkiston. Ana shu zaylda mushki Totor atamasi Chin, Mochin, Chinu Hind, Xo‘tan va Hind, Bobul yoki Bobil nomlari ila tabiiy ravishda qorishib borada, zotan bu o‘lkalar bir-birlariga ancha yaqin va chegaradosh hududlarga egaligini ham unutmaslik lozim.

Zuhra ko‘zlik va ko‘zlari Cho‘lpon tashbihlari ommalashadi. Bu Bobul tashbihi ham ayni Kashmir, Hind, Totor, Chin, Mochin, Xo‘tan, Turkiston kabi ancha keng tarqalgan.

Kashmir, Hind, Totor, Chin, Mochin, Xo‘tan, Turkiston, Somir va boshqa jug‘rofik hududlar kengayib boradi. Chunonchi Badaxshon, Adan, Yaman, Ajam, Dashti Qipchoq, Xaybar hamda boshqalar shular jumlasidan bo‘lib, she‘riyat olamini ko‘z va qosh bog‘liq jihatlarini yangiliklar bilan ancha bezab boyitadi. Shu kabi biz ikkinchi faslning ma‘lum o‘rinlarida ko‘z yoshining tashbihlariga alohida e‘tibor qaratdik, ko‘z yoshining ushbu holatlarga o‘xshatilishlariga misollar keltirdik. Ular quyidagilardir: boda, sharob, sayyor, Jayhun, Sayhun, daryo, kavsar, ummon, to‘fon, Nilu Furot, Dajla, juybor, giryon va boshqalar.

Sayfi Saroyining bir baytida ko‘zning kiyik ko‘z deyilishi ta‘rifiga duch kelindi. Ammo Alisher Navoiygacha bo‘lgan adabiyotimiz namoyandalari ijodida shu xil tavsif-ta‘rifning yo‘qligi ma‘lum bo‘ldi. Mavjud ta‘riflarda kiyik o‘rniga jayron va asta-sekinlik bilan jayron o‘rnini ohu egallab borgani hodisasini kuzatdik. Rabg‘uziy baytidagi “usruk ko‘z” – mast ko‘z ta‘rifi shoirlar ijodida ko‘zning: maxmur, xumor, mastona, qattol, kofir, ayyor – ayyora, gul, chaman, g‘oratgar, fatton, fitna, bemor, bedor, balo, jafo, qiron, nilufar, nargis tashbihlariga urg‘u berildi. Shuningdek ko‘zning bodomga, og‘izning pistaga, dudoq – labning – shakarga, yonoqning – olmaga o‘xshatilishi kabi hodisalarga ham misollar asosida to‘xtalib o‘tdik.

Qoshning ham ko‘p jihatlariga diqqat qilindi, xususan, qosh – yo (yoy), hilol (yangi oy), mehrob, farrosh, qalam, qoshning arab harflaridan ن – nun harfiga o‘xshashi kabi hodisalar. Bundan tashqari arab harflaridan qad-qomatning ا – alifga, zulfning ل – lomga, og‘izning م – mimga, ko‘zning ص – sodga va boshqalarga e’tibor qaratildi.

II BOB. ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA KO‘Z TIMSOLI: HOL VA TALQIN

2.1. Kechinma va ifoda uyg‘unligida ko‘z timsolining o‘rni

Alisher Navoiy o‘zbek adabiyotini ham mazmun, ham shakl jihatdan boyitdi, yuksaltirdi. Uning adabiy merosi turkiy adabiyotning mukammal poetik yangilanishiga sabab bo‘ldi. Hatto obraz, ramz, timsol va detallarda ham kengayish yuz burdi. Ifoda va tasvirda jonlanishga olib keldi. Jumladan, Alisher Navoiy ko‘z timsoliga murojaat qilganda, lirik qahramonning turli holatlarini ochishga erishadi. “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi quyidagi baytida ajoyib talqinga duch kelamiz:

Ko‘zga to kirmish xayoling, sovug‘ ohim vahmidin,

Bog‘lamish men qo‘ryo har sori **mujgondin** ango (1–B.79)⁴³.

Ko‘zning moddiyligi ma‘lum. Navoiy mavhumot bo‘lgan xayolni ko‘ngilga emas, ko‘zga kiritadi. Va uni asramoq uchun kipriklari bilan o‘raydi. G‘alati holat, oshiq o‘z mujgonlari ila ma‘shuqa xayoli kirgan ko‘zni asrab-avaylab qolmoqchi va uni o‘z himoyasiga olmoqchi. Zotan mijgon – kiprik ko‘z uchun himoyachi ekani tabiiy, bir so‘z bilan aytganda Alloh mo‘jizasi, bu tabiiy hodisa orqali kechinmani bundan ortiq sharhlab bo‘lmaydi.

Boshqa bir g‘azalida aynan ko‘z nishonga olingan va ma‘lum miqdorda uning ichki sirlari ochib beriladi.

Uyqu saydi qasdig‘a otqon toshingdindur nishon,

Ko‘z qarosi demagil bu **diyda**i bexob aro (1–B.82).

Hamma gap birgina “ko‘z qarosi” iborasi atrofida qurilgan, savol ham shunda va nihoyat javob ham shuning o‘zida. Oshiq va ma‘shuqa o‘rtasida ro‘y bergan bir voqea naql etilmoqda, unga binoan ma‘shuqa ko‘chasida tun bo‘yi sang‘igan oshiq o‘ziga taalluqli “sovg‘a”ni oladi. Oshiqning bunday harakati ma‘shuqaning sabr kosasini to‘ldiradi. Oxiri shirin uyqusi uchib, uyqusi buzilgan ma‘shuqa oshiqqa qarata tosh otadi, tosh oshiqning naq ko‘ziga kelib tegadi. Bundan ma‘shuqa

---

⁴³ Навоий А. Асарлар. Ўн беш томлик. Т. I. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1963. – 496 б. Кейинги ўринларда саҳифа рақами қавс ичида кўрсатилади.

mamnun, oshiq esa o‘zining ayni “ulushini” olmoqda, tuni bilan tinmay ma’shuqa ko‘chasida aylanishining oqibati o‘laroq oshiq ko‘zining qoq o‘rtasida qora “tamg‘a” paydo bo‘ladi. Bu qora “tamg‘a” ayni ko‘z qorachig‘i, aslida qorachiq Alloh in’omi, u tufayli inson ko‘zida borliq va olam munavvar. Shundan oshiq aytmoqchiki, mening uyqusiz ko‘zim o‘rtasidagi qora nuqtaga ma’shuqa sababchi, u tufayli ko‘zimda yara paydo bo‘ldi. Navoiyda zohir botinni, botin zohirni anglashga xizmat qiladi. Xuddi shunday insonning yaratilishidagi har bir vujud a’zosini hikmat bilan bog‘laydi. Va tasvir yangilanishi bo‘ladi. Shoir tasviridagi oshiq aslo o‘zini gunohkor sanamaydi, balki butun aybni ma’shuqa tomonga ag‘darmoqda. Endi ayni ushbu baytning ikkinchi misrasiga diqqat qilaylik:

Ko‘z qarosi demagil bu diydai bexob aro –

Bunga javob baytning birinchi misrasida tajassum topgan:

Uyqu saydi qasdig‘a otqon toshingdandur nishon.

Bu o‘rinda “diydai bexob” – uyqusiz ko‘z nishonga olinib, “ko‘z qarasi”– qorachiq, ochig‘i qora yara yor otgan toshning “mo‘jizasi”dir.

Keyingi bir g‘azalda ko‘z timsoliga ikki o‘rinda murojaat etiladi, bular g‘azalning ikkinchi va beshinchi baytlaridir. G‘azaldagi ikkinchi baytda o‘qiymiz:

Ul **ko‘z** ollida halokim desalar yo‘q bok hech,

Garchi o‘lmakdin demak yo‘q shart **bemor** ollida (1-B.85).

Baytdagi mazmun talqini ancha mushkulroq tuyuladi, ammo asl voqeaga nazar tashlasak, bayt mazmuni osonlashadi. Baytda zikr etilishicha: “O‘sha chiroyli va go‘zal ko‘z oldida o‘limga buyursalar, zinhor qo‘rqinchni his etmay unga to‘liq rozi bo‘lar edim”. Bular baytning birinchi misrasidagi izhor etilgan fikrlar majmui, endi baytning ikkinchi misrasida nimalar deyilganiga e’tibor qarataylik: “Bemor oldida menga, ya’ni oshiqqa o‘lim hukmi o‘qilsa, hech qanday shartsiz uning ijrosi amalga oshirilishiga mutlaq izn berib, rozilik bildiraman”. Ayni zamonda ko‘z bu o‘rinda bemorga mengzalmoqda, ya’ni ma’shuqa ko‘zi go‘yo bemor, biroq o‘sha ko‘z oshiq ko‘zini ham kasalga duch qilmoqda. Ushbu o‘rinda asli ko‘zdagi murod – ma’shuqa ekanligini unutmaslik lozim. G‘azalning beshinchi baytida ushbu misralar mavjud:

Ko‘zlaring qonim g‘izo qilsun agar yolg‘on desam,

Bir qoshuq qonim bihil ul **ikki xunxor** ollida (1-B.85).

Darhaqiqat yuqorida aytilganidek, ma’shuqa ko‘zlari xunxor – qonxo‘r. Ma’shuqaning go‘zalligi uning ko‘zidadir. Uning maqsadi oshiqning jonini olish, uni mahv etishdan iborat. Buni ma’shuqaning qon talab etuvchi xunxor ko‘zlari isbotlaydi. Ko‘z timsolining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri ham oshiq, ham ma’shuqa ta’rif-tavsifida keltirilishidir.

Alisher Navoiy g‘azallarida ko‘zning turfa xil tasvirlari mavjud, bu tasvirlarning ta’sir kuchi esa o‘ziga xos ziyodalik kasb etadi. Masalan:

Ko‘zlaringkim masti xob olud erur ko‘p ovlama,

Har sori uyqug‘a borg‘on **fitnani** uyg‘otma ko‘p (1-B.111).

Baytning birinchi misrasidagi “mast”, “xob”, “olud” so‘zlari ta’rifda fikrlarni bo‘rttirishga qo‘l kelmoqda, oshiq holatini aks ettirishda ko‘z timsolidan foydalangan. Xob olud aslida, xob – uyqu, shirin uyqu, olud esa – aralash, bulangan, bulg‘onch, tekkan ma’nolarni anglatadi. Aslida xobolud birga yoziladi, u holda – uyqu bosgan, uyqusiragan, uyqu aralash ma’nolarini kashf etadi, yakka xob so‘zining bo‘lsa, yana – uyqu, shirin uyqu, chalg‘itish, aldov, bilib-bilmaslikka solish singari ma’nolari ham mavjud. Shularga monand tarzda baytning xulosaviy qismi uning ikkinchi misrasida tajassum topgan, ya’ni oshiq ma’shuqaga uqtirmoqdaki, sen uyqu aralash o‘zingni bilmaslikka olib keraksiz fitnalardan o‘zingni tiy demoqda. Shoir g‘azalning to‘rtinchi baytida yuqoridagi fikrlarni davom ettiradi:

O‘ynab-o‘ynab o‘ltirur bir-bir **ulusni ko‘zlaring**,

Sho‘x qotillarni jonlar qasdig‘a o‘ynatma ko‘p.

Baytning birinchi misrasidagi ulusdan murod aslida oshiqlar bo‘lib, sho‘x qotillar – ko‘zlardir, jonlar so‘zi orqali tag‘in oshiqlarga ishora qilinmoqda.

Ko‘z timsoli Navoiy g‘azallari uchun yetakchi timsollardan biriga aylangan. Zero, ma’shuqa ko‘ziga ishora orqali turli holatlar tasvirga tortiladi, fikrning ta’sir kuchi benihoya ortadi. Ko‘z – shahlo, ko‘z – chiroy, ko‘z – go‘zal, ko‘z – chashma, ko‘z – ko‘zgu, ko‘z – fitna, ko‘z – chaqmoq, ko‘z – jallod, ko‘z – makr, ko‘z – ayni

paytda najotkor va zulmkor, uning mavjudligi ham ko'ngil oynasi ekanligini tasdiqlaydi:

O'qlaring ko'nglumga tushgach kuydi ham **ko'z**, ham **badan**,

Kim kuyar ho'lu qurug' chun nayistong'a tushti **o't** (1-B.119).

Baytning birinchi misrasidagi "o'qlaring"dan maqsad kiprik va mujgon (mijja)dir, ayni paytda "o'qlaring"da ko'z boqishi, ko'zning ham o'tkir nigohi yashirin. Ana shu tufayli oshiqning birato'la ko'zi ham badani otash ichra yonmoqda, bunga bois ma'shuqaning o'tli nazar tashlashidir. Baytning ikkinchi misrasi butun boshli bayt g'oyasiga xotima yasab xulosa chiqarmoqda, ya'ni mabodo nayiston – qamishzor, to'qayga o't ketsa "kuyar ho'l-u qurug'" deyilmoqda. Navoiy aksar o'rinda, ayniqsa, ko'z bilan bog'liq voqealar tasvirida mubolag'aga murojaat qiladi. Bu o'rinda Alisher Navoiy irsoli masal badiiy san'atidan istifoda etgan holda butun boshli asosiy g'oyani bir bayt bag'riga singdirib yubormoqda. Shuningdek, shoir bosh g'oyani kitobxonga anglatish niyatida "lolazor", "ruxsor", "oraz", "yuz" timsollari ham tasvir tizimiga kirib, ularning bari bosh g'oya uchun tengma-teng ko'z ila xizmat qilayotganini ham unutmaslik lozim. Navoiy ko'z timsoliga murojaat etganda, chegaralanib qolmaydi, balki ko'z bilan bog'liq boshqa timsollar ham tasvirga jalb etiladi. Yuz, lab, qosh, kiprik, qoboq, yonoq, iyak va boshqalar birgalikda ko'zning mohiyatini to'laqonli tasavvur etishga yordam beradi. Bunday baytlar devonda ko'plab uchraydi:

Oshkor aylab **yuzin**, **ko'zumni** hayron ayladi,

Yoshurun oldi **ko'ngul ko'zumni** hayron aylagach (1-B.126).

Baytda ma'shuqa ko'zi emas, balki oshiq ko'zi yetakchi o'ringa chiqarilmoqda, ma'shuqa yuzi oshiq ko'zini hayron etmoqda. Xullas, tahlil etilayotgan baytda bosh g'oya yuz va ko'z timsollari atrofida qurilib, ajoyib tasvir amalga oshirilgan. Yana bir o'rinda o'qiymiz:

Sayd o'ldi **ko'ngul ko'zlaringga**, vah, qutulurmu,

Bir qushki, aning qasdidagi bo'lg'ay **iki sayyod**. (1-B.132)

Navoiyning har yangi satrida o'zga bir ifoda, yangi bir badiiy topilma mavjud. Ko'ngilni ko'zlar mahv etadi. Uning qutulishiga imkon yo'q, chunki ikki ovchi sayd

etadi. Baytning mazmuniga ko‘ra ko‘z timsoliga sayd – ov va sayyod – ovchi so‘zlari vositasida, avvalo, umumiy g‘oyaning tajassumiga erishilmoqda va uning vositasida umummag‘iz yechimining ochilishiga erishilmoqda. Baytning birinchi misrasida ma’shuqa ko‘zlari oshiq qalbini ovlaydi, ya’ni asir aylaydi, oshiq davom etib so‘ramoqda, undan qutulishning imkoni bormi? Ikkinchi misrada aytilishicha, o‘zi bir qush bo‘lsa, tag‘in uning qasdida esa bir emas, balki ikki ovchi shay turibdi. Buning ma’nosi shuki, ko‘ngil bitta u qush misoli, o‘sha ko‘ngilga ikki ovchi – ikki shahlo ko‘z qasd qilib, unga ko‘z tutib turmoqda. Xulosa oddiy va sodda, ko‘z timsoli markazdan joy olib barcha savollarga javob istalmoqda, rostini aytsak, shoir nishonni to‘g‘ri olgan va masala yechimiga erisha olgan desak zarracha mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz.

Quyidagi baytlarda ma’shuqa holi ko‘z timsoli vositasida yana-da oydinlashadi:

Ne tong majnunlug‘imkim, jilva aylar,

Ko‘zumg‘a lahza-lahza bir parizod (1-B.135).

Buning sababi insonning bir-biriga yaqinlashtiruvchi omillardan asosiy vosita ko‘z bo‘lib, uning ko‘rish va his qilishda boshqa a‘zoldan ko‘ra imkon va imtiyozi ko‘p. Shundan ko‘z inson a‘zolarining boshqalariga nisbatan yetakchi tabiatni namoyon etadi, uning joziba kuchi ayrica qudratga egaligi ila alohidalikka ega hamdir.

Alisher Navoiy ta’kidlangani kabi ko‘z timsoli vositasida ko‘p qirralli, turli va turfa manzaralar kashf etiladi, oshiq va ma’shuqaning ichki kechinmalarini ochib berishda g‘aroyib badiiy lavhalar yaratadi. Ana shu xil lavhalardan yana biri:

Chekib **ko‘z**din yozay bir **xat**ki, dahr ahlig‘a **ko‘z** solmay,

Bu damkim **ko‘z** **savod**idin **qaro** **ko‘z**din **davot**im bor (1-B.141).

Baytda asosiy yuk xat – chiziq, iz, yozuv, maktub; savod – qoralik, qora tus, qorong‘i, qorong‘ilik, xat – savod, yozuv; davot – siyohdon, qora rangli so‘zlarida tajassum topgan. Baytda ko‘z so‘zi to‘rt o‘rinda uchraydi, ikki misra tarkibida ko‘z so‘zining to‘rt bor takror kelishi ko‘pdek tuyulishi mumkin. Aslida shundaymi, yo‘q, o‘sha to‘rt o‘rinda takror kelgan ko‘z so‘zi butun boshli nazarda tutilgan g‘oyani

bo‘rttirishda qo‘l kelgandir! Baytni ko‘zdan kechiramiz, bayt ushbu xilda ibtido topadi: “Chekib ko‘zdin yozay bir xatki”, chekib so‘ziga e‘tibor bering, chekmoq – chekmak: azob tortmoq, ipga munchoqni tizmoq, o‘lchamoq, surtmoq ma’nolarini beradi. Demak qora ko‘z orqali va uning vositasida oshiq xat bitmoqchi, birinchi misra davom etadi: “dahr ahlig‘a ko‘z solmay”, oshiq ma’shuqaga maktub yozmoqchi. Dahr so‘zining ma’no olami keng, uning mag‘zi: dunyo, olam, zamon, davrdan tashqari “dahr ahlig‘a” e‘tibor qarating: xalq, xaloyiq, umuman, odamlar to‘dasi. Ko‘rinadiki, oshiq aytmoqchi fikr quyidagicha: “dahr ahlig‘a ko‘z solmay” – xaloyiqqa e‘tibor bermay, ularga mutlaqo qaramay, ko‘z qorasi ila (qorachiq bilan) shunday bir noma yozayki, barcha qoyil qolsin. Negaki, deydi oshiq, chunki mening qora tusli ko‘zim qancha azoblanmasin, baribir ko‘zdek qora rangli siyohdonim bor. Anglashilgan bo‘lsa, bir bayt qobig‘ida keng, teran va ulkan fikrlar olami jamlanib, g‘azalxonni o‘zga bir olamga olib kirmoqda. Oshiqning holini ko‘zchalik oshkor etadigan boshqa bir a‘zo yo‘qdir:

Desang **hijob**in olg‘aylar, **ey ko‘z**, ollingdin,

Ne **gard** oning yo‘lidin qo‘psa **to‘tiyo** qilako‘r (1-B.144).

Yuqoridagi “qila ko‘r” radifli g‘azalda asosiy holat radif orqali ifodasini topmoqda, ya’ni radif uchun tanlangan so‘z ko‘p jihatdan turli holatlarga ishora qiladi. Bilamizki, hijob bu – parda, to‘siq va majozan uyat, uyalish va iymnish ma’nolarini talqin etadi. Ko‘zga murojaat etilib, aytilmoqdaki, “ey ko‘z” istasang hijobni – to‘siqni sening oldingdan olg‘aylar, to‘siq deganda shoir taxminan kiprikni nazarda tutgandek tuyuladi kishiga. Yana deyilmoqdaki, mabodo uning yo‘lida gard-g‘ubor tursa, to‘tiyo qil, ya’ni ko‘zingga uni surt. Demak, ko‘z ma’nosi butun boshli bayt markazini ishg‘ol etib egallaganiga zarracha shubha yo‘q.

Alisher Navoiyning mashhur g‘azallaridan biri quyidagi ajoyib matla’ ila ibtido topadi:

Ko‘zung ne **balo qaro** bo‘luptur,

Kim jong‘a **qaro balo** bo‘luptur (1–B.156).

Ana shu “bo‘luptur” radifli o‘ynoqi g‘azalning yaratilishi haqida “Majolis un-nafois”da qiziqarli ma’lumot keltiriladi. G‘azalning matla’si asli Mirzobek ismli

shoir yigitga tegishli ekan, Navoiy bilan Mirzobek 1465–1469 yillar Samarqandda ekanida tanishadi va o‘zaro do‘st tutinishadi. Navoiyning yozishicha: “Mirzobek – insoniyat va xush axloqlikda Xuroson va Samarqand mulkida yagona erdi”⁴⁴. Bu inson yosh bo‘lishiga qaramay tab’ – she’r ilmida iste’dodli, insoniylik fazilatda beqiyos ekan, otaru tutarda bu ikki mulk (ya’ni Xuroson va Samarqand) yigitlari orasida saromadi (yuksak) zamona bu nav’ ta’riflardin mustag‘niy” (ehtijojsiz –b. 67). So’ngra uning ijodi mahsuli bo‘lmish yuqoridagi matla’ misol tariqasida keltiriladi va uning ta’rifi Navoiy tomonidan atroflicha sharhlab beriladi. Baytni sharhlab boshlagan Navoiy “Majolis un-nafois”da yozadi: “Zulqofiyatayndur (ikki, qo‘sh qofiyali)” va qofiyalari tardi akskim... Agarchi uning tiliga bu nav’ abyot ko‘p o‘tar erdi, ammo hargiz parvo qilib bir yerda bitimas erdi. Bu matla’ani faqir tugatib aning yodgori devonida bitibmen. Hayf va yuz hayf va darig‘ va yuz ming darig‘kim, hayot chashmasidin serob bo‘lmadi va umri nahli (daraxt) mevasidin bar (hosil yoki bahra) yemadi. Mozori Samarqand mahfuzasida Ahmad Hojibek (sallamahulloh) madrasasida muttaayyin madfanlaridadur. Makoni ravzai jinon va ruhig‘a firdavsi a’loda makon bo‘lsin!” (–b. 68)⁴⁵. Ko‘rinadiki, Navoiy o‘z do‘sti Mirzobekning she’riyatdagi iste’dodiga yuksak baho bermoqda va shu birgina bayti orqali bularning isbotini ham ochib bermoqda. Navoiy do‘sti Mirzobek o‘z baytida ishlatgan she’riy san’atni zuqofiyatayn (majlisda zulqofiyatayn) deydi, ya’ni qo‘sh qofiyali, ikki qofiyali:

Ko‘zung ne **balo qaro** bo‘luptur,

Kim jonga **qaro balo** bo‘luptur.

Goho bu she’riy san’atni tardi aks deyilishi ham Navoiy tomonidan ta’kidlanadi, buning isboti shuki baytning birinchi misrasidagi “balo qaro” ikkinchi misrada “qaro balo” bo‘lib, so‘zlar joyi almashib keladi, demak so‘zlar o‘zaro joy almashmoqda. Ammo deydi Navoiy so‘zini davom ettirib, Mirzobekda bu xil qo‘sh qofiyali she’rlar ko‘p edi, lekin u bunga e’tiborsiz edi. To‘g‘rirog‘i, Navoiy kuyinib

---

⁴⁴ Навоий Алишер МАТ. Йигирма томлик. 13-том. Мажолис ун нафоис. Матнни изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи Суюма Ғаниева.- Тошкент: “Фан” нашриёти, 1997.-284 б. (Қаранг: -Б. 67-68)

⁴⁵ Тарди акс ҳақида қаранг: Исҳоқов, Ёқубжон. Сўз санъати сўзлиги. Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашри. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2014. – 320 б. (Қаранг: –Б. 213–217).

aytganidek Mirzobek o‘z she’rlarini maxsus yozib ham bormas ekan. Navoiy zikrini keltirgan Mirzobek matla’sini deydi, men tugatib, g‘azal holiga keltirib, uni o‘z devonimga esdalik (uning ruhiga yodgorlik) sifatida kiritdim. Navoiy do‘stining loqaydligidan qancha kuyinmasin uning qisqa umr ko‘rganligidan undan-da ortiq nadomat chekadi. Navoiy aytadiki, yuz hayf, yuz ming darig‘, hayot chashmasidan serob bo‘lmadi va umri daraxtidan meva olib yemadi, juda yosh o‘lib ketdi, deydi. Navoiy hatto Mirzobekning qabri joylashgan joygacha ta’kidlab o‘tadi, uning ruhiga duolar o‘qib: “Makoni ravzai jinon va ruhig‘a firdavsi a’loda makon bo‘lsin!” deydi. Alisher Navoiy do‘sti, zamondoshi Mirzobek baytini to‘lig‘icha tazmin qilib olgan va o‘z g‘azalining matla’iga aylantirgan. Bayt bag‘ridagi birinchi misrada “balo qaro” va ikkinchi misradagi “qaro balo” iboralariga diqqat qilsak, ko‘zning “balo qaro”ligi, aniqrog‘i ko‘zning qop-qoraligi oshiq uchun balo-qazo yog‘dirganligiga urg‘u berilmoqda. “Qaro balo”da esa ma’shuqa ko‘zi oshiq joniga katta balo ofatni keltirmoqda, chunki qadimiy turkiy tilda qaro – qora so‘zining rang-tusdan tashqari katta, ulug‘, ulkan ma’nolari ham mavjud. Chunonchi Qoraxoniylar – qop-qora xonlik emas, aslida ulug‘ xonliklar, Qorabotir – qop-qora bahodir emas, balki ulug‘ bahodir, Qoraxitoylar – qop-qora xitoylar ham, aslini aytganda ulug‘ xitoylardir.

Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida “Ko‘z” va “Ey qora ko‘z” radifli ikkita ajoyib g‘azali mavjud. “Ko‘z” radifli g‘azal ushbu matla’ ila ibtido topadi:

Yordin ayrilg‘ali **shaydo ko‘ngul, bexob ko‘z,**

Har zamon zohir qilur **savdo ko‘ngul, xunob ko‘z** (1-189).

Diqqat bilan qaralsa, ko‘ngul va ko‘z yonma-yon ta’rif etilib, birinchi misrada “bexob ko‘z” – uyqusiz ko‘zga “shaydo ko‘ngul” – oshiq ko‘ngul sabab qilib ko‘rsatilmoqda. Matla’ning ikkinchi misrasida “xunob ko‘z” qonli ko‘zga “savdo ko‘ngul” – ko‘nguldagi ishq sirlari tufayli ko‘z qonga to‘la, qip-qizil ko‘z, qontalash ko‘z. Ikkinchi bayt matla’ mazmunini ancha ravshanlashtiradi:

Ko‘zu ko‘nglum bahru bar sayr ettilar yor istabon,

Bu safarda toptilar **yag‘mo ko‘ngul, g‘arqob ko‘z** (1-189).

Shoir tag'in ko'z va ko'ngilga urg'u berib, ko'z va ko'ngilning yor istabon "bahru bar sayr ettilar" der ekan, bundan murod shuki, bahru bar – dengiz va quruqlikni yor istagida sayr ayladik demoqda. Yor istagida safarda topganlari shu bo'ldiki, ko'ngil yag'mo – talon-toraj etilib, buzg'unlikdan o'zgaga erisha olmaydi va ko'z g'arqob – suvga cho'kadi, aniqrog'i halok bo'ladi. Uchinchi bayt yuqoridagilarga izohdek tuyuladi:

Ko'zu ko'nglumdin biri kuyub, birisin buzdi sayl,

Yo'qsa nevchun bo'ldi **nopaydo ko'ngul, noyob ko'z** (1 -B. 189).

Ko'z va ko'ngilning biri, ya'ni ko'z kuyib, ko'ngilni esa sayl – sel oqizib ketibdi, boisi shundan ko'ngul nopaydo – ko'rinmas maxfiy holatga kiribdi, ko'z esa noyob – nodir, qimmatbaho, topilmas timsolga aylanibdi. Shu zaylda g'azal davom etadi, voqealar rivoji yanada chuqurlashadi:

Deb emish hajrimda mendek **ko'zu ko'nglin** asrasun,

Voykim, yo'qtur manga **xoro ko'ngul, qassob ko'z** (1-B.189).

Ko'z va ko'ngil bosh rejaga chiqarilmoqda, ma'shuqa tilidan hajrida-firog'ida ko'zni ham, ko'ngilni ham barobar asralishi xitob qilinmoqda. Ko'ngil xaro – ipakdek mayinlik ko'ngilga mos hodisa deyilmoqda, ya'ni "Xoro ko'ngul"dan maqsad – ko'ngil ipak misol mayin va yumshoq, ko'ngli bo'shlik! Ayni zamonda ko'z – qassob, bu yerda ma'shuqa ko'ziga ochiqcha ishora qilinmoqda, boisi ko'z – qassob, demakki, ma'shuqa ko'zi oshiq uchun qassob!

Vah, ne bo'lg'ayki, yetgay vaslig'a **ko'zu ko'ngul,**

Tortibon faryodu **vovaylo ko'ngul, yig'lob ko'z** (1-B.189).

Baytda zikr etilishicha, voy qanday kun bo'lg'ayki, ko'z va ko'ngil birgalikda zora vasl og'ushiga yetkazsa! Vaslga ko'z va ko'ngil basharti yetsa, ko'z yig'lab yosh selday quyuladi, ko'zning yoshi shodlik yoshlaridir, ko'ngil faryod chekib, afsus nadomat qilib, attang demoqda!

Oltinchi baytda o'qiymiz:

Ko'rmayin deb ko'rdi **ko'z, ko'rgach ko'ngul qildi havo,**

Bo'ldi zor etgan meni **rasvo ko'ngul, qallob ko'z** (1-B.189).

Takror ko'ngilga va ko'zga urg'u berilmoqda, g'azalning tamomi g'oyaviy ko'zgusi bu – ko'ngil va ko'zdir! G'azalning ayni ushbu baytida ko'zga salbiy ma'no kuchaytirilmoqda, bu ko'ngilga ham taalluqli. Chunonchi: "...ko'ngil qildi havo"da havo so'zi qanchadan qancha ma'noga ega, birinchidan: orzu, istak, mayl, havas; ikkinchidan: ishq, muhabbat, sevgi; uchinchidan: uchish, parvoz va boshqalar. Baytda ta'kidlanishicha, ko'z ko'rmay-ko'rmay axiyri ma'shuqani ko'rdi, shu jumladan, ma'shuqani ko'ngil ko'rmoqda va havas qilmoqda. Nihoyat ko'ngilning rasvoligi va ko'zning qallobligi fosh etilmoqda, demakki, baytning xulosasi "rasvo ko'ngil", "qallob ko'z"dir. Yettinchi bayt oxirgi bayt bo'lmasa hamki, unda yakuniy xulosaviy holatlar mavjuddek tuyuladi:

Do'st **ko'z**la xasmdin uzgil **ko'ngul**kim, tushsa ish,

Bermasu olmas emish **a'do ko'ngul, ahhob ko'z** (1-B.189).

Boisi bu gal ko'zga ko'ngil qarama-qarshi qo'yilmoqda, chunki ko'ngil-a'do, ya'ni dushmanlardir, aslida a'do – ko'plikda dushmanlar, aduv – birlikda dushman. Qizig'i ko'ngil dushmanlar, ko'z esa bu gal – "ahbob ko'z"– ko'z do'stlar, ahhob – do'stlar, seviklilar (birligi – habib). G'azalning maqta'si:

Ey Navoiy, go'yyokim, yor mehmon bo'lg'usi,

*Kim murattab aylamish **ma'vo ko'ngul, abvob ko'z** (1-B.184).*

Uzoq kutilgan hodisa yorning mehmonga kelishi hal bo'lish arafasida, ko'ngil esa ma'vo – boshpana, turar joydir. Shunday bo'lgach, ko'z – abvobdir, ya'ni "abvob ko'z", abvob – eshiklar – boblar (birligi bob). Aniqroq aytganda, ko'ngil ma'vo – uy-joyni tartib bergach, ma'vo – boshpanaga, turar joyga eshik orqali kiriladi, demak ko'z – ayni zamonda eshik hamdir!

G'azalning umumiy xulosasi shu bo'ladiki, uning markaziy timsollari ko'z va ko'ngil, ana shu ikki tushuncha ikki tafakkur jami g'oyalarni o'zida tajassum etgan. To'g'ri, g'azal markazida ma'shuqa va oshiq timsoli ham mavjud, yor va oshiq timsollari bir qadar ramziy tabiatga moyillik kasb etadi. Ko'z – bexob, ko'z – g'arqob, ko'z – noyob, ko'z – yig'lob (aslida yig'loqi), ko'z – qassob (rahm-shafqat undan yiroq), ko'z – qallob (izohsiz ham ayon), ko'z – ahhob (habib – chinakam do'st), ko'z – abvob. Ko'zda ikki qutb namoyon, ham ijobiy va ham salbiy jihatlar

yonma-yon ta'rif-tavsif etilmoqda. Ko'ngil timsolida ham xuddi shu xil holatlar nazarda tutiladi, ko'ngul – shaydo, ko'ngul – savdo (savdoning ma'nolari turfa xilda: 1. Ehtiros, ishq. 2. Jinnilik, behuda xayol. 3. Orzu, istak.), ko'ngul – yag'mo (talamoq, buzg'unlik. Yag'mo shahar – chiroyli kishilar yashar ekan), ko'ngul – nopaydo (maxfiy, ko'rinmas, betayin), ko'ngul – xoro (qimmatbaho ipak to'qima, tosh – granit), ko'ngul – vovaylo (afsus, attang, darig'), ko'ngul – rasvo, ko'ngul – a'do (aduv – dushmanlar), ko'ngul – ma'vo (boshpana, turarjoy). Ko'ngilda ham ikki sifat tajassum etilgan, bular aytilganidek, ijobiy va salbiy qutblar ta'kidini topgan qutblar. G'azaldan qilinadigan xulosalar shuki, ko'z va ko'ngil timsollari doimo, hamisha bir-birini to'ldiradi hamda tabiiy ravishda taqozo etadi.

Navbatdagi g'azal yuqorida zikrini topgan “ey qorako'z” radifli g'azal bo'lib, avvalo, shu g'azalning matnini to'liq keltiramiz:

Yo'qe ul **ko'z qoradur** husning aro, ey qorako'z,
Kim **qoshing dog'i** erur **asru qaro**, ey qorako'z.
Gar ko'ngullarni jaloyi vatan istar bo'lsang,
Yosh tugunlarnivu **zulfungni taro**, ey qorako'z.
Qaro nargis ko'zu gul yuz bila sen kibi yo'q,
Bulbule men kibi yo'q **nag'ma saro**, ey qorako'z.
Ko'zlaring zaxm agar qilmadi har **kirpik ila**,
Bas nedur **ko'ngluma** yuz yerda **yaro**, ey qorako'z.
Men menu bir **yaramas ko'nglum**, aning qatli uchun,
Ko'z qaro qilma, bir ishimga **yaro**, ey qorako'z.
Goh faqr ahlig'a ham **rahm ko'zi** birlan boq,
Kim duogo'yung erurlar **fuqaro**, ey qorako'z.
Sen Navoiyg'a vafo aylamasang, bor o'lsun
Shoh Abulg'oziyi bin **Boyqaro**, ey qorako'z (1–B.190).

G'azalning markaziy timsoli ko'z ekanligi shundoq ravshan, yanada aniqrog'i qorako'z bosh va yetakchi timsol, bari g'oya ko'z atrofida jamlangan. G'azal matla'ida aytilmoqdaki, husning aro husn bo'lib tushgan “ul ko'z – o'shal ko'z” aslida “ko'z qoradur” – “qora ko'z”dir, axir shunga monand, qora ko'zga o'xshab

“qoshing dog‘i” asr – quyosh botishiga ishora “asru qora”dir. Demak, ko‘z – qora, qosh – qora, bularning jami yoki jamlovchisi qora rang, fikr hosilasi qora rang atrofida jamlanmoqda, barcha fikr “qorako‘z”ga borib taqalmoqda. Ikkinchi baytda “ey qorako‘z” agar istagini ko‘ngillarni vatanidan judo qilmoq bo‘lsa, unda yosh, ya’ni ko‘z yoshi tugunlari – torlari bilan birga zulfingni ham qo‘shib taragin deb xitob qilinmoqda. Bu o‘rinda ko‘z – qora, zulf – qora, shunga monand ko‘ngil ham qora, qora rang go‘zallik ramzi, u chiroy belgisi, zotan oq yuzni bezaydigan narsalar bular: qora ko‘z, qora zulf, qora xol, qora kiprik – barchasi yagona rang qora atrofida birlashmoqda. Asta-sekin baytlararo bog‘liqlik, mazmun va ma’nolarda uyg‘unlik, uyqashlik jipslashmoqda va ular birgalikda bir-birini to‘ldirmoqda. Chunonchi qora rang urg‘usi davom etadi: “Qaro nargis ko‘zu gul yuz” o‘zaro taqqoslanib, shoir aytmoqdaki, sen kabi qora nargis ko‘z va gul yuzli dilbar hech yerda, hech maskanda topilmas, men singari nag‘ma saro bulbul ham hech zamonda va hech makonda topilmas. “Qora nargis ko‘z”, ko‘z – nargisga mengzalib, nargis– chiroyli va qora ko‘z ma’nosiga ega, ana shu nargis ko‘z gul yuzga – qizil yuzga chiroy bag‘ishlamoqda. O‘sha gul yuz – gulzor, gulbog‘da sayroq bulbul oshiqdir, gul – ma’shuqadir, uchinchi baytda qora va qizil – gul yuzga urg‘u berilib, qora va qizil ranglar go‘zallik alomati sifatida ta’kidini topmoqda. G‘azalning to‘rtinchi bayti boshqa baytlar uchun yetakchi mazmun ila shoh baytlikka da’vo qilishi mumkin. Zotan, bu yetti baytli g‘azalning ushbu to‘rtinchi bayti markazda joylashgan undan oldingi uch bayt uni ajratib turibdi. Baytda aynan qora yoki boshqa qizil rangga ochiqcha ishora yo‘q bo‘lsa hamki, undagi tasvirda qora va qizil ranglarda sirli, ramziy, majoziy ifoda orqali nishon aniq olingan ko‘rinadi. Ma’shuqaning ko‘zlari va kiprigi oshiqqa zaxm yetkaza olmaydi, shunday bo‘lgach nechun ko‘nglimning yuz yerida yaralar mavjud, uning boisi nima? Sirtan qaraganda qora va qizil rang yo‘q, ularning tasvirda ifodasi mavjud emas, aslida esa ko‘z – qora, kiprik – qora, ya’ni ma’shuqaga chiroy bag‘ishlovchi ko‘z va kiprik – qop-qora.

G‘azalning to‘rtinchi baytida ko‘ngil va qora ko‘z yetakchilik qiladi, uning g‘oyaviy asosi ko‘ngil va ko‘z orqali hal etiladi. Birgina meni emas, balki yarali ko‘nglim qatli uchun ko‘zingni qoraga bulg‘ab o‘tirmadi, ko‘zing o‘shasiz ham tim

qoradir! Yaxshisi, deydi oshiq ma'shuqaga "bir ishingga yaro, ey qaroko'z", anglashiladiki, to'rtinchi baytdagi "yaro" (zaxm)ga beshinchi baytdagi "yaro" – yaramoq, foyda bermoq asli tajnisdir. Darhaqiqat chiroyli tajnis qo'llanib, butun boshli g'azalning ham mavzu va ham mazmuniga chiroyli chiroy yuklanmoqda! Bu jihatdan oltinchi bayt ham o'ziga xoslik kasb etadi, ochig'ini aytadigan bo'lsak beshinchi, oltinchi va oxirgi yettinchi baytlar yengil kulgi hamda mutoyibaga moyilligi bois, yuqoridagi birinchi, ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi baytlardagi intriga (ziddiyat) – qarama-qarshilikni ancha yumshatadi. Shoir ayni shu usul bilan g'azalxonning holatini ancha yengillatishga intilgan ko'rinadi. Zotan yuqoridagi boshlang'ich to'rt bayt g'azalxonni olib borib, olib keladi, demak g'azalxonni ha deb ziddiyat girdobiga g'arq etaverish ham mumkin emas ekan-da!? Bu xil avvaliga keskin ziddiyat, yakunga yaqinlashgan sari yengil mutoyibaga moyillik kabi holat, shoirning aksar g'azallari uchun ayni xos hodisa. Oltinchi bayt bu jihatdan ancha diqqatli jihatlarni namoyon etadi, unda aytilishicha, oshiq ma'shuqaga "goh faqir ahliga rahm ko'zi bilan boq".

Biz yuqorida ta'kidlaganimiz, ushbu bobning ana shu faslning keyingi o'rinlarida faqat "ko'z" radifli g'azallar tahliliga e'tibor qaratmoqdamiz. Chunki keyingi boblarning fasllari taalluqli mavzular bilan ta'minlash niyatida buni amalga oshirdik. "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotining ikkinchi "Navodir ush-shabob" devonida ham "ko'z" radifli ikkita g'azal mavjud. Uning birinchi g'azali to'qqiz baytli bo'lib, g'azal ushbu matla' ila ibtido topadi:

Bo'lmas **qaro ko'z** eldin tutmoq kishi **vafo ko'z**,

Sendin ketib **vafo ko'z** tutqaymen, ey **qaro ko'z** (2–B.125)⁴⁶.

Matla' mazmunini quyidagi talqinda berish mumkin: Sendan qanday qilib ey qora ko'z vafoni topaman, vaholangki, el ichida biror vafoli ko'zni ey qora ko'z topib bo'lmasligi aniqdir. Baytdagi "tutmoq" so'zi lug'atda ushbu xilda izohlanadi: 1. Ushlamoq; 2. Bermoq; 3. Egallamoq; 4. Hisoblamoq; 5. Qo'llamoq⁴⁷. Xullas birorta qora ko'zdan vafo ko'zli kishi izlab topa olarmikin ma'nosi ancha maqbul

⁴⁶ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т. 2. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент: Ўздабийнашр, 1963. – Б. 428.

⁴⁷ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Ўша жойда. – Б. 347.

tuyuladi, zotan baytda “tutmoq” so‘zi ikki o‘rinda bor. Baytda birgina “ko‘z” so‘zi to‘rt o‘rinda keladi: ikki o‘rinda “qaro ko‘z”, ikki o‘rinda “vafo ko‘z”. Bulardan murod nima, murodu muddao shuki, qora ko‘zda vafo yo‘q deb hukm chiqarilmoqda, bu holat ikkinchi baytda yanada rivojlantiriladi:

Tushti **ko‘zum ko‘zingga**, qoldi **ko‘ngul** balog‘a,

Afg‘onki, ikki yondin bo‘ldi menga **balo ko‘z** (2-B.125).

Ko‘rinadiki, ko‘zim ko‘zingga tushishi bilanoq, ko‘nglim balog‘a giriftor bo‘ldi, fig‘on chekib, dod solib, dedimki, har ikki tomondan menga balo bo‘ldi o‘shal ko‘z. Yoki yanada to‘g‘rirog‘i, qancha fig‘on chekmay, qanchalar fig‘onim ko‘kka sakramasin, baribir “ikki yondin” (ikki ko‘z, ya‘ni ko‘z juftligi nazarda tutilmoqda) ayni shu ko‘z menga balolarni yog‘dirdi. Baytda “ko‘z” va “ko‘ngul” so‘zlariga diqqat oshirilmoqda, zero “ko‘z” tufayli “ko‘ngul” balo topmoqda, ya‘ni ma’shuqa ko‘zi oshiqni baloga giriftor etmoqda. Lekin deydi shoir ma’shuqaga murojaat etib:

Gul birla **sarv** ermas hargiz **ko‘zumga** maqbul,

Ey **sarvi qaddi** gulrux o‘rgangali **sango ko‘z** (2-B.125).

Bu yerda ma’shuqa bir paytning o‘zida ham gulga va ham sarvga tashbeh etilmoqda, lekin oshiq uchun ma’shuqaning na guli va na sarvi, ya‘ni gulrux – gulyuzli, sarv – tik qomat, ya‘ni sarvi qaddi maqbul emas. Eng qizig‘i, ma’shuqaning gul yuzi va sarv qomati oshiqning ko‘ziga yaxshi ko‘rinmaydi, chunki bayt mazmunida ko‘z yetakchi timsol, hal qiluvchi vositalardan biri. Chunki gul yuzga va ham “sarvi qaddi”ga ko‘z ko‘nikishi va qolaversa, hali o‘rganishi lozim, shundan so‘ng qolgan masalalarning yechimiga yo‘l topish mumkin. Lekin oshiqqa ma’shuqaning ko‘p jihatlari, ayniqsa, beo‘xshov harakatlari yoqmaydi, ma’shuqaning shu qilg‘iliklariga oshiqning moslashish niyati bordek:

Ey koshki raxshi gardi olamni tutsa, tokim

Ul **ko‘zla** kirsar har yon solg‘och bu **mubtalo ko‘z** (2-B.125).

Oshiq iltijo qilmoqda: koshki, zora-mora “raxshi gardi”– olachipor otining to‘zonidan ozginasi uning ko‘ziga kirishiga ham rozi. Uni bunga majbur etgan narsa baloga mubtalo bo‘lgan ko‘zdir!

Oshiq bot-bot tan oladiki, barcha hodisa-voqealarning girdobga tushishiga, voqealar rivojining muvaffaqiyatsizligiga sabab koʻzdir. Koʻz koʻradi, oqibatda koʻz koʻrgach, u tufayli ishq sodir etilib, oshiqlik koʻyiga tushiladi, bundan oshiq koʻngli turli qiynoqlarga, turfa azoblarga giriftor etiladi. Ana shularning barchasiga sababchi koʻz boʻlib, u tufayli shuncha anglashilmovchiliklar sodir etilmoqda:

Koʻzni oʻyub, koʻngulni oʻrtaykir istab,

Soldi **koʻngul** meni bu darmondaliqqa, **yo koʻz**(2-B.125).

Bechora koʻz hammasiga sababchi, ayni zamonda aybdor, ham gunohkor, koʻngil koʻz tufayli shu savdolarni boshdan kechirmoqda:

Ul koʻydin kelur yel **koʻzlarni ravshan** aylab,

Yeldin ne boʻldi tutsam men dogʻi **toʻtiyo koʻz** (2-B.125).

Yor koʻyidan – koʻchasidan koʻzlarni ravshan aylovchi bir sokin sabo esib kelmoqda, ana shu sabodan – yeldan deydi oshiq yel tufayli kelgan gʻuborni oʻz koʻziga toʻtiyo aylashga shay turibdi. Ana shu yel – mayin shamol, havo olib kelgan gʻubor – chang oshiq koʻziga toʻtiyo (mis zangidan hosil boʻlgan kristall, qadimda koʻz ogʻrigʻiga qarshi ishlatilgan)⁴⁸. Ammo orada hajr-u firoq, ayriliq kabi holatlar ikki tomon – oshiq va maʼshuqa munosabatlariga gʻubor tashlaydi, ularni qiynoqlarga duchor etadi:

Maydin koʻzumga tomiz bir qatra to yechilsun,

Kim tiyradur bagʻoyat hajring aro **mango koʻz** (2-B.125).

Hatto hajr qiynoqlariga mutlaqo chiday olmagach, oshiq ochiqcha aytishga oʻzida qudrat sezadiki, koʻziga maydan tomizsinlar, zero shu orqali bagʻoyat tiyra – qop qorongʻi hajr tufayli koʻz ham shularga monand qorongʻi qaygʻulidir. Keyingi baytlardan birida oʻqiymiz:

Aylar nazar tavaqquʻ koʻyung gadoyidin shah,

Tutqon kibi biaynih shahdin nazar, **gado koʻz** (2-B.125).

Baytga sinchkov eʼtibor qaratsangiz, maʼshuqa – shoh, oshiq esa – gado deyilmoqda, bular albatta, sirdan shundoq tuyulishi ehtimol. Oshiq shu holga tavaqquʻ – umid bilan qaramoqda, butun umidi ham shunda ekanligi ochiq — oydin

---

⁴⁸ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Кўрсатилган манба.— Б. 349

ayon gap. Baytda aytilganidek, kutilganidek, biaynih – kutilgani kabi shahga deyilmoqda gado ko‘zi ila boqish, qarash, ayni muddaodir. Nihoyat g‘azalning maqta’si shunday:

Ko‘z olmasa Navoiy ermas ajab yo‘lingdin,

Tikmish yo‘lingg‘a chunkim ul zori **benavo ko‘z** (2-B.125).

Matla’ning badiiy olami o‘zicha, u ko‘z ila boshlanib ko‘z ila oxiriga yetkazilmoqda, bu jihat ancha o‘ziga xosliklarni namoyon etadi. G‘azalning maqta’si badiiy jihati bilan g‘oyat ajralib turadi, uning zamirida g‘oyat yuksak badiiylilik ustuvorlik qiladi. Ya’ni shoir Navoiy sening yo‘lingdan ko‘z uzmasa, zinhor ajablanma, boisi aks shu –“zori benavo ko‘z” hamisha sening yo‘lingga ko‘z tikkani-tikkan!

“Ko‘z” radifli yana bir g‘azal ushbu matla’ bilan boshlanadi:

Yopilmas gar manga **qonlik suvdin ko‘z**,

Sanga lekin ochilmas **uyqudin ko‘z** (2-B.126).

Qonlik yoshga to‘la ko‘zim zinhor yopilmas, u hamisha ochiq, lekin sening ko‘zing uyqu tufayli ochilmas. Ma’shuqa bemalol uyquda, boisi uning mutlaqo g‘ami yo‘q, oshiq esa hajr oqibatida ko‘zi bezovtalik ila liq to‘la. Shunga ko‘ra ikkinchi baytda bunga javob istaladi:

Yuzung lavhida vajhulloh ayondur,

Ne tong, gar olmasam ul **ko‘zgudin ko‘z** (2-B.126).

Sening yuzingning porloqligida Alloh yo‘li ayon bo‘lganidek, ne ajabki, o‘sha ko‘zgudan – ma’shuqaning oy yuzidan ko‘z uzolmayman. Ma’shuqa chehrasi – yuz haqidagi ta’rif davom ettiriladi, oshiq fikricha ma’shuqa yuzi uning oldiga to‘g‘ri kelsa boqa olmasligini aytadi. Ro‘paramga kelib qolsa o‘sha yuzdan mehr balqigach, ko‘zim qamashadi. Mehrning ikki ma’nosi bor, birinchisi – quyosh, oftob, issiqlik, ravshanlik, yorug‘lik, porloqlik, nurli, sevgili, go‘zal; ikkinchisi – muhabbat, sevgi, ishq, chiroq, sham va boshqalar. Baytda birinchi ma’no ustuvorroq.

Boqa olmon yuzung ollimg‘a kelsa,

Qamashur mehr ko‘rgach **o‘trudin ko‘z** (2-B.126).

Ana shu “ko‘z” radifli g‘azal davom etadi va uning navbatdagi to‘rtinchi baytida o‘qiymiz:

Ko‘zung el qoni to‘kkandin hasad yeb,

Ne qonlarkim to‘kar ul **qayg‘udin ko‘z** (2-B.126).

Ma’shuqa ko‘zi shu qadar hasadga to‘laligidan el qonini to‘kishgacha borib yetadi, uning, ya’ni ma’shuqaning ko‘zi qayg‘uli, shundan u qancha qonlarni to‘kib oshiqqlarning yostig‘ini quritadi. Oshiq deydi, ma’shuqa mening ahvolimga quvonmaydi ham, xafa ham bo‘lmaydi:

Emassen holima xandonu giryon,

Ki yosharmish senga ko‘p **kulgudin ko‘z** (2-B.126)

Oshiqqa ko‘ra, ma’shuqa kulib yasharadi yoki ko‘p yashaydi, ana shu holat tufayli oshiq endilikda mayga ruju qiladi:

Qadah charxida may mehrini, soqiy,

Solib yorut manga ul **yog‘dudin ko‘z** (2-B.126).

Chunki qadah ichra tovlanuvchi mayda mehr bor, u oshiq ko‘nglini chog‘aylaydi, ko‘nglini yoritadi, o‘sha yog‘du uning ko‘zini ham ravshan aydaydi. Navoiy g‘azalning maqta’ida maydan sarxush va mast bo‘lgan oshiq ahvolini, ko‘z yoshga to‘lgan, ko‘z yoshlari shu darajada shiddatliki, oshiq ko‘nglini – qalbini, dilini, yuragini noma’lum tomonlarga oqizib ketadi. Maqta’:

Navoiy mast ko‘nglin ashk oqizdi,

Gum etdi oxir oning **behudin ko‘z** (2-B.126)

Ko‘rinadiki, axiri, oxir-oqibat o‘sha ma’shuqa ko‘zi oshiq xatti-harakatlari behudaligini isbotlash niyatida uni oqizib gum qiladi. Ko‘z demak, ma’shuqa ko‘zi, qora ko‘zli, oshiqning bezavol sevgisini zavolga aylantirib, oshiqni sarob og‘ushiga tashlab, oshiqning umrini zoye etib xarob qilmoqda.

“Ko‘z” radifli g‘azallardan yana biri “Xazoyin ul-maoniy”ning uchinchi devoni “Badoye’ ul-vasat” sahifalarida mavjud va u quyidagi matla’ bilan boshlanadi:

To‘kti qonimni -mening sori chu ochti **yor ko‘z**,

To'kmaydin qon naylasun ul qotili **xunxor ko'z**⁴⁹ (3-B.113)

Matla'da jiddiy masalalar nishonga olinmoqda, voqealarning boshlanishidanoq qon va ko'z, yor ko'zining xunxorligi – qonxo'rliги ochiqcha aytilmoqda. Yor ko'zini ochishi bilanoq, ya'ni yor men tomonga – oshiq tomonga ko'zini ochibdi-yu qonini to'ka boshlabdi. Oshiq ochiqcha aytmoqda u qonxo'r qotil faqat qon to'kish ila shug'ullanadi, nima qilsin uning boshqa qiladigan ishi yo'q! Voqealar rivoji keskin tus oladi:

Ko'zu ko'nglumdin balolarg'a yo'luqtim, koshki

Itsa besomon ko'ngul, ko'r o'lsa yig'lay **zor ko'z** (3-B.113).

Baytda oshiq ko'zi xususida so'z ketmoqda, ko'z va ko'ngil tufayli balolarga yo'liqqan oshiqning ahvoli tang. Oshiq parishon ko'nglim yo'qolsin va ma'shuqaga intiluvchi shu zor ko'zim yig'layverib ko'r bo'lsin. Darhaqiqat ko'z ko'rib ko'ngilga ishq otashi tushmoqda, uning oqibatları ayon, ko'ngil parishon, yig'lab ko'r bo'lmoqda, oshiq balolarga duchor bo'lmoqda, barchasi o'sha ma'shuqaga zor ko'z tufayli sodir bo'lmoqda. Shularga qaramasdan oshiq hech ikkilanmay ma'shuqaga intilaveradi:

Hajr tiyg'i birla urma onchakim ko'rsun seni,

Har ne qilsang qil, chu topti davlati **diydor ko'z** (3-B.113).

Oshiq oradagi munosabatni yumshatish ilinjida barcha narsaga tayyor, uning uchun eng muhimi vaziyat yumshasa bas. Hajr-u firoqni bu qadar haddidan oshirma, oshiqni "hajr tiyg'i birla urma", qo'y u istagancha "ko'rsun seni" "Har ne qilsang qil", oshiq niyatiga yetdi, uning ko'zi endi "topti davlati diydor", oshiq diydorlashuvdek, yuz ko'rishdek, sevgili ila uchrashuvdek davlatga – boylikka erishdi.

Vah, nelar bo'lg'ay yana tushsa **ko'zum** ul **ko'zg'akim**,

Ul biri **xunrez ko'zdur**, bu biri **xunbor ko'z** (3-B.113).

Oshiq zinhor o'z istagidan qaytmaydi, aksincha ma'shuqa sari intilaveradi, bu yo'lda u hech narsadan cho'chimaydi, qo'rqmaydi, hayiqmaydi, hadiksiramaydi ham! Yuqoridagi baytda asosan ko'zga e'tibor qaratilib, oshiq: "Nelar bo'lg'ay yana

---

⁴⁹ Навоий Алишер. Асарлар 15 томлик.Т.3 Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон.- Тошкент.1965.- 416 бет

tushsa ko‘zum ul ko‘zg‘akim”, der ekan ma’shuqa ko‘zlarining birini xunrez – qon to‘kuvchi, qon oqizuvchi, rahmsiz, birini xunbor – qonli yosh yog‘diruvchi, achchiq-achchiq yig‘latuvchi deya butun aybni ma’shuqaga to‘nkamoqda.

Ko‘z uchidin va’dai vasl aylab imo oldi jon,

Go‘yiyo bozi berib jon oldi ul **ayyor ko‘z** (3-B.113).

Oshiq ma’shuqani o‘ziga nisbatan rahmdil bo‘lishini istaydi, ma’shuqa ancha yumshagan, hatto ko‘zining uchi bilan oshiqqa imo ila visol va‘da aylab turib ham oshiqning jonini olmoqda. Yumshoqlik ila ma’shuqaning o‘ziga xos nayranglari oz miqdorda bo‘lsa hamki, nishonga olinmoqda. Go‘yo o‘sha o‘ynatuvchi, aldovchi, aldoqchi bozi berib – firib berib, ayyor, mug‘ombir ko‘zi ila jon olmoqda. Bozi so‘zi, avvalo, o‘ynatuvchi ma’nosini ifodalash bilan birga, uning haqiqiy oshiq, sadoqatli oshiq kabi ma’nolari ham mavjud.

Bir yuz ochib, chok etib **ko‘nglumni, ko‘zung** urdi nesh,

Bo‘ldi bu ishtin **ko‘ngul** mamnunu **minnatdor ko‘z** (3-B.113).

Haqiqatan keyingi baytlarda o‘zaro muloyimlik alomatlari ancha ustun, ma’shuqa qanchalar noz-istig‘no qilmasin, goho oshiqqa moyillik bildiradi. Masalan birinchi baytda ma’shuqaning “yuz ochib” ko‘zi orqali nesh(nish) – nayza urib, oshiq ko‘nglini chok etib yaralamoqda. Lekin shularga qaramasdan kichik yumshoqlik uchun ham oshiq ma’shuqadan ancha mamnun va minnatdorligini baralla aytmoqda. O‘zaro munosabatlardagi bu holat keyingi baytlarda ham davom ettiriladi:

Istasangkim, surmai maqsud ila **ko‘z** yorug‘ay,

Surmagun tunlarda hijron shomi tut **bedor ko‘z** (3-B.113).

Oshiq “surmai maqsud ila” – maqsad surmasi bilan “ko‘z yorug‘ay” – ko‘z ravshan tortishiga ishora qilmoqda. Bundan uning murodi aniq, “Surmagun tunlar” – qorong‘u kechalar hijron shomi kabidir, sen baribir “tut bedor ko‘z” – uxlama, uyg‘oq bo‘l, visolga tayyor tur deyilmoqda. Oshiqning visol sari bo‘lgan umid uchqunlari borgan sari alanga olib, visolga bo‘lgan ishonch kundan-kunga ortib bormoqda.

Ko‘zu ko‘nglungga desang ul yetgach ofat yetmasun,

Sa'y etib to'xtat **ko'ngulni**, asrag'il **zinhor ko'z** (3-B.113).

Ko'z va ko'ngil – yetakchi omil, butun g'azal davomida bu ikki tushuncha orqali g'oyaviy mohiyat ochib beriladi. Ko'nglingni xotirjam tutishga harakat qilki, unga behudalikka yo'l berma, ayni damda ko'zingni ham asragin! Takror ko'z va ko'ngil g'oyaviy mazmun mohiyatini ochish bilan birga uning mohiyat mag'zini chunon to'ldirmoqda.

Ey Navoiy to'tiyoyi vaslg'a qobil bo'lur,

G'am yema, gar bo'lsa hijron xoridin **afgor ko'z** (3-B.113).

Maqta'da aytilishicha, "hijron xoridin" – ayriliq azobidan ko'z jarohat olsa hamki "g'am yema", visol to'tiyosi ko'zni asrashga yuksak qobiliyatga egadir.

Tahlilga jalb etilgan g'azalning g'oyaviy mazmuni ancha yuksak va yuqori darajada, uning boshlang'ich baytlarida oshiq va ma'shuqa munosabatlarida keskinlik ustundek tuyuladi. Bu holat baytlararo rivojlanib va goho yuksalib, ya'ni ziddiyatlar oshkorlashadi va goho pinhonlashadi. G'azalning keyingi baytlarida g'oyaviy mazmunning tub mohiyati namoyon bo'la beradi, o'rtadagi munosabatlar iliqlashadi. G'azalda ko'z bosh timsol, uning yonida ba'zida ko'ngil timsoli tirkalib, ko'z timsoli rivojiga turtki beradi. Ko'zning aksar o'rinlarda – xunxor, xunrez, xunbor, ayyor, afgor tarzida tasvir topsa-da, uning – ko'zning – yor, zor, diydor, bedor, zinhor, minnatdor singari ko'rinishlari ham ajoyib tasvirini topgan. G'azalda ziddiyatli holat, qarama-qarshi qutb kuchli va yetakchi quvvatga ega bo'lsa-da, ba'zan yumshoqlik sari yetakchilik qiladi. Yana bir bayt tahlilida N.Komilov qarashlari o'ziga xos.

Barcha elga fitna bo'lg'on ko'zga maftun bo'lmayin,

Har kishi nazzora aylar yuzni manzur etmayin.

...Har holda ma'shuq ko'zi fitnakor, aldamchi ekanligi aniq, u barchani oshufta etadi. Ishq aslida ana shu maftunkor yuz-u ko'zga qarashdan boshlangan, o'sha ko'zlarki, bechora oshiqni bir lahza tinch qo'ymaydi. Xo'sh, agar yuz va ko'z ilohiy sifat — tajalliyot belgisi bo'lsa, nega u maftunkor, aldamchi? Gap shundaki, sufiylar nazdida ma'shuq ko'zi — basirat darajasi, ya'ni qalb ko'zining o'tkirligi va ham ayni vaqtda u oshiqni imtihon etuvchi, sinovdan o'tkazuvchi kuch. Ilohiy jamol

turli ko‘rinishda jilolanib, qalbga yo‘l izlaydi. Jilo, mavj, tovlanish — sehr-u jodu, maftunkorlik emasmi? Ko‘z, shu bilan birga, g‘aybning manbai, sir-u asror chashmasi.

Taniqli olim N.Jumaxo‘ja ham bir bayt tahlilida shunday deydi:

Tong yo‘qqi, ko‘zung bo‘lsa ko‘ngul birla muloyib,

Majnung‘a ajab yo‘q, agar ohu bila o‘ynar.

Bir qarashda, baytda ko‘z tasviri asosiy maqsad emasday tuyuladi. Aslida esa, asosiy maqsad ko‘z tasviri, buni shoir bevosita emas, bilvosita amalga oshiradi. U shunday mazmunni ifodalaydi: «Sening ko‘zing mening ko‘nglim bilan o‘ynashgani taajjublanarli emas, chunki majnunning ohu bilan o‘ynashi tabiiy». Bundan anglashiladiki, shoir ma‘shuqa ko‘zi ohu singari go‘zal, hurkak, o‘ynoqi ekanligini, shuningdek, lirik qahramon ko‘nglining majnunholliigi ham so‘z aro tasvirlab o‘tgan (53-bet).

Keyingi bir g‘azal “ko‘zum” radifli bo‘lib, u ham “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotining ikkinchi devoni “Navodir ush-shabob” tarkibida joylashgan. G‘azal yetti baytli va ko‘zga oid ta‘rif bo‘yicha boshqa g‘azallardan tubdan ajralib turadi. Uning g‘oyaviy mazmuni ham o‘zgacha, ko‘zning ta‘rifi o‘ziga xoslik kasb etadi, bu hodisa matla‘dan maqta‘gacha davom etadi. Matla‘da o‘qiymiz:

Loladek yuzung xayolidin to‘la qondur ko‘zum,

Balki lola jomidin qon ichra pinhondur ko‘zum (2–B.289).

Qarang, ma‘shuqa yuzi lola, yuz – qizil, lola – qizil, shuning uchun yor xayolida oshiqning ko‘zi to‘la qondir, qon ham – qizil. Hatto “...lola jomidek qon ichra” ko‘z pinhon – yashirin, takror lola – qizil, unga monand jom ham shu rangga ega, to‘g‘rirog‘i jomga quyilgan may lola rangidek jomni qizilga bo‘yamoqda. Ayni bir holda lola rangli jom qonga to‘ldirilgan, demak lola – qizil, jom – qizil, qon – qizil, ana shu qizilliklar og‘ushida ko‘z pinhondir. Lola yuzli yor xayolida oshiqning ko‘zi “to‘la qondur”, loladan murod uning qizil rangli ekani, ammo uning bag‘ri qora, bu esa ma‘shuqaning makkor ko‘ziga zimdan ishoraligi sir emas. Lola va jom, bilamizki, jomning shakli aylana, bu ko‘zning quralay holatiga mos, lola guli qizil

rangli, ko‘z girdishi yoki girdi – atrofi ham qizil, lolaning ham girdi – atrofi ham qizil, lekin lolaning bag‘ri qora, bu esa qora ko‘zdir.

Ichida suv, tegrasida yosh qoborg‘on shakl ila,

Sensizin bir toza qo‘yg‘on dog‘i **hijrondur ko‘zum** (2–B.289).

Birinchi misrada ko‘zning ichida suv, atrofida yosh qotib shakli shish holatini olganligi tasviri berilmoqda, ko‘zga xos jami ko‘rinishning ma’lum miqdorda ta’rifi keltirilmoqda. Ikkinchi misra sensiz, ya’ni yorsiz, yordan ayri oshiq o‘z ahvolini bayon etib, “dog‘i hijron”dan – sevgilidan uzoqlik g‘ami, kulfatidan nolimoqda. Oshiq demoqchiki, hijron azobi tufayli ko‘zimga go‘yo bir yangi dog‘ qo‘yilgan, dog‘ – kuyuk, kuygan joy; belgi, qoralik, iz, asar, majozan qayg‘u, alam, kulfat ma’nolarini anglatadi. Shuningdek, uning boshqa turfa ma’nolari ham bor: dog‘i furqat – ayriliq g‘ami, dog‘i pinhoni – yashirin alam, dog‘i hijron – ayriliq g‘ami, dog‘i hirmon – mahrumlik g‘ami, tilakka yetisha olmaganlik dog‘i, kulfati, azobi, hatto dog‘ o‘rtamak – dog‘lamoq, kuydirmoq, dog‘ qo‘ymoq – kuydirmoq, qayg‘uga solmoq va tamg‘a bosmoq va boshqalar⁵⁰. Baytda umuman oshiq o‘zining abgor ahvolini bayon etmoqda, g‘azalxon chuqur o‘yga botirilmoqda, nihoyat mening ko‘zimga yangi bir tamg‘a bosilgan deyilmoqda! G‘azalning keyingi bayti:

Yel xam etgan sham’ o‘ti andomi birla o‘rtanur,

Yo‘q ajab gar kecha tong otquncha **giryondur ko‘zum** (2–B.289).

Yel – shamol – havo, sabo – mayin, yoqimli shamol, tong chog‘i esgan yel bukilgan, egilgan “sham’ o‘ti” – yolqini, shu’lasi (qisman olovi)ning “andomi birla”- tani, gavdasi bilan o‘rtanadi. Bir qarashda go‘yo yel xam – bukilgan, egilgan “sham’ o‘ti andomi” – sham’ o‘tining tanasi ila kuymoqda, yonmoqda, ya’ni o‘rtanmoqda. Aslida ham shunday, asl haqiqat shundan iborat, sham’ yoqilgach, u yonib atrofga shu’la taratadi, shu yolqin yoki shu’la yel tufayli har yonga bukilishi va egilishi muqarrar. Yel ana shu xam – har tarafga egilayotgan sham’ ila o‘ynashmoqda, to‘g‘rirog‘i yel uni o‘ynatmoqda, ayni dam yelning o‘zi ham yonmoqda, kuymoqda, o‘rtanmoqda. Bunga zarracha ajablanmaslik lozim, aniqroq aytganda hech taajjublanmasa ham bo‘ladi, zero “kecha tong otquncha” ko‘zumdan

---

⁵⁰ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Ўша манба. - Б. 96.

tinmay, tinimsiz yosh oqadi. Ya'ni bu hodisa tufayli tonggacha "giryondur ko'zum", giryon – yig'lovchi, yig'lagan holda ko'zum uyg'oq, ochiq, yanada rostini aytsak, oshiq hijronu firoqda tong otkuncha yig'lamoqda, ko'z yoshi to'kmoqda. Navbatdagi baytga e'tibor qarating:

Shoxi marjondur qizil raglar, **duri g'alton sirishk,**

Bu zarofatdin biaynih bahri **Ummondur ko'zum** (2–B.289).

"Qizil raglar" – tomir, qon tomiri, aslida "shoxi marjondur" – daraxt shoxlaridagi marjon bo'lib, oshiqning sirishki – ko'zi yoshi, "duri g'alton" – yumaloq durdir, la'ldir, injudir, gavhardir, marvariddir. Ayni shu zarofatdan – zariflik, noziklik, go'zallik, chiroylilik, tez va zehnli fahmlilikdan, xursandchilik, shodlikdan, sevinchdan ko'zim xuddi butkul ayni "bahri Ummondur" – ummon dengizidir. Oshiq unga yaratilgan zarofat oqibati tufayli endi ummon – okean monand yig'lamoqda, lekin bu ko'z yoshlari xursandchilik ko'z yoshlari, tuzalmas va tuganmas shodlik ko'z yoshlaridir. Ilgarigi uch baytda oshiq ma'shuqa firog'ida, ma'shuqa hajrida ko'zidan qon yoshi to'kadi, uning "ko'zi qon ichra pinhon...", "ko'z to'la qon..." ko'z hijronda "dog'i hijron..." ko'z hatto ma'shuqa ishqida "kecha tong otquncha giryon ko'z...". Faqat to'rtinchi baytga kelib yuqoridagi holat ancha yumshaydi, yumshoqlik, muloyimlik ustuvorlasha boradi.

Har yaram jismimda bir **hayron ko'z** o'lmish holima,

Turfa ko'rkim, muncha **hayron ko'zga hayrondur ko'zum** (2–B.289)

Bayt mazmuni ancha umidbaxsh, "ko'z" kalomi baytning uch o'rnida takrorlanadi va bayt ma'nosiga jonlanish bag'ishlaydi. Oshiq endilikda ma'shuqa visoliga umid bog'laydi, ma'shuqa visoliga erishuv yaqinligini ko'ngliga tugadi. Oshiq ochig'ini aytadi, ochiqcha so'zlaydi mening jismimdagi har bir yaraga, har bir latga, umuman, har bir jarohatga mening holimga "bir hayron ko'z" taajjubdadir. Turfa olamda turfalik namoyon, jahon go'zalligi, olam chiroyliligi, turli xil jilolanishga ega, sen shularga boq! Bu jozibali dunyoga ma'shuqa hayron va lol boqmoqda, ma'shuqaning "muncha hayron ko'z"iga mening ham ko'zim "hayrondur". Ma'shuqa atrofga hayron-u lol boqmoqda, u oshiqning sadoqatiga lol, bu hayronlikda xursandlikda oshiqning oshiq ko'zi, ishqqa to'la ko'zi ham hayron.

Gʻazalda baytlararo mazmuniy mutanosiblik taalluqli darajada saqlangan, uning matlaʼsidan boshlab maqtaʼsigacha oʻzaro maʼno uzviyligi mavjud. Maʼshuqa jabri tufayli oshiqning ahvoli ayanchli, xuddi shu voqealar silsilasi baytlararo goho baytlardagi misralararo yetakchi xususiyatni namoyon etadi. Baytlarda lola, yuz, qon, dogʻ, shamʼ, rag (tomir), dur, gʻalton, sirishk, ashk kalomlariga urgʻu beriladi va ular gʻoyaviy mazmun tizimida yetakchilik qiladi. Misol tariqasida keltirilgan soʻzlardan: lola, yuz, qon, dogʻ, shamʼ (qisman), raglarda bir maʼno ustuvor, yaʼni qizil rang bosh tayanch, oʻzak tushunchadir. Sirishk, ashk singari soʻzlar tag maʼnosida ham koʻz yoshi orqali qon yoshi, qon maʼnosi ustunlik qilishini unutmaslik kerak. Oshiq va maʼshuqa oʻrtasidagi hajrga koʻp jihatdan maʼshuqaning jabri oʻzgacha maqomga egaligi gʻazal bosh mavzusi darajasini olgan. Qisqasi vasl va visol umidida boʻlgan oshiqning barcha harakatlari zoye ketadi, besamar yakun topadi, zotan bu oshiq peshonasining shoʻrligi ekani ham zinhor sir emas. Ishqda oshiq ham maʼshuqa ham teng, ammo maʼshuqa zulmkor, zulmkorlik uning odati, oshiq uchun yalinish, diydorga ishonish kuchli, lekin bularning amalga oshishi dargumon voqelik ekani chinakamiga tasvirini topmoqda. Aslini aytganda bular zamon oqibatsizliklariga borib taqalishini ham zinhor unutmasligimiz kerak.

Alisher Navoiy gʻazallarida koʻz oʻrnida goho diyda va chashm soʻzlari ham ishlatiladi:

Uyqu saydi qasdigʻa otqon toshingdindur, nishon,

Koʻz qarosi demagil bu **diydai bexob** aro (1.-B.82).

Yoki:

Ashkim andin tomar **giryon koʻz** oning sadqasi,

Qongʻakim muedin chiqar bu **chashmi xunborim** fido (1.-B.190).

Ammo chashm va diyda kam uchraydi, shunga qaramasdan ular orqali tasvir kuchaytirilishiga erishilganini kuzatamiz:

Hajr dashtining guli gar lola boʻlsa **sayli qon**,

Qilmagʻil,**ey gul**, taajjub **chashmi xunborim**gʻa boq (1.-B.244).

Ahli dillar chehra ochdi, yor, ochmang diydakim,

Har kishi ul **yuzga koʻz** oldurdi **koʻnglin** oldurur (2.-B.80).

Sayri bog‘ aylarda **davron chashmi** zaxmi daf‘ig‘a
Har taraftin chobukung davrida qalqon bo‘ldi gul(3.-B.212).
Eyki, debsen yer **yuzini lolazor** etmish **bahor**,
Go‘yiyo **ko‘z** solmading bu **diydai xunborg‘a** (3.-B.301).

Biz ushbu faslda ko‘z timsoliga doir ayrim g‘azallardan baytlar tahliliga e‘tibor qaratib, ko‘proq “ko‘z” radifli g‘azallar tahlilini amalga oshirildi. Alisher Navoiy g‘azallarining aksariyatida ko‘z timsoli tasviri yetakchi, ularning barini tahlil nazaridan o‘tkazishning imkoni ham, iloji ham yo‘q.

2.2. Ko‘z timsoli va tasvir mahorati

Ko‘z timsoli turli badiiy unsur va tasvirlarni o‘zida mujassam etadi. Zero, ko‘zning vazifasini tushuntirishda, lirik qahramon holati bayonida ular zarur hisoblanadi. Ashk – sirishk, ya’ni ko‘z yoshi badiiy unsurlariga ko‘z munosabati ila ko‘p hamda xo‘b murojaat etiladi. Bu esa ko‘z timsoli tasvirining ta’sirli ifodasi uchun muhim qirralarni namoyon etadi va ko‘z timsoli badiiyatini mukammal ta’minlashga xizmat qilgan. “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti birinchi devoni “G‘aroyib us-sig‘ar”ning ilk g‘azallaridan birida o‘qiymiz:

Ul **quyoshdin ayru ashkim yomg‘urining barqidur**,
O‘t tutoshqon rishta yanglig‘ jismi pechu tob aro⁵¹ (1–82)

Baytning mazmuni shunday: mening jismim aro iztirob, to‘lg‘anish, siqilish, qiynalish aslida ul yordan ayriliqdan, ko‘z yoshim chaqmog‘i, yashini, chaqini o‘t tutashgan ip o‘ramiga o‘xshaydi. Demak quyosh – ma’shuqa yuzi, ko‘zdan oqqan ashk – yomg‘ir, jala, jalaning barqi – chaqmoq, yashin, chaqin, momaqalldiroq, shu tufayli oshiq jismiga o‘t tutashgani bois u iztirobda, qiynoqda, azobda. Bularning bariga bosh sabab “ul quyoshdin ayru” – boshqa, o‘zga, umuman ajrashmoq, hijron: firoq, ayriliqdan oshiq jala misol cheksiz ko‘z yoshi to‘kmoqda, ana shu ko‘z yoshi chaqmoqqa, yashinga aylanmoqda. Baytda badiiy san’atlardan g‘uluv san’ati

---

⁵¹ Навоий А. Асарлар. Ўн беш томлик. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1963.– Б. 436. Мисол келтирилган ғазаллар байtlари саҳифаси қавсда кўрсатилади.

ishlatilib, tasvir o'ta haddidan – chegaradan oshirib yuborilgan, g'uluvning ma'nosi: g'alva, qiy-chuv, to'polon, hujum, yopirish demakdir.

Shoir ashk so'ziga tez-tez murojaat etadi va bu so'zning turli-tuman ma'nolar olamini kashf etadi. Ashk so'zida aksar holda salbiy mazmun ustun turadi, bu go'yo shunday, aslida esa Alisher Navoiy ashkning ijobiy nuqtalarini ham izlab topadi:

Gahi **ko'z** surtarimda, yo'qsa har yon shodlik **ashkim**,

Gul uzra **qatra shabnamlar** kibi **siymin saqog'**inda (1-B.87)

Goho ko'zimning yoshini artganimda yoki ba'zan ko'zimni shunchaki surtib artganimda quvonch ko'z yoshlari borligini sezib qolaman. Go'yoki "gul uzra" – yor yuzida "qatra shabnamlar kibi" – shabnam tomchilariga o'xshash, monand, ko'z yoshi tomchi "siymin saqog'inda" – kumush rangli iyagi, baqbaqasi ustida tovlanadi, yaltiraydi, shu'la sochadi. Bu o'rinda shoir oshiqning visol onlaridagi gashkini, uning – oshiqning yor vasli tufayli ro'y bergan masrur onlarini "shodlik ashki" ila vasf etmoqda va ortiqcha sharh-u izohga hojat qoldirilmaydi. Navoiy g'azallarida ashk tasviri limmo-lim va u shu qadar ko'pki, uning poyoni yo'q, chunonchi hozirgi baytda oshiqning hijron azoblari ifoda etiladi:

Ashkdek oqti qaro suv **ko'zlarimdin** hajrida,

Tong yo'q, idborim chu bo'lmishdur manga axtar qaro (1-B.89).

Diqqat qilinsa, ma'shuqa "hajrida" bechora oshiqning ko'zlaridan "ashkdek" "qaro suv" oqmoqda, chunki "tong yo'q" – ajablanishga, hayratlanishga zarurat yo'q, boisi "idborim chu" – omadsizligim darajasi chunonchi, shundan mening baxtim "qaro" – qoradir.

Qatra-qatra **shodlik ashkinki** sochtim vaslida,

Barcha hijron qushlarig'a dona bo'ldi oqibat (1-B.113)

Bu baytda ham "shodlik ashk..."larini sochtim vaslida demoqda oshiq, "barcha hijron qushlari..."ga bug'doy donasiga o'xshash ashk (ko'z yoshi tomchisi) – dondek yemish bo'ldi.

Alisher Navoiy ko'z yoshi o'rnida ashk so'zi bilan barobar turkiy "ko'z yoshi" iborasini ham qo'llaydi va timsol barkamolligini rivojlantirishga, uni badiiy

ta'minlashga to'kis erishadi. Misol uchun, "toptim" radifli g'azaldan mana shu ikki baytni olib ko'raylik:

Men **ashk** birla yudum g'ayr naqshini **ko'z**din,

Valek g'ayrg'a "o'q" yordin nazar toptim.

Umid bahrida har necha g'o'dakim urdum,

Sadaf ko'zumdinu ko'z yoshidin guhar toptim (1-B.296).

Navoiy bir g'azal doirasida ham "ashk" va ham "ko'z yoshi" kalomlaridan tengma-teng foydalanib, ularning badiiy qiymatini yanada jonli bo'yoqlarda ifodalamoqda. Birinchi misrada "Men ashk birla" ko'zdan yuvdim, ya'ni ko'zimdan yuvdim "g'ayr naqshini" – o'zga, boshqa, begona bir so'z bilan aytganda dushman yozuvini, chizig'ini yuvdim, o'chirdim. Lekin aslida g'ayr – dushman tufayli "yordin nazar toptim", "Umid bahrida" – sevgi umidida, sevgi dengiziga qancha sho'ng'imag ko'zimdan sadaf – marvarid, "ko'z yoshidin" esa faqat gavhar toptim. Demakki, ko'z yoshi sadafga, marvaridga, gavharga o'xshatilmoqda, sadaf – dengiz shillig'i, marvarid qobig'i (bu qobiqqa rang solib davot – siyohdon o'rnida ishlatganlar; shunday idishni "sadaf" deb ham ataganlar)⁵².

Qo'shuldi ko'zlarimning **ashki vahm** et,

Ki Qulzum bo'ldi Ummon birla mavzun (1-B.124).

Ikki ko'zimning ko'z yoshlari (ashki) bir-biriga qo'shildi, xayol qilki (vahm et), Qulzum (Qizil dengiz) bilan Ummon (dengiz, balki O'rta Yer dengizidir) dengizi go'yo bir-biriga qo'shilgani singari. Demakki, ko'zlar ikki dengizga taqqoslanib, ularning mavjli suvlari ashk ko'z yoshlariga o'xshatilmoqda. Aslida gap shundaki oshiq hijron azobiga chiday olmasdan shu qadar ko'p yig'laganki, oqibatda to'kilgan ko'z yoshlari ikki ulkan dengizni misli suvga to'ldirib qo'ygan emish.

Alisher Navoiy ashk timsolidan ko'z timsoli tasviri bobida istifoda etar ekan, ayni paytda ashk timsolining badiiyatini ham zinhor unutmaydi. Biz yuqorida bir-ikki o'rinda ashk timsolining boshqa qirralarini namoyon etuvchi tashbehlarga murojaat qildik. Kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatdiki, ashk atigi ikki o'rinda hubobga

---

⁵² Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Ўша манба. – Б. 286.

o‘xshatiladi, hubob – suv yuzida paydo bo‘ladigan qabarchiq, puvak; majozan osmon gumbazi va boshqalar⁵³. Bu quyidagi baytlarda uchraydi:

Bu g‘ussa birla ichim qon bo‘lub nechukki qadah,

Ko‘zinga har nafas ashk evrilur misoli hubob (1-B.98).

Ko‘zum uzra hubobi ashk ul yuz mone’i ermas,

Baaynih shishadekkim bo‘lmas aylarga nazar mone’ (1-B.231).

Baytlardan anglashiladigan fikr shuki, oshiqning ichi to‘la qon, xuddi qadah to‘la may kabi, sababi aniq, ya’ni ma’shuqaning odatiy noz-u istig‘nosi. Oshiq ko‘zida damba-dam ashk – ko‘z yoshi aylanadi, “misli hubob” – pufak monand, ko‘rinadiki, ko‘z yoshi – ashk suv yuzidagi pufakchalarga o‘xshatilmoqda. Ikkinchi bayt ma’nosiga ko‘ra ko‘zdagi pufakka monand ko‘z yoshlarga yuz, chehra, bet “mone’i ermas” – qarshi emas, qarshiligi yo‘q. Chunki yuz go‘yo shishadek, unga qayrilib qarashga ham mone’lik yo‘q, boisi pufak shisha yuzasidan tez yoki ma’lum muddatdan so‘ng yo‘qolishi mumkin. Shu zaylda ashk – gulgun:

Noz o‘qi birla ko‘zum mardumin etding majruh,

Ashk gulgun dema zaxmidin aning qon tomadur (1-B.160).

Shuningdek tomchi, suv tomchisi misol:

Tomchidek ashkim, emas ko‘nglum o‘ti daf’i uchun,

Gah badan kulbasini qilg‘ali vayron tomadur. (1-B.160).

Boshqa bir baytda:

Hajridin ko‘zlargakim ashk evrilur, ul **ashk** emas,

Kim erur dardu balo **daryosig‘a girdoblar** (1-B.162). –

Ashk “dardi balo daryosi”ning girdobiga – suvning aylanib oqadigan joyi, uyrum; shu kabi tag‘in: quyunga o‘xshatilib g‘uluv san’atidan istifoda etilmoqda. Ashk kavkab – yulduzga o‘xshatiladi:

Olami shuh uzra bas loyiqdurur, ey dardu shavq,

Dudi ohimni sipehr, **ashkimni kavkab** qilsangiz (1-B.188).

Ashk – qon:

Ko‘z yuzidin olg‘onimg‘a **ashkdin qondur** sazo,

---

⁵³ Шу маъба. – Б.449

Vasl aro shukr etmagonga dog‘i hijrondur sazo (2-B.27).

Ashk – suv:

Ashk suvidin qading sarvini qildim sarbaland,

Vahki, ham ul suvdin ummedim uyin qilding **xarob** (2-B.29).

Ashk – mavj va to‘lqin:

Ko‘zum bulg‘ondi **mavji ashkdin**, voy,

Ko‘rung ko‘lok⁵⁴idin ummonda oshub (2-B.43).

Ashk – anhor, daryo:

Ko‘zum ashkining ro‘di oqar tezu tund andoq,

Ki gar uyqu sori kelur ham guzar yo‘qtur (2-B.98).

Ashk – shafaq, shafaqgun, shafaq rang, qizil:

Qildi **ashkimni** shafaqgun hajr bepoyon tuni,

Xullasin chek tongning, ey gardunki, qon bo‘lg‘usidur (2-B.111).

Ashk – oh o‘tini o‘chiruvchi:

Ashk yub jismim quduratdin qurutmish oh o‘ti,

Lali tushgach uzoring barqidin pok o‘rtanur (2-B.112).

Ashk – bahr (dengiz), daryo, girdob:

Bahri ashkim, o‘yla, daryodurki, davri charxdek,

Bo‘lg‘oli loyiqdurur har sori girdobi aning (2-B.197).

Ashk – sayl (sel, qattiq yoqqan yomg‘ir) kuchli oqim:

Sarsari ohi bila naxli umidi singon,

Sayli ashki bila sabri uyi vayron bo‘lg‘on (2-B.282).

Ashk – to‘fon:

Do‘zah ahli, g‘am yemangki, do‘st rahmi kelgudek,

Kelgum ul yon **ohu ashkimdin** ajab to‘fon bila (2-B.317).

Ashk – ham durr va ham la‘l:

Navoiy **ashk durru** la‘lidan ne vasl topqaykim,

Bu davlat yetmadi Qorun masallik borlinorg‘a (2-B.324).

Ashk – tiriklik bulog‘i:

---

⁵⁴ Кўлок – тўлқин. Шу манба. – Б. 163.

Yerga tomg‘och **ashki hayvon** chashmasi bo‘lmoq ne tong,

Qaychi ko‘z ichraki yer tutsa ayog‘ing tufrog‘i (2-B.331).

Ashk – gulgun, ayni zamonda gulafshon – guldek ochilib turuvchi:

Ko‘zlarim bog‘i socharda **ashk gulgun** oshtilar,

Bu biri aynul – hayot, ul bir gulafshondin dog‘i.

Ko‘z timsoli xususida so‘zlanganda ashk bilan bir qatorda yoki yonma-yon sirishk xususida alohida so‘zlamaslik mumkin emas. Forsiy bu kalima ham ko‘z yoshi ma’nosini ifoda etadi, ammo ashkga nisbatan kamroq uchraydi:

Ko‘hi g‘am bo‘ldi Navoiy, **lolalar gulgun sirishk**,

Tog‘ agar budur, bale, **ashk o‘lg‘usidir lolalar**⁵⁵.

Baytning eng muhim nuqtasi shuki, ham sirishk, ham ashk birgalikda kelmoqda, ikkalasi bir xil ko‘z yoshi ma’nosini anglatmoqda. “Gulgun sirishk”, ashk esa lolalar, bulardan murod – maqsad qizillik, qizil qon, umuman, qon yoshi, sabab lola – qizil, gulgun – gulrangli, pushti rang; juda chiroyli va chopqir ot ma’nolarini kashf etadi⁵⁶. Bayt mazmuniga otning Alisher Navoiy qonli ko‘z yoshining shiddati yoki tezligiga zimdan, pinhona, sirli ishora qilib, bularning bariga sabab yoki bois g‘am “Ko‘hi g‘am” – og‘ir qayg‘u, ochiqroq aytsak, firoq g‘ami, ayriliq g‘ussasi, hijron azobi, hajr uqubati baytning ikkinchi misrasida javob ancha oydinlashadi, ancha ravshanlashadi. G‘amni, og‘ir g‘ussani ko‘tarishga hatto tog‘ning ham kuchi yetmas ekan, bardoshi ozlik qilar ekan, demakki g‘am tog‘ni ham bukar ekan. Qarang g‘amga tog‘ning quvvati, kuchi yetmay, ilojsiz, chorasiz qolar ekan, ana sizga bor haqiqat. Alisher Navoiy demoqchiki, “Tog‘ agar budur” – tog‘ mabodo shunday bo‘lsa, uning bag‘ridagi qizil, alvon lolalarning ko‘z yoshi qizil qonga aylanadi. Tabiiy misradagi “ashk o‘lg‘usidir lolalar”da teskari ma’no ham mavjud, lolalar ashk – qonli ko‘z yoshiga aylangani singari, endi ashk – qonli ko‘z yoshiga aylanishi ham muqarrar. Ko‘rinadiki, Alisher Navoiy san’atkorligining kuchini, nafaqat misrada, tamomi baytning o‘zida ichki tazod badiiy san’ati hukmronlik qiladi. Har bir baytga sinchkov yoki chuqur e’tibor qaratilmasa, bu xil ichki, sirli,

⁵⁵ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.Т.3. Хазойин ул-маоний: Фаройиб ус-сиғар. – Тошкент: “Фан”, 1988 – 616 б. (Қаранг:Б.138).

⁵⁶ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Ўша манба. – Б. 74.

sehrli hodisalarni dafʼatandan anglay boʻlmasligi bor va mavjud haqiqiy haqiqat ekanligini biz unutmasligimiz kerak deb oʻylaymiz.

Zuhra holigʻa surudin navhagʻa aylab badal,

Changining sochin yoyib, **durri sirishk** izhor etar⁵⁷.

Bilamizki, Zuhra yulduzi, sayyorasi, Zuhra arabcha nomi, Nohid – forsiy atamasi, Venera – rimcha nomi, turkiy Choʻlpon deyiladi, asli qadimiy turkiysi Savit⁵⁸. “Zuhra” juma kunining yulduzi, u oq rangning timsoli, falak sozandasi, falak xonandasi va falak malagi, goʻzallik va shodlik maʼbudasi. Sharqda Zuhra yulduziga alohida ahamiyat berishgan, goʻzallik maʼbudasining chigʻanoq ichida tugʻilishi haqidagi afsona keng tarqalgan, oq rang – oq marvarid – durdir⁵⁹.

Koʻz firoqingda oqardivu **sirishki** qurudi,

Yomgʻuri boʻlmas, agar ayni **bayoz** oʻldi **bulut** (4-B.44).

Koʻz maʼshuqa firoqida oqarib, sirishki – koʻz yoshi tamoman quribdi. Koʻzning oqarishi tasavvurga sigʻishi qiyin holatlardan. Bunda hijronning oliy nuqtasida nolai girya qilgan oshiqning dardli holatini koʻramiz. Bunda Yusuf a.s.dek farzandi dogʻida kuygan ota figʻoni boʻlishi kerak. Zero Qurʼoni sharifda shunday deyiladi: “Keyin ulardan yuz oʻgirib, dedi: “Ey bechora Yusuf-a!” Gʻam-alam yutaverib u zotning koʻzlari oqardi (ojiz boʻlib qoldi). (Shunda oʻgʻillari): “Alloh nomiga qasamki, sen to ramaqijon boʻlib qolguningcha yo bir yoʻla halok boʻlguningcha, Yusufni eslayveradigan boʻlding”, dedilar (Yusuf: 84-85). Koʻz haqidagi noyob badiiy topilmalar zahirida mana shu kabi oyat va hadislar asos boʻlgan. Adabiyotshunos Olimjon Davlatov ham “Alisher Navoiy sheʼriyatida qurʼon oyatlari va hadislarining badiiy talqini” dissertatsiyasida koʻz xususidagi irfoniylar tahlillar koʻrinadi: “...gulzor sayridan voz kechgan koʻngil gohida oʻz gulrux nigori isini guldanda topadi va Yusuf hidini koʻylakda topgan Yaʼqub kabi koʻzi ravshanlashadi:

⁵⁷ Муртазов Б.Х. Алишер Навоий. “Сабъи сайёр ва Хусрав Дехлавий “Хашт беҳишт” дostonларининг киёсий таҳлили. Диссертация. Термиз – 1991. – Б. 99.

⁵⁸ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами: 20 томлик. 4-том. Хазойин ул маоний. Наводир уш-шабоб. – Тошкент: “Фан”, 1989. – Б. 560. (Қаранг: – Б. 121)

⁵⁹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи нашри. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1976. – Б. 664. (Қаранг: – Б.127)

Guldin ul gulrux isin topqach Navoiy ochti ko‘z,
O‘ylakim, Ya‘qub ko‘nglaktin mahi Kan‘on isi,
degan.

Yuzi ko‘zumdavu g‘oyibmen andin, aylama ayb,

Sirishkinin suyi rangin ne nav‘ bilsun ko‘r (4-B.80).

Baytdagi mazmunga ko‘ra ma‘shuqaning yuzi oshiqning ko‘zida joylashib, uni go‘yo qoplab olgan. Shundan oshiq men yo‘qman, g‘oyibman, buning uchun meni aybga buyurmang deb iltijo qilmoqda. Oshiqning butun xayolot olami ma‘shuqa yuzi bilan band, oshiqning ko‘zi boshqa yuzni ko‘rishni istamaydi, shundan aytmoqda ko‘z yoshi suvining rangining qandayligini ko‘r odam qaydan bilsin. Chunki ma‘shuqa yuzining porloq va o‘tkir holati oshiq ko‘zini ko‘r qilish darajasigacha yetib borgan.

Albatta, Alisher Navoiy g‘azallarida turkiy ko‘z yoshi va qon yoshi tashbehlari ifodasi ko‘p:

Ko‘z yoshim bo‘ldi ravon bir **nargisi jodu** ko‘rib,

Tifl yanglig‘kim yugurgay har taraf **ohu ko‘rib** (MAT. 3-B.69).⁶⁰

“Nargisi jodu ko‘rub” oshiqning ko‘zi yoshi ravon bo‘libdi, nargis – bo‘tako‘z, ochilganda guli ko‘zga o‘xshaydi, bayt bag‘ridagi **ravon** uch xil ma‘noga ega: yuruvchi, tez, rux, bu o‘rinda tezlik ma‘nosi ustuvor. Ana shu holat “tifl yanglig‘kim” – ohu ko‘rgan yosh bolaga o‘xshab “yugurgay har taraf” – har tarafga yuguradi.

Zulfdin chavgon chekib el boshini **go‘y** etkali,

Ko‘z yoshimni go‘ydek har sari **g‘alton** aylamak (MAT-3. B. 262).

Chavgon – uchi egri uzun tayoq, ot ustida turib, go‘yo – to‘pni tutib oladi⁶¹, chavgonning egriligi yor zulfining jingalakligiga ishora. Go‘yo chavgon to‘pi – ma‘shuqa o‘z zulfi ila (chavgoni ila) el boshini go‘yo etib, ya‘ni oshiqlar boshini to‘p qilib o‘ynamoqchi, xolos! “Ko‘z yoshini”, oshiqning “ko‘z yoshini” har

⁶⁰ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Тошкент.3 Ўша манба. – Б.69. Кейинги саҳифаларда кавсда (MAT 3-Б. 69)

⁶¹ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Б. 385.

tomonga “go‘ydek” – to‘pdek “har sori g‘alton aylamak” – har tarafga yumalatmoqchi, g‘alton – yumalamoq demak.

Ko‘z yoshi dur va gavharga o‘xshatiladi, bu bilan tasvirning ifodasi kuchaytiriladi, ta’siri oshiriladi:

Ko‘z yoshim durri yatimin mahrami ishq aylaman,

Har nechakim pok gavharduru lekin yosh erur (MAT-4-B.145).

“Durri yatim” – yagona dur, “mahrami ishq” – ishq sirdoshi, ulfati, “pok gavhar”, “lekin yosh erur” – bu yerda “yosh” so‘zi aftidan turfa ma’nolarni ifoda etmoqda.

O‘tqa yog‘in gar berur taskinu lekin shavqida,

Ko‘z yoshimning yog‘ini o‘tlug‘ ko‘ngulga yog‘ edi (3-B.352).

Ko‘z yoshi yog‘in – yomg‘ur yog‘iniga mengzalmoqda, “o‘tlug‘ ko‘ngulga” ko‘z yoshi suvining xush yoqishi, ko‘ngil o‘tini ko‘z yoshi yog‘ini o‘chirmoqda. Ko‘z yoshi faqat kuydirmaydi, o‘t oldirmaydi, goho otashni, olovni, o‘tni, alangani o‘chiradi. Baytlarda ko‘z yoshining lolagun – lola rangli qizilga tashbeh qilingan holatini ham kuzatildi:

La’li shavqidin sarosar **lolagundir ko‘z yoshim,**

Ey, Navoiy, kim ko‘rubtur **bahri** bepoyon **qizil** (3-B.204).

Bu o‘rinda la’l – lab – qizil, la’l – istiora, ko‘z yoshi ham lolagun – qizil rangli, ko‘z yoshi tufayli hatto “bahri bepoyon qizil”dir.

Ko‘zlarim yoshinikim Qulzumi Ummon etdim,

Mojarosig‘a edi Dajlavu Jayhun bois (4-54).

Ko‘z yoshlari to‘rt ulug‘, katta daryolarga o‘xshatilib, mubolag‘a va g‘uluv san’ati qo‘llanilmoqda, Qulzum – Qizil dengiz, Ummon – katta dengiz, taxminan O‘rta Yer dengizi, chunki Qizil dengiz va O‘rta Yer dengizlari bir-birlariga yaqin masofada joylashgan. Dajla (yo‘lbars) va Jayhun (Amudaryo) chegara hududlarini belgilagan, ikki daryo oralig‘i deganda qadimda Dajla va Jayhun oralig‘idagi Bag‘doddan Balxgacha bo‘lgan mintaqa nazarda tutilgan. Bular: Iroq, Xuroson, Xorazm, xullas Turkiya bilan Movarounnahr oralig‘i tushunilgan.

Ko‘zum yoshiki yurak qonig‘a tutosh ko‘runur,

Berur qonig‘a tonug‘luq, agarchi u yosh ko‘runur⁶².

Tonug‘luq – guvohli, belgili ma‘nolariga ega, qolgan o‘rinlar izohsiz ham tushunarli, ortiqcha izohga, tavsifga zarurat sezilmaydi.

Boshimki hajr yo‘lida falakdek aylandi,

Ko‘zum yoshi erur ul **charxi axtari** yanglig‘ (MAT-2-B.262).

Ko‘z yoshi yulduzga monandlashtirilmoqda, u – ko‘z yoshi yulduz rangli osmon xiralashsa, xira tortadi, osmon musaffolashsa, yulduz rangi ancha ochiladi, ravshanlashadi.

Oshiq holatini yorqinroq tasavvur qilish uchun mubolag‘adan foydalanib, Navoiy “qon yoshi” birikmasini qo‘llaydi:

El bila har dam **qadah yanglig‘** kulub, ey mug‘bachcha,

Qon yoshim sohib surohiydek meni yig‘latma ko‘p (MAT-3-B.76).

Baytning mazmuni ancha jo‘n, uning birinchi misrasi tushunarli, uning ikkinchi bayti “surohiydek” – “may idishidek” “qon yoshim sohib” “meni yig‘latma ko‘p”. Bu o‘rinda qadah, surohiy ichra qizil sharob, ko‘z yoshi esa qondir, ular bir — biriga ancha monand.

Ko‘zum qon yoshi to‘kar, netib ko‘ngul zaxmin yashursin,

Toparlar yerda zaxmin sayo‘ qonidin nishon ko‘rgach (MAT-3-B.97).

Ko‘ngil yarasini yashirib bo‘lmaydi, qachonki ko‘z qon yoshi to‘kib tursa, qolaversa, sayd – ov qonidan yerda nishon ko‘rgach, aniqroq aytganda, ov qilingan hayvon zaxmidan yerga tomgan qon tufayli sir oshkor etiladi.

Qon yoshim rangi yoshurdi xotami **la‘l og‘zini**,

O‘ynamoqda yoshlar andoqkim uzukni yashirur (MAT-3B.143).

Baytda asosan ikki so‘zga “xotam” va “uzuk” so‘zlariga urg‘u berilmoqda, zotan xotam – muhr degani. Muhr egasining nomi o‘yilgan tamg‘a, bu tamg‘a uzukning ko‘ziga o‘rnatilgan va u qo‘lga taqib yurilgan. “Xotami la‘l” – la‘l ko‘zli uzuk demakdir, u muhr vazifasini o‘taydi va u maktub hujjat so‘ngida bosilgan⁶³.

Ilig bo‘g‘zig‘a eltib, shisha to‘kmish **qon yoshin** mendek,

---

⁶² Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. 1 том. Бадоеи ул-бидоя. – Тошкент: “Фан”, 1987. – 724 б. (Қаранг:-Б.167).

⁶³ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Б. 378.

Magar **soqiy ayog'in** o'pkali ul dag'i yolbormish (MAT-3-B.209).

Baytning ilk misrasida butun diqqat shisha so'ziga qaratilmoqda, shisha voqealarning markazida turibdi. Xo'sh shishada nima bo'ladi boda, may, hatto o'rdakka o'xshatib yasalgan may idishni **maybati** deb atashgan⁶⁴. Demak shishada boda va maydan tashqari sharob ham saqlangan, sharob bilan bog'liq sharobxona – mayxona (maykada – ichkilikxona) atamalari ham mavjud. Bodaning bodayi nob – tiniq, sof may; mayi nob – toza, tiniq may; maygun – qizil rangli may; sharobi nob – toza, tiniq may. Yoki bodaoshom – mayxo'r; bodapaymo, bodapaymoy – may quyuvchi, soqiy; bodapalo – may suziladigan latta; mayparast – ichkilikka berilgan; maypolo – may suzgich; sharob – shar -yomonlik, gunoh; ob – suv, yomonlik va gunoh suvi; obi otashrang – may, o't rangli qizil suv; obgina – shisha idish. Ilig – qo'l shishaning bo'g'zidan ushlagach yoki qo'l shishaning bo'g'ziga yetgach, “shisha to'kmish qon yoshin mendek”, chunki shisha ichidagi boda, may, sharob – qizil tusli, qizil rangli, qonning ham rangi qizildir. Ikkinchi misrada “ayog'” so'zi markazda turibdi, shu so'z atrofida jami bildiriluvchi fikrlar tajassum topgan. Ayog', ayoq – piyola, kosa; ayog' tutmoq – kosa va may uzatmoq, tutmoq; chini ayog' – chinni kosa, piyola; Chin – Xitoy piyolasi, ayoqchi – may quyuvchi, soqi, kosagul; ayoqchilik – kosagullik, soqilik; ayog'ning ikkinchi ma'nosi oyoqdir. Asosiy gap misradagi ayog' qaysi ma'noda kelmoqda yoki har ikki ma'noda kelganmikan, unda kim uning oyog'ini, mabodo kosa, piyola ma'nosida kelgan bo'lsa-chi? Unda o'sha oyoqdan yoki kosa, piyoladan “o'pkali ul dag'i yolborish”, o'pish uchun yolvoruvchi “ul” kimmi, nimami? Xo'sh “ul” kim bo'lsa u kim, agar “ul” nima bo'lsa, u nima? Ana Sizga jumboq! Bu nima ekan, u o'z holida soqiy aynan – soqiyning piyolasini o'pish uchun yolvorishga tushibdi.

To'lub **la'ling** xayoli oqizur **ko'z** shishasidin **qon**,

Oningdekkim, **to'kulgay boda** bo'lsa zarfdin afzun (3-B.249).

Aftidan baytning asosiy mazmuni ikkinchi misradagi “zarfdin afzun” ifoda birikmasida mujassam etilgan ko'rinadi. Chunonchi “zarf” – may quyiladigan idish, “afzun” – ortiq, ziyoda, ko'p singari, ana shu so'zlarni birinchi misradagi “la'ling”

---

⁶⁴ Шу маъба. – Б. 176.

va “qon” soʻzlari ham qoʻllab-quvvatlaydi. Sabab bitta, laʼl – qizil, laʼl asli – lab maʼnosida, oʻrinda labni ifodalovchi laʼl – istiora, chunki laʼli lab yoki labi laʼl boʻlsa tashbehdir, laʼl – labga, qizilligi monand lab – laʼlga oʻxshatiladi. Bu oʻrinda laʼldan murod lab, lekin matnda lab soʻzi ishtirok etmayapti, demak labni ifodalovchi laʼlning oʻzi barqaror istioradir. Baytning oʻziga qaytsak, uning mazmuni quyidagicha: koʻz shishasi, kosasi toʻlgani bois qon oqizadi. Bunga sabab “laʼling xayoli”, shuningdek, idishda boda koʻp boʻlsa, uning toʻkilmogʻi tabiiy.

Ashk xunobidin oʻlmish **koʻzlarim ummon** kibi,

Qon yosh aritmoqdin ilgim panjai marjon kibi (MAT -2-B.576).

Baytdagi ayrim soʻzlarning maʼnosiga eʼtibor qaratamiz: ashk – koʻz yoshi, xunob – ikki soʻzdan iborat: xun – qon, ob – suv, asli qon yosh, achchiq yigʻi. Ana shu qon yoshining oqishidan oshiq koʻzlari ummonga oʻxshatilib, koʻzdan oqqan qon yoshlarini muttasil aritgan oshiqning ilgi – qoʻllari panjai marjon – marjonning sochilgan nurlariga oʻxshab qolibdi. Baytda umumiy mazmun xunob – qon, ob – suv, umuman koʻz yoshi borasida soʻz yuritilib, xunob ashk, koʻz, ummon va ayniqsa, “panjai marjon” ifodalari ila toʻldirilmoqda. Bayt ifodasining asosi boʻlmish “xunob” orqali oshiqning ichki iztirobi va ayni zamonda tashqi azobi ham birgalikda ochiq — oydin tasvirini topmoqda.

Gʻamida **qon yoshim** ul navʼ **bahrdurki**, kishi

Qolur tahayyur aro, demasamki **qondin** kech (4-B.57).

Maʼshuqa vasli “gʻamida qon yoshim” shunday bir xil daryo yoki katta dengizki, bundan har qanday kishi hayratdadir, hayron qoladi, kerak boʻlsa shoshib qoladi. Maʼshuqa gʻamida yurgan oshiq hatto ayta olmaydi: “demasamki qondin kech”, bunda yorning bir qoshiq qonidan kechishmi yoki umuman qon toʻkishdan kechishmi?

Qon yoshim oqmogʻligʻ erdi dard ila gʻam hojati,

Hojatin oʻz qavmu xaylini ravo qildi **firoq** (MAT – B.276).

“Dard ila gʻam” ehtiyoji tufayli “qon yoshim” oqmoqda, ravon boʻlmoqda, buning sababi bitta, u ham boʻlsa, oʻsha hajr dardi, firoq gʻami. Oʻz qavmi toʻdasi uning ehtiyojini qondirish oʻrniga unga firoqni ravo koʻrmoqda, vaholanki dard-u

g'amning o'zi yetmasmidi, ularning ustiga firoq ham qo'shilmoqda. Oshiq bechoraning, benavoning ahvoliga havas qilib bo'lmaydi, boisi dard – og'riq ham uniki, g'am-g'ussa ham uniki, ustiga-ustak firoq – ayriliq ham uniki!

Hajrida ko'r o'lmog'on ko'zni qizartur **qon yoshim**,

Ne qizormoqturki, ermas dardi hijrondin xijil (4-B.206).

Ma'shuqa hajrda "ko'r o'lmog'on ko'zni" qizartiruvchi vosita "qon yoshim"dir, demak ko'zning qizarishi, qizilga bo'yalishi, tabiiy uning nishoni oshiq ko'zidan oqqan qon yoshidir. Yorning hajri – firoqi nafaqat ko'zni qizartiradi, ko'zdan qon yoshini shashqator aylaydi, bular ham yetmagandek, "dardi hijrondin" – hijron dardini oshiq zimmasiga bermalol yuklagan ma'shuqa o'z qiliqlaridan hatto xijolat tormaydi, uyalmaydi ham.

Qon yoshim ichra tanim to'lg'ang'anin nazzora qil,

Lolazor ichra yilon gar ko'rmading, o't uzra qil (MAT.-1-B.334).

Oshiq o'z ahvolini bayon etmoqda, uning ahvoli nochor, uning holatiga havas qilib bo'lmaydi, yor hajrida, visol umidida oshiqning tani, butun vujudi to'lg'anmoqda. Oshiq ma'shuqadan iltimos qilmoqdaki, mening ana shu tushkun ahvolimga bir boqib "nazzora qil"sang ne bo'lg'ay? Ammo ma'shuqani oshiq ahvoli qiziqtirmaydi, uning parvoyiga ham kelmaydi. "Lolazor ichra" bu o'rinda lolazor ikki ma'noda, biri o'zining tom ma'nosida, zotan ilon ham lolazorni yoqtiradi, ikkinchisi lolazordagi ilon – oshiqning to'lg'anishiga ishora, chunki ilon to'lg'anib sudraladi. Lolazordan tag'in bir murod shuki, qon yoshi "ichra yilon gar ko'rmading", endi qon yoshi o't – otash uzra to'k.

Yig'i, yig'lash, yig'lamoq holini taniqli olim Ibrohim Haqqul shunday tushuntiradi: "...Kulgidan kulgi, shodlikdan shodlik farq qilganidek, alamdanda alamning, yig'idan yig'ining ham farqi bor. Albatta, biz uning farqlarini bilishimiz lozim. Bursali Ibrohim Haqqiy yozadi: "Ko'z yoshining maqbul va manzuri ishq tufayli sel bo'lib oqqanidir. Dunyoviy va nafsoniy niyatlar uchun to'kilgan ko'z yoshining Alloh oldida hech qanday qiymati yo'qtur... Avom ila havasning yig'isi orasida ko'p farq bordur. Zero, har kimning yig'lashi ilm va tushunchasiga ko'ra...

Xullas, yig‘lashni ayblab va yig‘laganni rad qilgan jaholatga taslim bo‘lib, havas (xos kishilar)ning holini avomga o‘xshatgan bo‘lur’⁶⁵.

Aslini olganda yig‘i, yig‘lash, yig‘lamoq ko‘z bilan chambarchas bo‘lib, zotan ko‘z yig‘laydi, ko‘z – ko‘z yoshi to‘kadi. Alisher Navoiy she‘riyatida bu hodisalar tasviri istagancha topiladi, goho qalbning, ko‘ngilning, jigarning, bag‘irning xos yig‘lashlari ham nazardan soqit etilmagan. Navoiy kulliyotida “yig‘lamoq”, “yig‘lagil”, “yig‘larmen”, “yig‘lagay” kabi radifli g‘azallarning borligiyoq bu holning insoniyat kamolotidagi rolini belgilaydi. Navoiy g‘azallarida yig‘i ta’rifini topgan baytlar miqdori ham talaygina:

Kuyida **yig‘lar edim**, men zor har bemorg‘a,

Emdi **yig‘lamlar** bari bemorlar men – zorg‘a (1-B.382).

“Kuyida yig‘lar edim...” – oshiq o‘z sevgilisi ko‘chasida har bemorga, ya’ni ishq dardiga giriftor bo‘lganlarga o‘z hasratini aytib, zor yig‘lar edi. Bu hasrat shunchalik qayg‘uli, shunchalik jon o‘rtar ekanki, ahli dard – bemorlar o‘z dardlarini unutib, oshig‘i zorga qarab yig‘lay boshladilar’⁶⁶.

Endi baytlararo mavjud yig‘i holati ifodasini topgan, tasvir etilgan hodisalarni sharhlashga harakat qilamiz:

Nega **yig‘lab** anbarin zulfin kesar hijron tuni,

O‘lmagimni anglabon gar sham’ tutmaydur azo (MAT- 3-B.54).

Qiziq va g‘alati voqea tasviri amalga oshirilmoqda, hijron – qorong‘i, tun – qorong‘i, zulf –qora, **anbar** – mushk kabi xushbo‘y modda, u qora rangli bo‘lgani uchun qora sochga, xolga, qoshga o‘xshatiladi⁶⁷. Birinchi misrada ma’shuqaning hajr kechasi o‘zining “anbarin zulfin”i kesgani va buni yig‘lab amalga oshirganiga “nega” so‘rog‘i qo‘yilmoqda. “Hijron tuni”, uning hajri shubhasiz, ma’shuqaga ham xush yoqmagan ko‘rinadi, bo‘lmasa o‘zining qora zulf – ikki chekkadan tushib turuvchi kokillarini yig‘lab kesib tashlamagan bo‘lar edi.

Demangiz ahhobkim, qilmasmusen **bas yig‘lamoq**,

Kim manga tengri nasib etmish **tugamas yig‘lamoq**.

⁶⁵ Ҳаққул Иброҳим. Ишқ ва ҳайрат олами. Кўрсатилган манба. – Б.29-30.

⁶⁶ Воҳидов Эркин. Сўз латофати. 2-нашр. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2018. Б. – 216. (Қаранг: – Б. 141-142).

⁶⁷ Ўзбек классик асарлари учун қисқача луғат. – Ўша манба. – Б. 19-20.

Asray olmon o'zni, ashkim tutti dashtu tog'ni,
 Nechakim, Farhodu Majnun dedilar, **bas yig'lamoq**.
 Mastu oshiqmen dag'i ko'nglumda ayrilgon kishim,
 Ey musulmonlar, ne tong men zori **bekas yig'lamoq**.
 Tong emas jismim oquzg'uncha ko'zum gar to'kti **ashk**,
 Ne ajab abri bahoriy oqqucha **xas yig'lamoq**.
 Tiyra hajring shomida gar jon talashman tongg'acha,
 Boshima sham'u Surohiy nedurur **bas yig'lamoq**.
 Dahr bog'idan vafo sozlig' agar fahm etmadi,
 Nega shabnam **ashkidin** fan qildi **nargis yig'lamoq**,
 Ey Navoiy, toqini men dag'i **ashkimdin** yiqay,
 Chun manga qism etti bu charxi **muqavvas yig'lamoq** (*MAT – 3-B.260*).

“Yig'lamoq” radifli bu g'azalning ham zohiriy va ham botiniy jihatlarini anglash o'ziga yarasha qiyinchiliklarga egaligi tabiiy. Uning ilk baytidanoq masala ochiqcha ko'ndalang qo'yiladi, ya'ni Alisher Navoiy oshiqning yig'lamoq bilan bog'liq holatining sababini hech mubolag'asiz baralla aytmoqda. Shoir oshiq tilidan uning yig'lashiga bois hodisa oshiqqa “tengri nasib et”gan nasiba – ulush ekanini va bu hodisadan zinhor qutulib bo'lmasligini oshkor aytmoqda. Oshiq o'z do'stlariga shu tufayli mening yig'lamasligimni iltimos qilib, behuda ovora bo'lmanglar deyishgacha borib yetmoqda. “Ashkim tutti dashtu tog'ni” degan oshiqning nolasini tushunsa bo'ladi, Farhod va Majnun yig'lama bas desalar hamki men o'zimni yig'lashdan to'xtata olmayman. Boshda eslatganimiz oshiqlar uchun “yig'lamoq” Olloh tomonidan nasib etilgan nasiba, tuhfa etilgan ulug' in'om ekanligini unutmazlik lozim. Qolaversa, oshiqi bechora “Ey musulmonlar” deya iltijo qilar ekan, o'zining “bekas” – hech kimsiz, kimsasiz va merosxo'ri, avlodi yo'qligidan cheksiz o'ksinadi. G'azal g'oyasi baytdan baytga o'tgan sayin chuqurlasha boradi, oshiq ahvoli yanada baralla oshkor anglanadi, uning ichki nidosi navbatdagi baytda to'liqroq namoyon bo'ladi. Oshiq hech ajablanmang deydi, jismimni oqizib ketguncha agar ko'zim ashk to'ksa, ko'z yoshim shunchalar ko'pki, u mening

jismimni oqizib ketish qudratiga qodir. Qiziq va g'alati tomoni shundaki, bahor buluti – abri bahoriy yig'isidan, uning shiddatidan hatto oqmagan xas xam qolmabdi.

Navbatdagi bir g'azal "yig'lag'il" radifli bo'lib, odatdagidek yetti baytli, unda ko'ngul, hijron, ko'z, qon, sham', tun, boda, qadah, ashk, nola kalomlariga urg'u beriladi. Ana shu so'zlar vositasida g'azal g'oyasiga oydinlik kiritiladi, voqealar tizimi oshiq uchun qismatga aylangan hijron, ayriliq, firoq dardlari bilan omixta tarzda bayon etiladi. G'azalning ilk bayti – matla'danoq voqealar keskin tus oladi:

Ey ko'ngul, hijron kunidur, tortib **afg'on yig'lag'il**,

Ey ko'z, ayrulgungdur, ul gulchehradin, **qon yig'lag'il**. (3-B.209)⁶⁸.

Barcha voqealar oldindan, voqea ibtidosidanoq keskinlashuv jarayoniga sho'ng'iydi, ikkinchi baytda bechora oshiq bulutga iltijo qiladi:

Ko'z tutarmen, ey bulutkim, o'tsang ul gulshan sari,

Chun sog'insang bizni, un tortib, **farovon yig'lag'il**.

Baytning mazmuni o'z-o'zidan ayon, uni sharhlashga hatto zarurat sezilmaydi, hamma gap ochiq-oydin, oshkor aytilmoqda! Barcha g'oyaviy yuk bu o'rinda bulut zimmasiga yuklanmoqda va oshiq istagi, oshiq o'kinchi bayon etilib, izohga hojat qoldirilmayapti. Keyingi uchinchi baytda oshiq sham'ga yalinmoqda:

Rostliq haqqi uchun, ey sham', bir tun bazmida

Chiqsa so'z mendin, kuyub behaddu **poyon yig'lag'il**.

Darhaqiqat sham' yig'laydi, sham' yig'laganda ham kuyib-yonib yig'laydi, shu yig'i davomida o'zini-o'zi adoyi tamom aylaydi. Sham' tag'in hijron tunini yoritib yig'laydi, yig'lab hijron tunini yoritadi, o'zni esa bu yo'lda qurbon aylaydi. To'rtinchi baytda oshiq qadahga murojaat etadi, oshiq firoq o'tida qon yutmoqda, qon – qizil, qadah to'la sharob – qizil, zotan boda, may, sharob – gulgun (qizil), gulgun boda. Xandon – qah-qah urib yig'lashga shodlik izhorini bildirmoqda!

Ey qadah, qon yutmog'imni majlisinda sog'inib,

Cheksa gulgun boda ul bargi **xandon yig'lag'il**.

---

⁶⁸ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.3. (Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон). – Тошкент: "Тошкент" бадиий адабиёт нашриёти. 1965 – Б. 416.

E'tibor bergan bo'lsangiz, Alisher Navoiy g'azallarida ko'z va ko'ngulga ko'p murojaat etiladi, gohida bu ikki tushunchani bir-biridan ajratib olish ancha mushkul. Ayni beshinchi baytda shu hodisani kuzatamiz:

Ko'nglum olg'on chog'da, ey ko'z, man'i ashk ettim, valek

Qasdi jon ham qildi chun ul ko'ngul **olg'on yig'lag'il**.

Baytdagi tasvirga ko'ra, oshiq ancha shod, chunki ma'shuqa oshiqqa moyillik izhor etib, uning ko'nglini ovlabdi, shundan oshiq "man'i ashk" – ko'z yoshi to'kishni to'xtatibdi. Ammo eng qizig'i baytning ikkinchi misrasida aytilishicha, oshiqning sevgilisi uning joniga ham qasd qilibdi, shundan oshiq: "...chun ul ko'ngul olg'on yig'lag'il" – deya arzi hol etmoqda! Ko'ngulga murojaat oltinchi baytda ham davom ettiriladi:

Yo'l qotiq, maqsud mubham, ya's g'olib, ey ko'ngul,

Un chekib bu holingga, to bordur **imkon, yig'lag'il**.

Oshiq ko'ngulga qarata: yo'lning qattiqligidan, uzoqligidan, qiyinligidan, ya'ni ma'shuqa yo'lidagi maqsadning chigalligidan, noaniqligidan, yashirinligidan, pinhonligidan zorlanmoqda. Bu ham yetmagandek, ustiga-ustak ma'yuslik, umidsizlik, qayg'u-alam g'olib, ustun, oshiqning ahvoli o'ta og'ir, uning dod solib yig'lashdan o'zga chorasi yo'q! Oxirgi – yakuniy bayt maqta'ga e'tibor qarataylik, Navoiy oshiqqa baralla aytmoqda senga ma'shuqaning ingichka belidan quchish yoki shirin og'zidan – labidan tatish nasib etmasligi muqarrar, shu ahvolingga xoh ista "ochiqcha nola chekkil", xohla ulusga bildirmay "pinhon yig'lag'il":

Ey Navoiy, belu og'zidin sanga yo'qtur nasib,

*Xoh paydo nola chekkil, xoh **pinhon yig'lag'il**.*

Alisher Navoiy g'azallaridan yana biri "yig'larmen" radifli g'azal bo'lib, uning mavzuyi ham aniq, unda bechora oshiqning zabun ahvoli tasvirini topgan. G'azal qalab havosi, g'am tuni, kuygan sham', harom uyqu, g'arib hol, xarob charx, hajr zamoni, xayol ila salom yo'llash, ichi to'la qon, davr eli nifoqda, sarig' uzor, firoq, lolafoam – lola rang singari ibora, ifoda orqali mavzu ko'lami va g'oya olami ochib beriladi. G'azal yetti baytli, uning matla'i:

Labing mayi havosidan **mudom yig'larmen**,

Piyoladek bo‘lubon **talxkom yig‘larmen.**

Matla’danoq oshiqning zabun holi, mushkul ahvoli tasvirini topmoqda, bechora oshiq yor labi havasida, bir umr uni havas – orzu qiladi, taassufki unga yetolmaydi, piyola to‘la achchiq sharob (boda yoki may)ga monand talxkom – achchiq, qayg‘uli, umidsiz, qiyin hayotimga yig‘layman deb nola qilmoqda, chekmoqda!

G‘aming tunida kuyub sham’ddek saharg‘a degin,

O‘zumga uyquni aylab **harom, yig‘larmen.**

Yorning g‘amida tun bo‘yi sham’ kabi saharga qadar yonib, kuyib, uyquni o‘ziga harom bilib, oshiq tinimsiz yig‘lab ko‘z yoshi to‘kmoqda.

O‘zimni har nimaga kunduz aylaram mashg‘ul,

G‘arib holima, chun bo‘ldi **shom, yig‘larmen.**

Kunduz va shom, kun va tun, oshiq kunduzi turli ishlarga mashg‘ul bo‘lib, o‘zini bir amallab ovutishga harakat qiladi. Ammo tun boshlanishi bilan oshiqning g‘arib ahvoli boshlanadi, bu esa faqat yig‘iga sababchi bo‘ladi, oshiqning yig‘idan o‘zga chorasini yo‘q.

Toriqti charx yig‘imdin, magarki, bilmas edi,

Ki dardi hajr zamonin **tamom, yig‘larmen.**

Yor vasli umidida oshiq ko‘z yoshi to‘kmoqda, bundan nafaqat oshiq, hatto charx – falak – olam – dunyo toriqmoqda – siqilmoqda. Hatto charx hajr dardiga chiday olmaydi, chidam bera olmaydi, charx bu borada oshiq ila qo‘shilib yig‘lashga ham shay, tayyor, hozir!

Xayol ila anga deb, dam – badam salomimni,

Berib o‘z-o‘zuma, andin **payom yig‘larmen.**

Oshiq yor – ma’shuqa xayoli ila yashaydi, unga xayolda salom yo‘llaydi, bu bilan o‘z-o‘ziga o‘zi yordan payom – xabar, go‘yo darak topgandek bo‘ladi. Yor xayoli ila yashash va xayolda shirin voqealarga sherik bo‘lib, o‘ziga taskin bergan oshiq, baribir yig‘lashga majbur. Ana sizga rost haqiqat, chinakam hodisa, bor ahvol borligicha tasvirini topmoqda.

Bo‘lub ichim to‘la qon davr eli nifoqidin,

Sarig‘ uzor ila andoqki **jom yig‘larmen**.

Oshiq nafaqat yor hajrida ichi to‘la qon bo‘lib qolmay, balki u zamondan odamlarning o‘zaro nifoq – munofiqlik – kelisha olmasligidan ham tashvishda! Bundan oshiqning yuzi sarg‘ayib ketgan, bular ham oshiqning yig‘lashiga omil bo‘lmoqda.

Navoiyyo, yana bir lolaruh firoqinda,

Ko‘zum yoshin qilibon **lolafoam yig‘larmen**. (3-B.269).

G‘azal maqta‘ida ham tag‘in ko‘z yoshi bularga bois “lolarux firoqi” – qizil yuzli yorning hajri, shundan oshiq ko‘z yoshi lolafoam – loladek qizil ranglidir!

Alisher Navoiy qalamiga mansub navbatdagi g‘azal “yig‘lag‘ay” radiflidir, bu g‘azal ham odatdagidek yetti baytli va mavzu hamda mazmun jihatidan oldingi tahlil etilgan g‘azallarni to‘ldiradi. G‘azalning ilk baytidanoq oshiq o‘zining ahvolini ochiq-oydin namoyon etishdan boshlaydi:

Yo‘qki, yomg‘uridin meni holimg‘a **davron yig‘lag‘ay**,

Kunuzub gulgun bulut istar magar **qon yig‘lag‘ay** (3 – B.334).

Matla‘ning birinchi misrasidayoq oshiqning zabun holati aksini topmoqda. Misrada aytilishicha, mening holimga demoqda oshiq yomg‘ir o‘z yo‘lida, hatto butun boshli davron, zamin, ya‘ni zamon yig‘laydi, yanada aniqroq aytsak, ko‘z yoshi tinimsiz, to‘xtovsiz yoqqan yomg‘irdek to‘kilmoqda, uning to‘xtashi noma‘lum. Ikkinchidan, bu ham yetmagandek, gulgun bulut – yonuvchi bulut, momaqaldiraq o‘zini namoyish etib, istaydiki, shekilli qon yig‘lasa. Shu tariqa ikkinchi baytga o‘tiladi:

Anjum ermaskim, erur aflok ashki donasi,

Har tun ahvolimg‘a, baskim, **charxi gardon yig‘lag‘ay** (3-B.334).

Falak yoshi donasi, falak – osmon to‘kayotgan ashk – ko‘z yoshi donasi anjum – yulduzlar emas, aniqrog‘i yaxshiyamki, falakdan yog‘ayotgan ko‘z yoshlari yulduzlar emas. Ana shu xilda har kecha mening ahvolimga, baski, charxi gardon – aylanuvchi falak yig‘lagay, yanada aniqrog‘i charx – g‘ildirak, aylanish osmon, ko‘k, falak, xullas osmon yig‘laydi. Uchinchi bayt:

Chok bag‘rim qonu dog‘in ko‘z yoshim daf’ etmadi,

Lola naf'idur, nechakim **abri nayson yig'lag'ay.**

Birinchi misradagi "Chok bag'rim" bag'rim yarosidagi "qon dog'in" qon va dog' – kuygan joyni "ko'z yoshim daf' etmadi", yanada aniqrog'i: chok – yirtiq, yoriq, tilingan umuman yara; bag'ir – jigar, ko'ks, ko'krak, demakki, yaralangan ko'krakdagi qon va kuygan joylarini ko'z yoshim yuvib tugata olmadi. Bularning bari, lolaning foydasidir, negaki "abri nayson yig'lag'ay", abri nayson – bahorgi yog'uvchi bulut, hamal yomg'iri, nayson – nayga o'xshash; nayson – suriyoniylar taqvimi bo'yicha yettinchi oy, bahor faslining ikkinchi. Demak, uchinchi baytning aniq ma'nosi quyidagicha: bag'rim –ko'ksim yarosidagi qon va dog' (kuygan joy, iz; majozan: qayg'u, alam, g'am, kulfat) larni "ko'z yoshim daf'" eta olmadi. Bularning bari lolaning foydasigadir, nechunkim, bahor buluti, bahor yomg'iri yig'lab qizil lolaning gard (chang, to'zon)larini yuvmoqda, uni pok aylamoqda. To'rtinchi bayt:

Ko'z qurubdur ashkdin ul oy havoyi ishqida,

Bas qilur oxir bulut chun ulcha **imkon yig'lag'ay.**

Yashirin parda ichra yig'lab, ashkning – ko'z yoshining pinhon berkinadigan joyi qolmadi, sham' fonus ichra o'zini eldan yashirib yig'lagani bilan ham uni hamma biladi. Yig'ini, ko'z yoshini, ashkni yashirishning hech iloji yo'q, qancha yashirma, u o'zini o'zi oshkor aylaydi, ko'z yoshini bekitishning iloji ham, imkoni ham yo'q. Oltinchi bayt:

Mo'tabar ermas, agar zaraq ahli ko'p to'kkay sirishk,

Kim musha'bad oz diram istab **farovon yig'lag'ay.**

"...zaraq ahli" – hiylakorlar, aldovchilar, munofiqlar ko'p yig'lagani bilan e'tibor topolmaydi, sharaflil yoki qutlug' bo'lolmaydi. Mush'abad – nayrangboz ozgina pul uchun, ya'ni diram — dirham – kumush tanga uchun uzoq yig'lamaydi. Bu o'rinda diram – dirham – kumush tangadan murod – ko'z yoshiga o'xshashlikka ishoradir. Oxirgi yettinchi bayt:

Hajr tiyg'idin ne g'am har dam Navoiy yig'lasa,

Kimki bo'ldi pora-pora bag'ri, **oson yig'lagay.**

“Hajr tiyg‘idin” – firoq o‘qidan “ne g‘am har dam Navoiy yig‘lasa”, tiyg‘ umuman: qilich, xanjar, pichoq, shamshir kabi kesadigan asboblari. Kimning bag‘ri pora-pora bo‘lgan bo‘lsa, uning albatta, yig‘lashi oson kechadi.

Endi boshqa bir g‘azalning matla‘sigadir diqqat qilaylik:

Yig‘lasam ko‘ngluma ishim ohi dud olud erur,

O‘tqakim yog‘mur yog‘ar oning nishoni dud erur (1-B.142).

Baytning ilk misrasida oshiq fikri aniq bildirilmoqda, agar men ko‘nglimga pinhon yig‘lasam, ishimning oxiri “...ohi dud olud erur”. Dud – tutun, ohi dud yoki dudi oh, olud bulangan ma‘nosini anglatadi, dud olud, aslida dudolud – dud, tutun aralashgan, tutun qo‘shilgan, umuman tutunli. Bularning bariga bois yig‘idir, yig‘lamoqdir, yana bir sabab ko‘ngildir, tag‘in bir omil ishim ohi, oshiqning hijronda, firoqda yig‘lashdan bo‘lak yumushi yo‘q. Ikkinchi misra baytning ham mazmuniga va ham g‘oyasiga yakun yasamoqda, o‘t va yomg‘ir, yomg‘ir va o‘t hodisasi o‘t yopib turganda yomg‘ir yog‘sa, tasavvur eting o‘t o‘z-o‘zidan o‘chib dud – tutunga aylanadi. Keyingi bir baytda ushbularni o‘qiymiz:

Charx agar holima **qon yig‘lamadi** hajr tuni,

Nega bas bo‘ldi shafaqdin yuzi ul shom qizil (1- B.285).–

baytda “charx”, “hajr”, “qon”, “yig‘i”, “shafaq”, “yuz”, “shom” va “qizil” so‘zlariga urg‘u berilmoqda, undov qo‘yilmoqda, shu so‘zlar vositasida oshiq ahvoli bayonini topmoqda. Alisher Navoiyning boshqa bir g‘azali baytida “shakar lablar”, “tabassum”, “ko‘ngil”, “bedillar”, “yig‘latur”, “shakkarxand” so‘zlari orqali oshiq ahvoli keskin achinish ila tasvirlanadi. Oshiqni yig‘latuvchi voqea o‘zi nima, bu – ma‘shuqaning nozli kulgusidir, ya‘ni “shakkarxand”dir, tabassum ila chiroyli kulish “bedillarni achchig‘ yig‘latur”. Biroq “shakar lablar tabassumi”g‘a asir aylab, keyin yig‘latuvchi aslida makkor nafsdur:

Shakar lablar tabassum qilg‘onin ko‘rgach ko‘ngul berma,

Ki bedillarni **achchig‘ yig‘latur** oxir bu shakkarxand (MAT-1-B.112)⁶⁹.

⁶⁹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Текстни тузувчи Ш.Шарипов. 1 т. Бадое ул-бидоя. – Тошкент: “Фан”, 1987.-724 б.

Jahon lazratlari chindan ham totli. Shu bois jahondan mehr ipini uzish behad qiyin. Chunki bu o'tkinchi dunyo inson farzandini suyab – avraydi, avrab – sehrlaydi”⁷⁰.

Alisher Navoiy g'azallari baytlarining aksarida yig'i, yig'lamoq, umuman, yig'lash so'zi tez-tez uchraydi:

Oraz quyoshin ochib ashki qurug'on **ko'zni**,

Ko'p hajrda **yig'latding**, bir vaslda ham yig'lat (2 – B.48)

Bayt ma'nosi oddiy, samimiy, “oraz quyoshin ochib...” quyosh yuzini ochib, ko'z yoshi – “ashki qurug'on ko'zni” hijronda ko'p yig'latding, kel endi loaqal bir marta “...vaslda ham yig'lot” – visolda ham yig'lat. Oshiq hijron onlar azobda yig'laydi, lekin visol onida esa sevinganidan yig'laydi. Xulosa shuki, hajr azobi, iztirobi va visol – yor, ya'ni ma'shuqa ila uchrashuv shodlik ham, har ikki holat ham oshiqni yig'latadi.

Kecha baskim holima gah kuldimu gah **yig'ladim**,

Tun asardur **yig'lamoqdin**, subh dog'i kulgudin (2 – B.272).

“Kuldim” va “yig'ladim” so'zlari bayt mazmunini o'zida jamlamoqda, ayni zamonda, kecha – tun, subh – tong so'zlari ham bayt ma'nosiga ravshanlik kiritmoqda. Oshiq hajr tuni ta'siri og'ushida yig'lamoqda, subh – tong – yorug'lik ta'siri (asari)da o'zini kulgudan tiyishni eplay olmasligidan kulmoqda.

“Gar Navoiy **yig'lasa**, ishqing majoziydur dema,

Kim nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.

Hajr yoshlari — real hayotning inson kechirgan ruhiy iztiroblar, sog'inchlar, laziz yo alamli ko'z, xayollar, xotiralarning qaynoq larzasi, mavji, demak bu – majoziy ishq nishonasi, alomati”⁷¹. Yuqorida Botirxon Akram tomonidan sharhini topgan baytning birinchi misrasidagi “majoziydur” kalomi Alisher Navoiy asarlari nashrlari ila qiyoslanganda turlicha yozilganini kuzatdik. Masalan:

Gar Navoiy yig'lasa, ishqing majozidur dema,

⁷⁰ Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 2007. – 224 б. (Қаранг: — Б.163-164).

⁷¹ Акрам Ботирхон. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 244 б. (Қаранг: Б.75-76)

Kim nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz⁷².

Yoki

Gar **Navoiy yig'lasa**, ishqing majozidur demang,

Kim, nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz⁷³.

Hatto baytlardagi nafaqat “majoziydur”(48), “majozidur”(49), “mijozidur” (50), balki “majoziydur dema” (48), “majozidur demang”(50), ya'ni “dema” va “demang” so'zlari ham turlichadir. Botirxon Akram (48) misol tarzida keltirgan baytning manbasi ko'rsatilmagan, umuman olim qalamiga mansub Alisher Navoiy shohbaytlari tahliliga bag'ishlangan “Fasohat mulkingning sohibqironi” kitobining biron o'rnida manbalarga havola uchratmadik.

Alisher Navoiy g'azallari baytlarida “yig'i” so'zi bilan bog'liq tasvirlar yonida goho xalq maqollaridan xam istifoda etiladi:

Raqibi sindurib ko'nglinu **men yig'lab** anga, lekin

Suv keltirmak hamonu ko'za sindirmoq hamon ermish (3 – B.140).

To'kub may muqtasib, **men yig'ladim** lekin u usrukka:

Suv keltirmak hamonu ko'za sindurmak hamon ermish (3 – B.142).

Baytlarda maqol vositasida aytiluvchi fikr g'oyasi oson yechimini topgan, o'sha mashhur xalq maqoli baytlarning ta'sir kuchini ham oshirgan. Xalq orasida keng tarqalgan: ko'za sindirgan aziz-u, suv keltirgan xor, aksincha, suv keltirgan xor-u ko'za sindirgan aziz. Alisher Navoiy bu maqolni bejizga ishlatilgani yo'q, maqol asrlar osha o'zgarishsiz tildan-tilga o'tib keladi, uning tag zamirida katta ma'no, ulkan mazmun mujassamdir. Hozirda ham bu maqolning g'oyaviy kuchi o'zining ta'sir kuchini zinhor yo'qotgani yo'q, uning Alisher Navoiy davridan buyon hech o'zgarishsiz tilda qo'llanib kelishi mo'jizadir. Yig'i, yig'lamoq istilohi qo'llangan, ishlatilgan baytlar miqdorini sanab adog'iga yetib bo'lmaydi, ular juda ko'p, biz tanlab ulardan ayrimlarining tahlilini amalga oshirishga intildik, imkon qadar harakat qildik. Navoiy oshiq tilidan:

---

⁷² Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.2. (Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон). Тошкент: Ўзадабийнашр, 1963. – 428 бет (Қаранг: – Б.115).

⁷³ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 2 т. – Тошкент: “Фан”, 1987. – 620 б. (Қаранг: – Б. 177).

Istasang bir qissa, ey roviyki, **el ko‘p yig‘lag‘ay**,

Ishq aro ko‘rganlarimning sharhidin og‘oz qil (3. – B.210). –

Aytilgan ushbu so‘zlar bejizga emas, axir roviyga murojaat yo‘sinida oshiq mening ishqda boshimdan kechirganlarimni sharh etsang “el ko‘p yig‘lagay”. Demakki, oshiqning oshiqona qissasi atrofdagilarni befarq qoldirmaydi, aksincha ularni o‘z ta’siri ila chunon yig‘latadi.

Bir baytda lab haqida so‘z yuritilib, ma’shuqa labining oshiq itoatkori, zora unga erisha olmasa hamki:

Achchiq-chuchukka labingning mute’imenkim, ul

Agarchi **yig‘latur achchiq**, erur chuchuk so‘zluk (4-179).

Lab hajri bechora oshiqni achchiq yig‘latsa-da, lekin ma’shuqa labi shirin, chunki o‘sha qizil lab: “erur chuchuk so‘zluk”. Boshqa bir bayt bag‘riga do‘st va dushman tushunchasi singdirilgan:

Qottiq ahvolimga **yig‘laydurg‘on** elni dema do‘st,

Do‘stlar o‘lmish, o‘lum holig‘a yetmish dushmanim (4-B.227).

Ko‘rinadiki, oshiq demoqchi: mening ahvolimga, ya’ni og‘ir holimga yig‘layotgan elni do‘st dema, negaki ahvolimni ko‘rgan chinakam do‘stlar yig‘lab o‘tirmaydi, o‘ladi. Dushmanlar esa yuzaki, shunchaki yig‘laydilar, lekin ular ham har qalay mening og‘ir ahvolimni ko‘rib hattoki “o‘lim holiga yetmish dushmanim”.

Boshqa bir baytda yig‘i ila bog‘liq ushbu xilda tasvirini topgan ro‘y bergan hodisa “... sho‘rlik oshiqni shu qadar yig‘latadiki, uning ko‘z yoshlaridan yor kemasi sohilga chiqqa olmaydigan o‘zga daryo yuzaga keladi:

Yig‘lama, ey ko‘z, nedin sohilga chiqmas kema deb,

Kim yoshing daryosidur har sorikim **el ko‘z solur**.

Yorning daryo orqali ketishi oshiq dilini alamga chulg‘agan bo‘lsa, kemanding sohilga chiqolmaslik xavfi uning jonini halqumiga keltiradi”⁷⁴.

Alisher Navoiy asarlarida ko‘z so‘zi iboralar tarkibida ham kelib, ma’lum bir ma’no qirralarini namoyon qiladi. Masalan, Rasululloh s.a.v.ning isro va me’roj

---

⁷⁴ Ҳаққул Иброҳим. Ишқ ва ҳайрат олами (Матн). И.Ҳаққул, Э.Очилов. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2016. – 304 б. (Қаранг: — Б. 76-77).

bilan bog‘liq voqealar bayonida “*turfatul-ayn*”, ya’ni arabiy “ko‘z ochib yumguncha” iborasi keltiriladi. Navoiy asarlarida ham ushbu ibora ham tez-tez qo‘llanadi. Bunda tezlik, juda ham oz fursat anglashiladi:

Ey Navoiy, gar desangkim fitna ko‘rmay, solmag‘il,

Bir nazar har turfati-ayn ul ko‘zi fatton sari.

Bu arabiy ibora Navoiy forsiy devonida ham qo‘llaydi:

Ba tayyi arz az Mashriq ba Mag‘rib turfati-ayne,

Na dar ro‘zi xirom az kohile mehri falaksonash.

“Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida esa o‘zlarini vaqt farzandi deb bilgan so‘fiylar ham ko‘z ochib yumguncha iborasini ma’naviy maqomlarini ochib berish uchun istifoda etishgan: “Shayx Abu Sa‘id Abulxayr q. s. debdurki, Marvda erdukki, anda bir qari xotun bor erdiki, ani Bibiyak der erdilar, bizing qoshimizg‘a keldi va dedi: Ey Abu Sa‘id, tazallumg‘a kelibman. Biz deduk: ayt! Ul dediki, el doim duo qilurlarki, Yo Rab, bizni bir nafas bizga qo‘yma! O‘ttuz yildurki, men duo qilurmenki, Yo Rab, bir turfati-ayn meni manga qo‘yki, bilayki men nedurmen, yo bormumen, hanuz ittifoq tushmaydur”.

Shuningdek, ko‘z ravshanligi, ko‘z qorachig‘i yoxud farzand ma’nolarida *qurratul-ayn* iborasi ham keladi: “Va balog‘at bo‘stonining chamanoroylari xayol gulshanidin sohibjamol ma’shuqlar gulbuni husnig‘a ziynat bergudek bir otashin gul vazn guldastasig‘a bog‘lay olmag‘aylar, agar kalom fihrastin ul qodir zavohiri shukri bila mulamma’ qilmag‘aylarkim, husn xaylin gulbargi uzor bog‘i va nargisi bemor charog‘i bila koffayi xaloyiq qurratul-ayni etti”.

Bobga doir xulosalar

Alisher Navoiyning “ko‘z” radifli to‘rtta g‘azalini tahlil nazaridan o‘tkazdik, ularning xos jihatlarini anglab, ma’lum xulosalar chiqarishga harakat qildik. Ilk “Ko‘z” radifli g‘azal sakkiz baytli bo‘lib, uning qofiya tizimi ushbu xilda: *bexob — xunob — g‘arqob — noyob — qassob — yig‘lob — qallob — ahhob — abvob* shaklidir. E’tibor ila qaralsa, qofiya tizimida kelgan har bir so‘z ko‘zga xos turfa ma’nolarni ta’riflash bilan bir qatorda, g‘azalning ichki mohiyatini baralla ochib

berishda xizmat qiladi. Biz qofiya tizimidagi soʻzlarning ichki mohiyat talqinini ochishdagi barcha vazifalarini anglatish maqsadida ularning maʼno-mazmunini matn tarkibida toʻkis keltirdik. Ikkinchi gʻazal “Ey qora koʻz” radifli boʻlib, bunda ham yetakchi gʻoya tagʻin koʻzga urgʻu berilgan holatda, “koʻngul”, – yurak, dil maʼnosi ham alohidalik kasb etadi. Ayniqsa, birinchi gʻazalda koʻz va koʻngil mavzusi yetakchi oʻringa olib chiqilgan.

Keyingi “Koʻz” radifli gʻazallarda ham koʻzning turfa jihatlari namoyon etiladi, chunonchi shulardan bittasida: *yor — xunxor — zor — diydor — xunbor — ayyor — minnatdor — bedor — zinhor — afgor* kabi qofiyalar vositasida muhim hodisalar atrofida soʻz yuritiladi. “Koʻzum” radifli gʻazalda ham shu holat takrorlanadi, uning qofiyalar tizimi: *qondur — pinhondur — hijrondur — giryondur — Ummondur — hayrondur — hayvondur — mehmondur*. Basharti qofiyalar tizimi vositasida gʻazallarda ilgari surilgan gʻoya va mazmunga eʼtibor qaratsak, koʻzning turfa olami bogʻliq jihatlar atroflicha qamrab olinganiga guvoh boʻlamiz. Bu esa tahlilga jalb etilgan gʻazallarning gʻoyaviy olamini ancha mustahkamlaydi va ular orqali tahlili amalga oshirilgan mavzu koʻlamiga asosiy urgʻu berilishiga imkon yaratadi.

“Koʻz yoshi, ashk, sirishk, yigʻi, yigʻlash” kabi koʻzning yigʻlash hodisasi bilan aloqador baytlar tahlilga tortildi. Ashk va sirishk timsollari tashbih yaratishda alohida qutblarni namoyon etadi, ular ishtirokida koʻz yoshining turfa tavsiflari amalga oshirilganining guvohi boʻldik. Birgina ashk orqali uning *gulgun, gulafshon, shafaq, shafaqgun, shafaq rang, qizil, hubob, tomchi, kavkab, qon, gulgun qon, suv, mavj, toʻlqin, anhor, daryo, bahr (dengiz), oh oʻti(alangasi)ni oʻchiruvchi, girdob, sayl (jala, sel, qattiq yomgʻir, kuchli oqim), toʻfon, dur, laʼl, tiriklik, bulogʻi, ashki hayvon — tiriklik ashki, ashk — lolalar, lolazor, shodlik, xarob* singari oʻxshatishlar tizimi aniqlandi.

Ikkinchi faslning yana bir muhim qismini koʻz yoshi va qon yoshi singari tashbihlar silsilasi tashkil etadi, koʻz yoshi uchun shoir tomonidan quyidagi tavsiflar ishlatiladi: *gʻalton, durri yatim — yagona dur, yogʻin, lolagundir, Qulzumi Ummon, yurak qoni, charxi axtar*. Shuningdek, qon yoshi uchun esa ushbu tavsifiy ifodalar

istifoda etiladi, bular: qon yoshi, ya'ni "ko'zum qon yoshi to'kar", "ko'ngul yarasi" – zaxmini pinhon tutib, yashirib bo'lmasligi muqarrar. Qon yoshining rangi, la'ling xayoli, ko'z shishasidan qon oqadi deyilib, qon yoshi – dard ila g'amdan iboratdir, qolaversa, qon yoshi – lolazor kabilar.

Alisher Navoiyning "Yig'lagil" radifli bir g'azalining qofiyalari g'azal g'oyalarini anglashga katta xizmat qiladi: *afg'on, qon, farovon, poyon, xandon, olg'on, imkon, pinhon*. Diqqat ila qaralsa, qofiyalar yig'indisi darhaqiqat g'azal g'oyasining asosini mukammal ochib berishga xizmati ulug'dir. "Yig'larmen" (yetti baytli) va "Yig'lag'ay" (olti baytli) radifli g'azallarni tahlilga jalb etib, bu ikki g'azalning g'oyalar olamini imkon qadar aniqlashga harakat qildik.

Yig'lamoq kalomini ishtirok etgan bir necha g'azalning maxsus baytlarini tanlab olib, ularning g'oyalar olamini, mazmun va mohiyat ko'lamini atroflicha qarab chiqishga imkon qadar harakat qilindi.

III BOB. QOSH TIMSOLI: MAZMUN VA BADIYYAT MUSHTARAKLIGI

3.1. Qosh va unga yondosh timsollar

Inson, darhaqiqat, ahsani taqvimdir. Uning go‘zal yaratilishida qoshning ham o‘ziga xos jozibasi bor. Bu hol ijodkorlar nazaridan chetda qolmagan. Alisher Navoiy g‘azallarining aksariyatida ham qosh ko‘z timsoli bilan yonma-yon kelgan.:

Yo‘g‘e ul **ko‘z qoradur**, husning aro, **ey qora ko‘z**,

Kim **qoshing** dog‘i erur asru **qaro**, ey **qora ko‘z** (G‘S.–190)⁷⁵.

Qarodur xolu xattu **ko‘zu qoshing**,

Magar borini kuydurmish quyoshing (1–257).

Baytlarga diqqat bilan qaralsa, qosh va ko‘z timsollari birgalikda tasvirga jalb etilib, ularning o‘ziga xos jilolari aks ettirilmoqda. Ilk misrada ko‘z qora va qora ko‘z go‘yo takrorlangandek tuyuladi. Aslida esa ul ko‘zning qoraligi naqd, chunki shu tim qoralik sening husningga husn ato etmoqda, shu kabi qoshing ham tubdan qoradir, qoralikda ko‘zingga sherikdir deyilmoqda. Alisher Navoiyning yuqorida keltirilgan ikkinchi baytidagi dastlabki misrada tamoman ajoyib tashbih-u ifodalarga boy. Ma’shuqaga murojaat qilar ekan, oshiq demoqda: xoling, xatting, ko‘zing, qoshing qoradir, lekin barini quyoshing kuydirib nobud etadi. Bu o‘rinda quyoshdan muddao ma’shuqaning o‘tli yuzi, haroratli chehrasi, yonib turuvchi orazidir. Sinchkov nazar tashlansa, *xol – qora, ko‘z – qora, qosh – qora, xatt – qora*, barchasi ma’shuqa yuzida joylashgan, ma’shuqa yuzi ularning barini bir nafasda kuydirib kulga aylantirmoqda. Zero ma’shuqaning yuzi – oq va qizg‘ish bo‘lgani bois otash va alanga monand, endi xol, ko‘z, qosh, xatt birgalikda yuzga chiroy baxsh etmoqda. Ammo ma’shuqa aslida oshiqning dodini berish niyatida ular (xol, ko‘z, qosh, xatt)ni birvarakayiga kuydirib yo‘q qilmoqda, bundan ortiq bedodlik bo‘lmaydi. Ma’shuqa oshiqni hijron azobida kuydirgani yetmagandek, azoblarining cheki yo‘q, u hatto o‘ziga ham rahm qilmaydi. Alisher Navoiy ayni zamonda ikkinchi misrada

---

⁷⁵ Навоий, Алишер. Асарлар . Ўн беш томлик. Т. 1. Хазойинул-маоний. Фаройибус-сиғар. (Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1963. – 496 бет. Бундан буён FC тарзида кавс ичида саҳифа кўрсатилади.

kuydirmoq soʻziga urgʻu beradi. Anglashiladiki, maʼshuqaning “...xolu xattu koʻzu qoshi...” oshiqni tahlikaga solgani yetmagandek, uning yuzi – quyoshi oshiqni kuydirmoqda, yondirmoqda, oʻtda qovurmoqda.

Qosh va koʻzning birgalikdagi taʼrifiy ifodasi “Navodir ush-shabob” devonida ham uchraydi:

Ham **qoshing** taqvivu toatqa balo,

Ham **koʻzing** ofati aqlu dindir (2–83).

Baytda keltirilgan ifodaga binoan qosh ham taqvoga va ham toatda balodir, demak taqvo – parhezkorlik, yomon narsalardan saqlanishdir. Toat – ibodat, talab etiluvchi besh vaqt namoz va boshqa taqozo etiluvchi ibodat qoidalariga amal qilishdir. Toat-u ibodatga, taqvoga nechun qosh balolik qilmoqda, bundagi yashirin fikr qoshning egmaligi sabab mehrobga sirli ishora borligidanmi? Koʻzi nega aql-u dinga barobar ofat keltirmoqda, zarar yetkazmoqda, bunga bois nima, savolga dafʼatandan javob topish mushkuldek tuyuladi. Fikrga sigʻmaydigan taʼrif, yaʼni maʼshuqa koʻzi aqlga zid va dinga qarshi, oʻshal koʻz oshiqni ham aqldan, ham dindan judo qilmoqda. Qosh – balo, koʻz – ofat, balo va ofat aytarlik maʼnodosh soʻzlar sirasiga taalluqli, buning zinhor sirli joyi yoʻq. Koʻrinadiki, oshiqni lol qoldiruvchi qosh va koʻz azaldan shu xilda yaratilgan, ularning ijodkori Alloh Taolo. Bunga oʻzga xilda javob topishning va ayniqsa, tahlilning sira-sira iloji yoʻq, bayt oʻta ulkan fikrni oʻz bagʻriga qamrab olgani ila Navoiy sanʼatkorligining daholigini bot-bot isbotlamoqda.

Sarvda yoʻq gul kibi ruxsoru gulda **koʻzu qosh**,

Husn aro, ey gul uzori, sarvqadsen sen toʻkuz (2–117).

Hojib netar birovki **koʻzi** boʻldi munzaviy,

Ev goʻshasida dogʻi anga hojib oʻldi **qosh** (2–143).

Chunonchi, badiiy sanʼatning yuqori choʻqqisi ishlatilgan, zotan sarvda gulga oʻxshash ruxsor – yuz, bet, chehra yoʻq, gulda boʻlsa koʻz va qosh yoʻq, sening oʻzing husnda “gul uzor” va “sarvqad”likda “sen toʻkuz” – toʻkis, toʻliq, toʻla, mukammalsan. Koʻrinadiki, taʼrif va ifoda ham tashqi, ham ichki mazmunga shu qadar limmo-limki, uning tahlilini oddiy ifodalash mutlaqo mumkin emas.

Yoqubjon Is'hoqov ta'kidlab o'tganidek, ushbu badiiy san'atning nomi "Tarjimon ul-balog'a"da tashbih ul-marjo' to'liqroq aytadigan bo'lsak 19-fasl: fi at-tashbih ul-marju', ya'ni marju' qaytib boriladigan joy, murojaat qilinadigan yor yoki kishi⁷⁶. Tojik olimlaridan To'raqul Zehniy⁷⁷ va Rahim Musulmonqulovlarda⁷⁸ ham shu xil fikrlarni kuzatdik. Roduyoniyda esa o'qiymiz: "Va in chunon buvad ki, shoir az tashbih karda bozistad va boz gardonad, va chizi sobit kardaro nafiyy gardonad bar sabili mubolag'at. Chunon ki ro'yro ba moh qiyos kunad, va ruxro ba lola. Va ongoh boz go'yad mohro kasufast va lola napoyad, chunonki Farruxi go'yad (mujtass):

Ba qadd go'y sarv ast dar miyoni qaboh,
Ba ro'y go'y mohast barnihoda ko'loh.
Chu moh budu chu sarvu na moh budu na sarv,
Kamar nabandad sarvu kuloh nadorad moh." (–S.51)⁷⁹

Mazmuni:

Xush qomating libos ichra sarv kabi,
Yuzing oydir boshga qo'ndirib do'ppi.
Yorim etmam na oyu, na sarvga qiyos,
Sarv kamar taqmas, oy do'ppi kiymas.

Ammo yuqoridagi she'r aslida Farruxiyniki emas, balki Munjik Termiziyga taalluqli⁸⁰, bu borada ayrim fikrlar aytib o'tilgan⁸¹.

Novakandoz o'lg'ali kofir **ko'zing, ey qoshi yo,**
Kimsag'a jon qolmag'ay, fahm ayladim andozdin (2–247).

Baytlarda qosh va ko'z ta'rifi ancha yuqori pog'onada ifodasini topgan, qo'llangan badiiy san'atlar aytiluvchi fikr yoki mulohaza chuqurligini ta'minlashga xizmat qilgan. Mazkur baytda ham ko'z va qosh ustuvor, uning birinchi misrasida

⁷⁶ Навоий асарлари луғати. 10 рақамда кўрсатилган манба (– Б. 364).

⁷⁷ Зеҳний Тўракул. Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ. Манбадан материаллар. Сталинобод, нашриёти давлати Тоҷикистон, 1960.200 саҳ. (қаранг: –С. 57-59).

⁷⁸ Муслмонқулов Раҳим. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – Москва Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989.-240 с. (Қаранг: – С. 177).

⁷⁹ Муҳаммад ибн Умар Родуёний. Таржimon ул-балоға. Чопи дуввум. Ба тасҳиҳи ва эҳтимоми профессор Аҳмад Оташ ва интиқоди устоз Малик уш-ашуро Баҳор. – Техрон: Интешороте Асотир, 1362 (1984). – 263 саҳ. (Қаранг: – С. 51).

⁸⁰ Мунҷики Термизӣ. Девон. Ашъори пароканда! Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Рамазон Абдуллаев. – Тошкент: Yangi nashr, 2016 – 120 саҳ. (Қаранг: – С.24)

⁸¹ Муртазов Бобоназар. Мунҷик Термизӣ //Термиз оқшоми. 24 феврал 2007 йил.

ko‘z ta’rifi mavjud. Baytdagi mazmunga ko‘ra, undagi hojib – pardador va qosh, shu kabi munzaviy – go‘shanishin – darvishlikni ixtiyor aylagan shaxs ma’nolarini anglatadi. Demak, misra mazmuni quyidagicha jaranglaydi: go‘shanishinlik, ya’ni darvishlik yo‘lini tanlagan kishining ko‘ziga hojib-pardaning endi keragi yo‘q deyilmoqda. Darvishlik yo‘lini ixtiyor aylagan kimsaning ko‘zini boshqalardan parda ila yopish uchun goho qosh ham hojiblik – parda vazifasini ijro eta olar ekan. Keyingi to‘rtinchi baytda takror ko‘z va qosh, aniqroq gapirsak kofir ko‘z novakandozdir, demak o‘q otuvchi. Novak aslida kamonning o‘qi, shunga xos va mos tarzda, demakki, ko‘z – kofir, ko‘z – novakandoz, qosh esa yo – yoydir. Yoy bilamizki, bu ham aslida kamon, uning vositasida novak –o‘q otiladi, ana shu andozi (otuvchiligi)dan anglashiladiki, u biror kishiga jon solmaydi, aksincha jonini oladi. Quyida kelgan baytning mazmunini mag‘zini chaqsak quyidagi talqin vujudga keladi: qosh – yo (yoy), kamon, paykon, ko‘z esa qora bu, albatta, qoshga ham taalluqli. Baytda qosh, ko‘z va ko‘ngil timsollari bosh vazifani ijro etmoqda, shular tufayli oshiq dard-u baloga giriftor:

Ey Navoiy, dema **qoshu ko‘zining** vasfini et,

Qoshi yosinmu deyin, **ko‘zu qarosinmu** deyin? (2–278).

Navbatdagi qosh va ko‘z timsolli baytlar “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidan olingan:

O‘n sakiz yil dema, yuz sakson yil o‘lsa, uldurur,

Husn shohi, ul balolarkim **ko‘zu qoshindadur** (3–82).

Baytda ifoda etilgan ma’no oddiy va soddadek tuyulsa-da, unda qo‘llangan tashbihlar o‘ta o‘rinli hamda tasvir kuchini oshirishda badiiy vosita bo‘lgan. Fikr ifodasiga ko‘ra, o‘n sakkiz yil dema, hatto yuz sakson yil bo‘lsa hamki, o‘sha ma’shuqaning – husn shohining ko‘zi ila qoshi sen oshiqni, albatta, o‘ldiradi. Oshiqning pirovard – natijada o‘limi ma’shuqaning ko‘zi va qoshiga borib taqalmoqda, bunga qosh bilan ko‘zning qoraligi, qoshning kamon va paykonligi, yoyligi, ko‘zning g‘amzasi – noz ishvasi ham tabiiy nazarda tutilmoqda.

Kofiremu qatl aylar Ka’ba toqi ichra mast,

Yo‘qsa ul xunrezning usruk **ko‘zu qoshimudur**? (3–93).

Birinchi misrada Ka'ba toqi va kofir hamda qatl va mast so'zlariga ishora etilib, ma'shuqaning qotillik kirdi-kori fosh etilmoqda. She'rdagi ishora shuni anglatadiki, ma'shuqa ham kofir va ham qotil, hatto mast, chunki u oshiqni qatl etmoqda. Oshiq Ka'ba toqi ichida qatl etilmoqda, Ka'ba toqidan maqsad Ka'badagi toq – gumbaz, mehrob va tokchalarning tepasidagi qayrilma qismi (chunonchi ko'k toqi – ko'k, ya'ni osmon gumbazi ma'nosida). Demak toq – eshik va bino-imoratlarning ustidagi, baland qilib yarim doira shaklida ishlangan joy, egilmalik jihatidan qoshning kamonligiga ishora etilayotganligi aniq. Bu savollarga javob ikkinchi misrada ochiq aytiladi, ma'shuqa kofir – g'ayri din, mast – hushyor emas, ayni zamonda qotil va u oshiqning aynan "Ka'ba toqi ichra" gumdon etishga shaylangan. Ikkinchi misrada oshiqning o'limiga sabab ma'shuqaning, xunrez – qon to'kuvchi berahm yorning usruk – mast ko'zi ila qoshimi, deyiladi. Darhaqiqat oshiqning o'limiga bois aslida ham xunrez ma'shuqaning ko'zi bilan qoshi ekani aytilmoqda.

Bor aningdekkim kerak ul **ko'zu qoshu qaddu yuz**,

Alloh-Alloh, kim ko'rubtur husn bu yanglig' to'kuz (3–120).

E'tibor bilan qaralsa; ko'z, qosh, qad (qomat), yuz (chehra) birgalikda yonmayon ta'riflanadi. Chunki shunda mukammal portret chiziladi.

Yuzu engida muncha latofat bo'lur ermish,

Qoshu ko'zida muncha ham ofat bo'lur ermish (3–136).

Bayt mazmunida latofat va ofat qarama-qarshi so'zlar tizimi orqali tazod badiiy san'ati qo'llanib, ayni paytda yuz va eng (ruh, yonoq, bet) latofat (go'zallik) va qosh ila ko'z ofat (balo-qazo) deyilmoqda. Latofat – yuz va eng birgalikda ofat ko'z va qoshga qarshi qo'yilib, rostdan ham tazod san'atining ko'rkam bir namunasi ijod etilgan, desak zarracha mubolag'a bo'lmaydi.

Men davri ro'zg'or qarolig'in istaram,

Qatling'a tong yo'q ul **ko'zi qoshi** qarog'a hirs (BV – 149).

Yuqoridagi "hirs" (qattiq berilish, tama' qilish, ochko'zlik) radifli g'azalning baytida ham ko'z va qosh xususida so'zlanib, qaro (qora) kalimasi bosh rejaga olib chiqilmoqda. Qaro – (qora) so'zi qadimda nafaqat qora (qop-qora) ma'nosini, balki

ulug‘, ulkan, katta ma’nolarini ham ifodalagan va anglatgan. Chunonchi, Qoraxoniylar, Qorabotir, qorovul deyilganda, ulug‘ xonliklar, ulkan botir (bahodir) va ovulning kattasi, peshvosi, boshlig‘i tushunilgan. Hozir gohida tilimizda ishlatiladigan qoramol – katta mol, (sigir, buqa) ushoq mol – kichik mol (qo‘y, echki, qo‘zichoq, uloq) yoki sizni qora qilib yoki bilib keldik, ya’ni Sizni katta bilib, maslahat olgani keldik ma’nolari mavjud. “Davri ro‘zg‘or”dagi davr so‘zi: aylana, tevarak, aylanma, aylanish, zamon, gardish, ma’nolariga ega, ro‘zg‘or – turmush, tirikchilik, kun kechirish, davr, zamon, vaqt mazmunini anglatadi. Hayotning aylanmaligi, aylanib turuvchi hayot, negadir oshiq aylanma turmushning qoraligini istaydi. Bu o‘rindagi qora so‘zi aftidan ikki ma’noga ega, ya’ni birinchi qora (qop-qora), ikkinchi katta, demakki turmush katta, u ulkan va og‘ir ham deyilmoqdadir. Ana shular tufayli oshiq qora ko‘z va qora qosh sabab qatlga mahkum etilmoqda, zotan oshiq ayni qora ko‘z va qoshga hirs qo‘ygan. Hatto oshiq aytmoqdaki mening o‘limimga sababchi bo‘lgan o‘shal qora ko‘z va qoshga zinhor ajablanmayman, ajablanishga, hayron qolishga bois yo‘q hamda bo‘lmaydi ham. Hammasi ayon oshiqning o‘limi hirs tufayli ro‘y beribdi, hirs ham ayon qosh bilan ko‘zga bo‘lgan ochko‘zlik, ana shularning oqibati oshiq bechora hayotdan ko‘z yummoqda.

“Favoyid ul-kibar” ham bunday tasvirlar mavjud:

Zohido, rasvolig‘im ta’n aylading, jahd aylakim,

Bo‘lmag‘aysen ul **ko‘zi**, **qoshi** qarog‘a muftalo (FK–20).

Mazkur baytda ko‘z va qosh go‘zalligiga maftunlik, zohirparastlikka ishora qilmoqda. Zohidning maslagi jannat va ko‘zi va qoshi qaro hurlar, ammo chin oshiqqlar Haq va haqiqatga talpinadi. Navoiyda fikrlar ayni bo‘lgan o‘rinlar bo‘lsa-da, ifodada har doim yangilik hamda mukammallikka intilgan. Navbatdagi bir baytda qosh va ko‘zga xol va xat (chiziq, iz, yangi chiqqan mo‘ylab) ham ilova etilib tasvirning ta’siri yuksaltirilgan:

O‘lturur xolu xatu qoshu ko‘zu g‘amzasi ham,

Bor anga qatlima andozadin afzun bois (FK–54).

Ma’shuqaning g‘amzasi (noz-karashmasi)ga uning qora xoli va xatidan tashqari qosh ila ko‘zi ham qo‘shimcha kuch bag‘ishlamoqda, qolaversa, xol-u xat,

qosh-u ko‘z g‘amzasi oshiq qatli uchun nafaqat andoza, balki afzun (ortiq, ziyoda, ko‘p)dir ham. Ochig‘ini aytganda andoza (o‘lchov)ning ortiqchaligi shu qadar ko‘p ekanki, uning oxiri ko‘rinmaydi. uning sehri-sinoati shu qadar kengki, hatto andozasi (o‘lchov, miqdor, namuna)ning cheki ko‘rinmaydi. Xuddi ana shular oshiq qatli uchun katta va kuchli vosita bo‘lgani hukm bo‘lmoqda.

Vah, ne holatdurki, **qoshi ko‘zini** ko‘rgoch qaro,

Aqlu jonim sovrulur, sabru shikibim qo‘zg‘alur (FK–84).

Oshiq aytmoqdaki, ma’shuqaning tim qora qoshi va ko‘zini ko‘rgach, shunday bir holatga tushamanki, aqlim to‘zib, jonim halqumimga keladi. Biroq “shikibim” – sabrim, chidamim, to‘zimim qo‘zg‘alib, u yangilanadi va men o‘zimni qayerga qo‘yishni bilmay, talvasaga tushib qolaman. Ma’shuqaning qora qoshi va ko‘zi oshiqni ne holatga solmoqda, oshiq sevgi yo‘lida o‘zini yo‘qotgani va aqlidan ayrilgani yetmagandek, u jonsarak holatda yo‘lini topolmay halak. Bu holat tufayli oshiq “vah” deya, voy-voylab dod solmoqda, faryod chekmoqda, uning dod — faryodini tinglaydigan yoki eshitadigan biror kimsa topilmaydi.

Dayr toqi ichra usruk bil xabarsiz kofire,

Eyki, bilmak istading ul **qosh** ila **ko‘zdin** xabar (FK–91).

Dayr bilamizki, avvalo dunyo ma’nosini anglatadi, yana butxona va mayxona kabi ma’nolarga ham ega ekani ma’lum. Toqi bo‘lsa gumbaz, mehrob ma’nolaridan tashqari egma, egiklikni ham bildirgan holda, dayr bilan birgalikda, ya’ni dayr toqi – dunyo, olam, jahon gumbazi ma’nolarini ifodalaydi. Misradagi usruk – mast so‘zi va “dayr toqi ichra” bo‘lsa, ya’ni mayxona gumbazi ichra, umuman, mayxona ichra mast-alastlik ma’nosi ustuvorroq tuyuladi. Sen, ey mayxona ichida mast-alast kofir (g‘ayridin), bilib qo‘y hech narsadan, umumvoqeadan bexabarsan. Xulosa yoki yakun shuki, demak asosiy nishon toq gumbaz, mehrob, asli dayr toqi – dunyo gumbazi va olam mehrobi bo‘lib, mast kofir – oshiq tanqid ostiga olinmoqda. Ana shular aytiluvchi fikrning tasvir doirasini kengaytirib, ta’sir kuchini ta’minlamoqda. Mehrob majozan, ya’ni ko‘chma ma’noda ma’shuqa qoshining, umuman, qoshning qayrilma shakliga ishoradir.

Ko‘z va qosh obrazi qatnashgan g‘azallar tahlilida shoir-

adabiyotshunoslarning tahlil-talqinlari ham o‘ziga xos. M.Abdulhakim mana nima deydi:

O‘ynay-o‘ynay bog‘ladi uyqumni fusundin

va uyquni bog‘lagan afsungarni aytadi, to g‘amzasi... demak, afsun qilayotgan — g‘amza... Lekin sehrlanish holatining juda ham chuqur ekanligini bayon qilish uchun shoir g‘amzaning, ya’ni mijjalar va qorachiqlar ishvasining yana bir hamkorini aytadi:

...ul nargisi jodu bila o‘ynar.

Demak, sehrlanish yolg‘izgina g‘amza tufayli emas, g‘amza va nargisi jodu, ya’ni qosh bilan ko‘z hamkorligida, ikkita sehrgarning o‘ynashuvi oqibatida sodir bo‘lyapti.

“Favoyid ul-kibar” devonida qosh ila ko‘zning yonma-yon tasviriy ifodasi oldingi devonlarga nisbatan ko‘proq. Quyidagi baytda asosiy urg‘u mehrobga berilgan:

Dedimkim: “Tushta mehrob ichra ko‘rdim kofiri maste”,

Dedi: “Ko‘rgil, Navoiy, **ko‘z** ochibkim, **ko‘zu qoshimdur**” (FK – 99).

Oldingi baytning ko‘chma ma’nosi baytda go‘yo aynan takrorini topgandek fikr tug‘diradi. Baytning birinchi misrasida oshiq aytmoqdaki, men tushimda mehrob ichra noma’lum mast kofirni ko‘rdim, aniqroq aytsak, mehrob – qosh, qayrilma qosh, mast ko‘zning suzilishi, kofir – oshiq, bularning bari istiora badiiy san’atining ajoyib namunasi. Baytning yakuniy ikkinchi misrasidagi ma’shuqa javobi, aslida maqta’ning oxirgi misrasi, umumg‘azal g‘oyasiga yakun yasamoqda. Bilsang – debon ma’shuqa mehrob – qoshimdir, mast – ko‘zimdir, sen faqat ko‘zingni kattaroq ochib, ularga boq. Takror holat ro‘y bermoqda bu gal ham g‘azalning maqta’ida ko‘z ila qosh ta’riflanmoqda:

Navoiyning bu namozi ne nav’ ekan, yo Rab,

Ki sajda vaqti **ko‘ziga** ul **egma qosh** ko‘runur (FK–105).

Egma qosh yana ham sehrlovchidir. Shoir shu bois tasvirda qoshning sifatlovchisini hamisha yangilaydi. To‘qqiz baytdan iborat “qilmoq” radifli

gʻazalning uch baytida koʻz ila qoshdan tashqari mujgon va mehrob tilga olinadi. Shu baytlarni keltiramiz:

Koʻzi qoshing koʻngulning roʻzgorinkim qaro qildi,
Kerak shukr etmasa zohir, yuzin dogʻi qora qilmoq.
Agar **mijgonu qoshing** hayrati ermas edi gardun,
Ne erdi aylamak ohim oʻqu gardunni **yo qilmoq**.
Qilmay ming sajdai shukr, ulki umrum sajdada oʻtti,
Topa olsam **qoshing mehrobida** borin qazo qilmoq (FK–171).

Yuqoridagi baytlar alohida qimmatga ega, ularda aks etgan tasvir ifodasi eʼtiborga molikligi bilan ajralib turadi. Ilk baytga nazar tashlaylik maʼshuqaning biratoʻla koʻzi va qoshi oshiq koʻnglining roʻzgori (turmushi, tirikchiligi)ni qora qilibdi. Ammo xuddi shu hodisaga shukur zohir etilmasa, oshiq yuzi, shubhasiz, tagʻin qora qilinadi. Qarang oshiq tirikchiligining qoraga aylantirilishi oʻz yoʻlida, agar oshiq bechora shunga ham shukur etmasa, hatto uning yuzi ham birvarakayiga qora qilinlar ekan. Ikkinchi baytda ham birinchi baytdagidek takror holat qosh tasvirida mavjud, undagi koʻz ifodasi endi mujgon bilan almashtirilgan va tasvirga oʻzgacharoq tus berilmoqda. Gardun deyilmoqda, basharti sening – maʼshuqaning “mujgonu qoshi”ga hayratlanmasa yoki qoyil qolmas ekan, u holda mening – oshiqning ohi oʻqqa aylanib, gardunni yo qiladi, toʻgʻrisi bukib, ezib qoʻyadi. Oxirgi uchinchi baytda ham qosh xususida soʻz yuritilib, oshiq aytadigan fikr oʻta jiddiy: agar topa olsam “qoshing mehrobida” – qoshing mehrobida istaganimni “topa olsam” oʻshanda borimni “qazo qila”man. Misradagi “qazo” kalimasi turfa maʼnolarni ifodalaydi: tasodif, bajarilmay qolgan ishni bajarish, uddalash va nihoyat oʻlim, yaʼni vafot etish. Agar misra maʼnosidan kelib chiqib qazo kalomini izohlasak, uning toʻsatdan – kutilmaganda yuz bergan hodisa maʼnosi ham mavjud, biroq koʻproq vafot maʼnosi ustunroqdek tuyuladi. Qissadan hissa birinchi misraga eʼtibor qaratsak, men deydi oshiq “qilay ming sajdai shukr” zotan butun “umrum sajdada oʻtti”. Sajda – taʼzim, shukur – minnatdorchilik (goho suyunchi maʼnosini ham ifodalaydi), demak maʼshuqa qoshining mehrobidan oshiq istaganini topsa, u qazo (vafot)ga tayyorligini ochiq ifoda etmoqda.

Yana bir gʻazalida shunday deyiladi:

Navoiyyo, ne ajab xonumoning oʻlsa qaro,

Chu yoring oʻldi **qaro qoshligʻu qaro koʻzluk** (FK–179).

Yana hech iltifotim yoʻq **koʻzu qoshi qarolargʻa** (FK–323).

Ushbu bayt gʻazalning maqtaʼi – yakuniy, xulosaviy bayti boʻlib, oʻtkir fikrlar tizmasidan iborat: ey Navoiy deyilmoqda ajab emas, ajablanma, hayron boʻlma, basharti “xonumoning” qora boʻlsa! Xonumon – uy-joy, umuman, hayot-mamot, turmush tarzi, demak hayoting qora, yaʼni badbaxtlik boʻlsa, taajjubga hojat yoʻq, hayratga zarurat yoʻq, taajjublanma! Negaki, bularga bois shuki: – “Chu yoring oʻldi qaro qoshligʻu qaro koʻzluk!” Izohga yoki sharhga zarracha zarurat sezilmagandek tuyuladi, lekin butun mazmunga diqqat qilsak, oshiq xonumonining qoraligiga bois, maʼshuqa qosh-u koʻzining qoraligi ekan. Qosh-u koʻz qora, demakki, xonumon qora, qosh-u koʻz va xonumon oʻzaro bir-biridan rang olmoqda.

Keyingi bayt ham aslida shu baytdan qolishmaydi, unda maʼshuqa koʻzining qotilligi, qoshining ofatligi, ogʻzidan chiqadigan nutqning fusunligi (afsun-afsungarligi – sehr, avrash, nayrang, firib, makr) maqtalmoqda.

Koʻzi qotil, qoshi ofat, ogʻzining nutqi fusun,

Istaram, lekin jahonda yoʻqturur mundoq sanam?! (FK–219).

Oshiq ana shu xil yorni istaydi, orzu qiladi, lekin taassufki, “jahonda yoʻqturur mundoq sanam”– but, majozan sevgili, goʻzal (koʻpligi asnom)⁸².

Mehr ul yuzcha emas desam, tong ermas, mehrning,

Koʻzu qoshu xattu xoli mushkbori bormu?! (FK–296).

Mehr (quyosh, oftob) yuz (chehra)ga muqoyasa etilib, yor yuzi mehrdan ustun qoʻyilib, bunga ajablanmasa ham boʻlishi taʼkidlanmoqda. Oʻz-oʻzidan savol ustiga savol berilib, savolga javob istaladi, nihoyat yakunda aytiladiki, mehr (quyosh)ning (bu oʻrinda mehr istioradir) “koʻzu qoshu xattu xoli mushkbori (mushk yogʻduruvchi, xushboʻylikda sochga monand) bormu?” Marhamat javobning mantigʻi cheksiz, qoʻshimcha savolning zinhor keragi yoʻq, chunki savol-javob ichidayoq hal etib boʻlingandir. Toʻrtinchi – oxirgi bayt ham oʻziga xos jihatlarga

---

⁸² Навоий асарлари луғати. – Б.545.

molik, oshiq ma'shuqaning ko'zi-qoshini ko'ribdi-yu, o'sha qoshga ko'z hayron emish. Tag'in aytilmoqdaki, oshiq tilidan, albatta, shu xil "ko'zu qoshi qarolarg'a" zinhor "hech iltifotim yo'q" deyilib, larzaga soluvchi yakun yasalmoqda. Tahlil nazaridan o'tkazilgan yuqoridagi baytlar mag'zi va ma'nosi ila o'ziga xoslik kasb etadi. Qosh va ko'zning bu xil yonma-yon tasviri, ifodasi kishini maftun etadi. Baytlar mazmuni g'azalxonni o'zga olamga yetaklaydi, bular, so'zsiz, avvalo tasvirning kuchi, talqinning teranligi bilan bog'lanadi.

Ey **qoshing fitnavu** ul **nargisi** shahlo **ofat**,

Yo'qtur ul ikkida juz **fitnavu** illo ofat.

Ne **qadu** ne **ko'zu** ne **g'amzaki**, har dam andin

Yo **balodur** manga yo **fitnadurur** yo **ofat** (BV-51).

Baytlardagi g'oya o'ta jiddiy, tasvir ham undan qolishmaydi, qosh fitnalikda ayblanmoqda, nargis (istiora) – ko'z esa ofat keltiruvchi sifatida qoralanmoqda. Axir bu ikkisining shundan bo'lak, ya'ni ofatdan tashqari qiladigan ishi yo'q, ikkisi fitna va ofatga burkanib olgandir. Ularning boshqa qiladigan ishi, mashg'ul bo'ladigan tashvishi yo'q, ular – fitna va ofatning o'chog'i. Ikkinchi baytda matla'da ilgari surilgan fikrlar rivojlantirilib, ko'zga, uning g'amzasiga, ma'lum ma'noda ma'shuqa qaddi-qomatiga ham ishora qilinadi. Bayt ta'kidiga binoan qad (qomat) aynan oshiq uchun – balo, ko'z esa – fitna, g'amza (noz-karashma) – ofat vazifasini ijro etuvchilardir. Baytning ikkinchi misrasi aksar savollarga yoki mazmunga aniqlik kiritishga qo'l keladi, undagi ma'noga ko'ra: "yo balodur manga yo fitnadurur yo ofat". Misradagi yo – yoki aslida teng bog'lanuvchi, unda inkorlik sezilmaydi, bizningcha, unda ikkinchi bir ma'no yashiringandek tuyuladi.

Qosh bog'liq baytlar orasida qoshning yangi oyga qiyosi ham e'tiborga loyiq:

Yangi oy botti, **nargis** itti, barbod o'ldi **sarvu gul**,

Taololloh, ne **qoshu ko'z** ekin, yo rab, ne **qaddu yuz** (3-116).

Yangi oy – qosh, nargis – ko'z, sarv – qad, gul esa – yuz, chehra, ko'rinadiki, laffu nashr badiiy san'ati va tashbih san'ati birgalikda ishlatilgan. Yangi oy – qosh, nargis – ko'z aslida istiora san'atining bag'oyat go'zal namunasi sifatida ta'sirlidir.

Ma'shuqa qoshining, asosan, qosh va ko'z, shuningdek, yangi oy, gohi-gohida yo – yoy – kamon ifoda topgan baytlar ko'p.

Yangi oy – hilol (egilma qosh) botti, nargis – ko'z itti (yitti) – ko'zdan yo'qoldi, sarv bilan gul ham, ya'ni qadd-u qomat ila gul (yuz, chehra) ham birgalikda “barbod o'ldi”. Yangi oy – qosh, nargis – ko'z, sarv – qad, gul esa – yuz, chehra, ko'rinadiki, laffu nashr badiiy san'ati va tashbih san'ati birgalikda chiroyli ishlatilgan. Tag'in bir holat yangi oy – qosh, nargis – ko'z aslida istiora san'atining go'zal namunasi sifatida g'azalxonni qoyil qoldiradi.

Shu munosabat bilan qoshning nafaqat yangi oy, balki uning istiora bo'lib kelishi holatlariga ham nazar tashlash maqbul topildi. Bu holat qoshning nun harfiga o'xshatilishiga ham taalluqli bo'lib, qoshning kiprik ila yonma-yon kelishlari ham nazardan soqit etilmaydi. Qoshning yangi oyga qiyoslanishi mumtoz adabiyotimizda an'anaviy tengsiz va beqiyos tashbih ekani sir emas, marhamat misollarga murojaat etamiz:

Egma **qoshin** ko'rguzub aylar manga man'i junun,

Yangi oy birla kerak sog' etsa bu devonani (G'S–405).

E'tibor bering, “egma qosh” va “yangi oy” tasviri ancha teran, birinchi misrada ma'shuqa o'zining egma qoshi ila oshiqni man'i – qo'lga olinishi qiyin, mustahkam narsa vositasida jinnilik yo'liga ravona qilmoqda. Lekin deydi oshiq loaqal “yangi oy birla” men bechorani, devonani sog'-u salomatlik sari yetaklasa, yaxshi bo'lar edi. Baytlarga murojaat etishda davom qilamiz:

Ko'zung sar fitnai olam tushubdur,

Qoshingdek bir **yangi oy** kam tushubtur (NSh–100).

Quyoshni bo'lmas, ey gardun, **ul oyg'a** aylamak **tashbih**,

Og'iz gar zarra, **cho'lpon** – **ko'z**, **yangi oy** anga **qosh** o'lsun (NSh–290).

El **yangi oy** ko'rdivu men ko'rmadim **qoshi xamin**,

Elga bayram bo'ldi, ammo bizga bayram bo'lmadi (NSh–355).

Baytlarda ayni damda ko'z va qoshning yonma-yon kelishidan tashqari qoshni yangi oyga ishora etilishi talqinlarni bir-biriga vobasta etadi. Qosh – yangi oyga ochiqcha tashbih etilmoqda, bunda qo'shimcha ramz mutlaqo hukmda yo'q, u

ko‘zga tashlanmaydi. Ko‘z olamga fitna solmoqda, ammo ma’shuqa qoshidek “bir yangi oy” atigi kamlik qilmoqda ekan, boru yo‘q siru sinoat shundan iborat, xolos. Quyoshni gardun (falak, osmon, taqdir)ga murojaat etilib, ul oyga – ma’shuqaga o‘xshatish (tashbih etish) mumkin emas ekan. Og‘iz mo‘jaz – kichikligi bois zarraga mengzalmoqda, ko‘z esa – cho‘lpon, yangi oy – qoshdir, bular bor va haq gapdir. Mabodo quyosh va oy ta’rifi keltirilgan ilk misraga e’tibor qaratsak, ishoralar siri oshkor bo‘ladi:

Quyoshni bo‘lmas, ey **gardun**, ul **oyg‘a** aylamak tashbih.

Sodda, oddiy, jo‘ngina tushunsa bo‘ladigan so‘zlar tizmasi, quyosh – asli ma’shuqa yuzi, oy ham xuddi shu kabidir, lekin oy aksaran qoshga qiyosan aytiladi. Demak baralla aytish mumkinki, ya’ni quyosh va oy bu yerda aslida istiora vazifasini bajarmoqda, chunki takroran aytsak quyoshdan murod – yuz, oydan muddao – egma qosh. Oxirgi baytda ham takror yangi oy –“qoshi xamin”–egma qoshga tashbih etilmoqda, bu esa oshiq uchun bayram emas, balki el-ulus uchun bayram-shodiyonadir.

Azal naqqoshikim chekti **yangi oy** naqshini, go‘yo

Qalam sof aylar erdi sizg‘oli ul dilrabo **qoshin** (BV–283).

Qoshi hajrida **yangi oy** shaklidan furqat tuni,

Ko‘nglum afgor etkali go‘yo falak tirnog‘idur (FK–92).

Baytlarda asosan qosh va yangi oy timsoli taqqoslanib, ma’lum xulosalar yasaladi, bu esa o‘ziga xoslik kasb etadi. Azal naqqoshi – Alloh taolo “yangi oy naqshini” chizdi deyilmoqda birinchi baytning ilk misrasida, naqsh solmoq, naqsh chizmoq lug‘atlarda aytilishicha gul bosmoq, gul chizmoq, umuman, rasm bilan tasvirlamoq ma’nolarini anglatadi. Naqshband – naqsh – gul soluvchi demakdir, yana uning quyidagi talqinlari bor: naqsh xotam – muhrga o‘yilgan yozuv, uzuk ko‘ziga o‘yilgan muhr, shu kabi naqshi chin – chiroyli naqsh, go‘zal naqsh, ziynatli yoki ziynatlanmagan rasm, surat, xitoycha naqsh. Bundan tashqari naqsh-tag‘in-kuy, qo‘shiq, ashula demak hamdir, chunonchi navo naqshi – navo kuyi, navo qo‘shig‘i singari, lekin uning rasmga daxli yo‘q, har qalay uning ma’no olami ancha keng. Ilk misrada ayni shu holatlarga, asosan, rasm chizish gul bosish ma’nolariga e’tibor

qaratilmoqda. Misra soʻngidagi goʻyo soʻzi vositasida ikkinchi misraga oʻtib ketilmoqda, unda aytiladiki, “azal naqqoshikim” – Alloh taolo “sizgʻoli ul dilrabo qoshin”, “qalam sof aylar erdi”, yaʼni dilrabo – dilni tortuvchi sevimli mahbub qoshini chizish uchun yoki gul ila ziynatlash uchun qalamini tozalab shay qilar ekan. Baytda Alloh, naqsh, qosh bosh rejaga olib chiqilib, mahbub timsoli ancha mukammal pishitilmoqda.

Yuqorida maʼshuqa qoshining taʼrifi, tasviri, talqiniga bogʻliq, asosan, qosh va koʻz, shuningdek, yangi oy, gohi-gohida yo – yoy – kamon ifoda topgan baytlarga eʼtibor qaratib, ularni maʼlum miqdorda tahlil nazaridan oʻtkazdik. Yoy – kamon munosabati bilan tez-tez kamonga tobin ifoda vositalari novak, paykon, shast – oʻq talqinlariga duch keldik. Shuningdek, paykon – oʻq, kiprik, mujgon boʻlganidek, sarvning tiklikda oʻq, oʻqning igna, gʻuncha va gul tikanlariga ham tashbih etilishi kabi hodisalarni kuzatdik:

Koʻnglum ichra sarv oʻqdur, gʻuncha – paykon, gul – tikon,

Dahr bogʻi ichra mundoq gulistone topmadim (Gʻ.S.–299).

Tagʻin novak – oʻq singari tashbihlar ham mavjud:

Jonima payvasta **novak** otqali,

Gʻamza oʻqin qoshigʻa yollab durur (B.V.–413).

Qisqasi kiprik va mujgonga oʻxshash kamon – yoy – oʻq, takror sanab oʻtishga toʻgʻri keladi, biratoʻla yana quyidagilarga oʻxshatiladi: novak, paykon, shast (uning oʻqdan boʻlak – qarmoq maʼnosi ham bor, tikan, oʻroq alif, igna, sarv (tiklikda, tekislikda oʻq monand), goho gʻuncha va gul tikani, bugʻdoy va arpa uchi (boshqoq uchi maʼnosida) hamda boshqalar. Bilamizki, kiprik, mujgon, kamon va yoy oʻzaro bogʻliq, endi kamon va yoy orqali oʻq–paykon, novak, shast otiladi. Bularning bari bir-biriga oʻxshash, birinchi galda egiklikda, egmaslikda boʻlsa, ikkichi bir holat tiklik, tikkalikda, aniqrogʻi uchi oʻtkirlikka borib taqaladi.

Endigi bir masala qoshning egmaligi, egikligi, bukikligi bilan bogʻliq holat va hodisalar majmui, majmuasi, bular: kamon, yoy, kamalak hatto taqa, naxal, (turkiy ulusda egizak hasanu husan yoki forsiylarda Rustam yoyi – qavsi quzah) naʼl ham deyiladi.

Koʻrmasam **qoshing**, boʻlurmen turgʻonim birla figʻon,
“Voiy”erur, bas chu boʻlmasa Navoiy birla “**nun**” (GʻS–330).

Baytga diqqat bilan eʼtibor qarating qosh va “nun” ن harfi markazda, ular bir-biriga chunon oʻxshaydi. Ochigʻini aytganda bu haqda gap yoʻq, rostdan qosh shaklan “nun”ga monand, faqat uning shakli teskari tomonga qaragan, ammo egmalikda bir xil. Oshiqning dod-voyi shundaki, u “nun” birla boʻlish istagida emas, chunki “nun” uni – oshiqni batamom chirmab olish qudratiga ega. Qolaversa, “nun” koʻp jihatdan qosh monand, hatto uning tepasida, ustida xoli bor, ana shu nuqta ham oshiqqa zavol keltiradi.

Jonimdagʻi “**jim**” ikki **dolinggʻ**a fido,
Andin soʻng “**alif**” toza **niholinggʻ**a fido.
“**Nun**”i dogʻi anbarin **hilolinggʻ**a fido,
Qolgʻon **iki nuqta ikki xolinggʻ**a fido (Gʻ.S.–487).

Alisher Navoiyning bu ruboiysi mashhur, undagi tasvir, talqin, tashbih, talqin oʻziga xoslik ila ajralib turadi. Ilk misrada zikrini topgan ج “jim” sevgilining zulfi, gajagi, yaʼni egiklik, bukiklik maʼnosida, albatta, majozan – koʻchma, ikkinchi ilovaviy atama, ochiqrogʻi istiora va ikki dol د – shakliy oʻxshashlik, yaʼni yuz, chehra, oraz, rux. Alif (ل) – tabiiy tiklik (tik shakl, tik qomat, xushbichim qad) alomati tufayli yor qaddi — qomati alifga oʻxshatilib, nihol (sarv)ga ishora etilmoqda. Uchinchi misrada ن “nun” tilga olinib, “anbarin hilol”ga – tim qora tusli, anbar, yoqimli hidli, sevgilining qora qoshi, umuman, anbar – xushboʻy, yanada mufassali ipor (ifor), uni abir ham deyishadi. Anbar aksar sevgilining xushboʻy sochiga nisbatan qoʻllanadi, ammo biz tahlilga jalb etgan misrada hilol – yangi oy va aslida koʻchma maʼnoda sevgilining yangi oyga oʻxshash egma (egilma) qoshidir. Nihoyat yakuniy toʻrtinchi misrada ikki nuqta “jim” va “nun”dagi nuqotlar yorning ikki xoliga ishoradir, nuqta – xol, dogʻ arab alifbosidagi harflarga qoʻyiladigan ostin va ustun nuqtalar, umuman, qora xol.

“Badoyeʼ ul — vasat” devonidagi baytlarga eʼtibor qarataylik:

Gar ermas nassi qotiʼ qatl uchun har koʻz bila **qoshing**,
Nachuk bas zohir etmish har biri “**sod**” ustida bir “**nun**” (B.V.-249).

Baytda ص “sod” va ن “nun” harflariga e’tibor qaratilib, “sod”dan murod ko‘zdir, “nun”dan maqsad qoshdir, demak ko‘z bilan qosh nishonga olinmoqda. Aslida ham baytning birinchi misrasida allaqachon ko‘z va qosh tilga olinib, oshiqni qatl etish kun tartibiga qo‘yilmoqda. Misradagi “nassi qoti” iborasiga qarang, نص “nas” so‘zi hukmni ifodalaydi va bu so‘zni ن “nun” hamda ص “sod” harflari tashkil etadi. “Nas” نص – arabcha so‘z bo‘lib, hukm ma’nosini anglatadi, uning ikkinchi bir ma’nosi bo‘lsa aniq – dalil, keskin hukm, hukmi oliydir. Endi “nassi qoti”ning ma’nosi nimadan iborat, uning asl mazmuni qat’iy hukm, keskin dalil asosida o‘tkir hukmdir, ya’ni u shunday hukmki, uning ijrosini hech kim, hech qanday vaziyatda, zinhor to‘xtata olmaydi. Sening – ma’shuqaning – seviklining ko‘zing va qoshing to‘g‘rirog‘i ko‘zi va qoshi oshiqning qatli uchun qat’iy hukm – nassi qoti’ emasmi?

Qahridin chinki tushti manglayig‘a,

Chinning ostida “**nun**” erur **qoshi** (B.V.-328).

Baytning mazmuni bizni o‘zga dunyoga yetaklaydi. Birinchi misradagi “chin” kalomining ma’nolari ko‘p, ammo bizga zaruri chinning peshona ajini, sochning jingalak ekanligi, ko‘rinadiki, nishon – peshona ajini-tirishi (peshonangni tirishtirma kabi), burushig‘i ekan. Chinning – peshonaning – manglayning shundoq ostida: “nun erur qoshi”, aniqrog‘i ن “nun” – qoshi achchiqdan qayrilib, qahr ila g‘amza qilmoqda, xullas, ma’shuqaning chimirilgan qoshi, tirishgan manglayi chuqur ifoda nishonasidir. “Nun” ن bilamizki, qosh, agar u chimirilsa bormi, dunyo tamom ostin-ustun bo‘ladi, yer yuzidan orom yo‘qoladi:

Qomatu qoshing alifu nunkim, ul husn onidur,

Har malohat ahlikim, bor bo‘lsun oning sadqasi (F.K.-368).

“Sadqasi” radifli g‘azalning uchinchi bayti bo‘lmish yuqoridagi baytda ham qosh – ن “nun” muammosi bosh rejaga, yetakchi mavzuga daxldorlik kasb etmoqda. Shoir demoqchiki, seviklining qomati – ا alifga, qoshi – ن nunga o‘xshaydi va shular (qad-qomat va qosh) husn (chiroy, go‘zal)ning ayni vaqti bo‘ladi. “Har malohat ahlikim” uning, ya’ni o‘sha oning sadqasi bo‘lsin, sadag‘asi ketsin. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ن “nun” harfi alohida timsol darajasini olgan, shunga erishgan, uning vazifa doirasiga o‘zini ن “nun”ni aynan qoshga tashbih etilishdir. Xo‘sh ن “nun”

harfining qoshga tashbihi tabiiy holat ila bog‘lanadi, chunki “nun” va qosh, hatto kamon, hilol, yo – yoy ancha o‘zaro o‘xshash alomatlariga ega:

Ko‘zu qoshing biaynih nargis boshida “nun”,

Zulfung ayog‘ing ostida chun vard ayog‘i “dol” (G‘.S.–280).

Baytdagi ko‘z va qosh tasviri, talqini va timsolida bizni qiziqtirgan narsa “nun” bo‘lib, qosh odatan “nun”ga tashbih qilinganidek, bilamizki, ko‘z nargisga o‘xshatiladi, bularni tasdiqlovchi, ta’kidlovchi holat to‘kis birinchi misrada aksini torgan. Aytganimiz singari ko‘z basharti nargis bo‘lsa, uning boshidagi “nun” – qosh ekani muqarrar, axir qosh hamisha ko‘z ustida maskan tutadi. Ikkinchi misraga o‘ta chinakamiga diqqat qilishimizga to‘g‘ri keladi, uning mazmun-u ma’nosini shunchaki jo‘n va osongina yechib bo‘lmaydi. Birgina “ayoq” (ayog‘) ikki o‘rinda uchraydi, birinchisi inson oyog‘i, ikkinchisida yakun mazmuni bor, zulfung ayog‘ing ostida bu tushunarli hol, “chun vard ayog‘i “dol”, buning ma’nosi taxminan tubandagicha bo‘lish ehtimoli bor. Chunonchi “chun vard” – go‘yo atirgul, “ayog‘i “dol”, ushbu “ayog‘”ning mazmuni nihoya, intiho demakdir. “Dol”dan murod د – zulf, gajag bo‘lganidek, qadning bukilishi ham “dol” harfiga muqoyasa etiladi, shu kabi “dol” oyoqning taqa, poshna, tovondir. “Ko‘zu qoshing biaynih nargis bosh”idagi “nun” ن bo‘lganidek, zulfing oyog‘ing ostidagi vard go‘yo atirguldur.

3.2. Qosh timsoliga oid poetik yangilanishlar

Qosh inson bezagi, husni, adabiyotda, ayniqsa, ma’shuqa qoshiga bag‘ishlangan g‘azallar o‘zining xos qirralari bilan alohida ajralib turadi. Ammo ularga yuklatilgan timsoliy ma’no-ishoratni anglash ham qiyindir. “Nasoyim”da Kamol Xo‘jandiyning:

Ko‘z agar shudir, qosh shudir, nozu ishva shu,

Alvido, ey zuhdu taqvo, alfiroq, ey ahlu din!

Bayti keltiriladi. Bu kabi ifodalarning sharhi har zamonlarda ham mushkul bo‘lgan. Ammo mutasavvif shoir Navoiy mazkur baytning izohini Mavlono Muhammad Shirin tilidan shunday beradi: “Shayx bisyor buzurgdur, ajabdur alardin

andoq bayt aytmoqki, zohir ma'nosidin o'zga muhmla bo'lmag'ay. Shayx ani eshitib, suhbat istid'osi qilibdur. Va o'zi tabxqa qiyom ko'rguzubdur va Mavlono ham ul xizmatda muvofaqat qilibdur. Ul asnoda Shayx ul matla'ni o'qubdur va debdurki, ko'z – ayndur va bo'la olurki, ishorat tili bila ayni qadimdinki, zotdur ta'bir qililg'ay. Va qosh hojibdur, pas, bo'la olurki, andin ishorat sifatqa qililg'ayki, zotning hijobidur. Mavlonog'a ul hol ma'lum bo'lub, tavozu' qilib, insof beribdur". Albatta, Navoiy lirik merosida ham bu kabi baytlarni ko'p uchratamiz.

Qosh – qavs, ya'ni yoy, kamon, kamalak, o'n ikki burjdan biri ko'pincha qavsi quzax, o'q-yoy, yoy-kamak ma'nosining talqinini beradi. Shu kabi qosh – mushkin (qoralik), mushk rangli, mushk hidli ma'nolarini anglatadi, sochga, zulfga ham nisbatan beriladi. Shu bilan qosh – (mujgon) kiprik bilan yonma-yon ifoda etiladi, ya'ni kiprik, qosh, qaboq (ko'z ila qosh oralig'i) kabilarga ham urg'u beriladi.

Ana shularga ko'ra, qoshning Navoiy tomonidan amalga oshirilgan ta'rif-tavsiflarini, avvalo, qoshning yakka talqinlari misolidan boshlash maqbul.

Fitna ta'lim etmasa **qoshing** sanga bedod uchun,

Ham bo'lub nevchun qulog'ingga keturmish boshini? (G'S.– 417).

O'ynatti **qoshu**, ohkim, ul **dos** no'gidin,

Bag'rimning o'ldi toza o'ngalg'on jarohati (G'S.– 419).

Oldingi baytda qoshning xuddi ko'z kabi tim qoraligiga ishora aniq va tiniq bo'lgan holda, ikkinchi baytida qoshning fitna ta'limida bedodligi (jabru javrligi) ochiqcha ta'kidini topmoqda.

Bir g'azal matla'ida qosh ta'rifi ushbu xilda beriladi:

Lojuvardiy qoshing uzra zarvaraq tobonmudur,

Yo magar ko'k toqi uzra anjumi raxshonmurur (NSh–95)⁸³.

Baytning mazmuni quyidagicha: to'q moviy (ko'k) tusli qoshing uzra tillaqosh (ayollar peshanaga taqadigan tillabargak) yaltiroq, porloq taqinchoq. Yoki osmon gumbazi, mehrobi (tokchalarning tepasidagi qayrilma qismi), ko'k toqi (ko'k gumbazi), osmonning gumbaz shaklida ko'rinishi nazarda tutilmoqda)ning

---

⁸³ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.2. Хазойинул-маоний.Наводируш-шабоб. (Нашрга тайёрловчи Хамид Сулаймон). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1963. – 428 бет. Бундан буён НШ тарзида қавсда берилади.

yulduzlaridek tovlanishi. Baytning mazmuni ancha murakkab bo'lganidek, uning badiiyati ham o'ziga xos turfalik kasb etmoqda. Baytdagi lojuvardiy – to'q moviy tusli qoshing uzra zarvaraq – tillaqosh (peshonaga taqiladigan tillabargak) yaltiroq chaqmoq misol yoki shu ko'ktoqi – osmon uzra (osmon gumbazi) tovlanuvchi yulduz. Takror matla'ning birinchi misrasi maqta'ning ikkinchi misrasi sifatida takrorlanib kelib, butun boshli g'azalga yakun yasaydi, ya'ni g'azalda raddul-matla' san'atidan istifoda etilmoqda:

Bo'ldi **qaddi yo** Navoiyning, **yuzi** chun **zarvaraq**,

Lojuvardiy qoshing uzra zarvaraq tobonmudur? (NSh-95).

Maqta'da shoir qaddi yo (yoy so'zining qisqarmasi) – kamon, majozan egma, kamonga monand, umuman, qosh kabi egiklik, bukiklik mavjudligiga ishora. Yuqorida eslatganimiz “zarvaraq”, “lojuvard” va nihoyat, “tobon” so'zlariga takror urg'u berilmoqda.

Boshqa bir g'azal matla'ida o'qiymiz:

Go'yiyo bir-biriga oshiq erur ul **ikki qosh**,

Chin qo'yar bir-birisi bir-birining ollida bosh (NSh-145).

Ma'shuqaning qoshlari bir-biriga maftun, ular bir-birini sevadi, shundan bo'lsa kerak qoshlar biri-biriga ehtirom izhorida bosh egmoqda, hurmat izhori qilmoqda. Ushbu o'rinda qoshlarning nechog'lik darajada bir-biriga intilishiga, yaqinligiga ishora mavjud. Shu tariqa qoshning turfa xillik ta'riflari chuqurlashib boraveradi:

Gar kabutardek emas tutmoq uchun **ko'nglum qushin**,

Nevchun ochmish qulochin har taraf ul **ikki qosh** (NSh-148).

Bayt mazmunini anglamoq uchun biz uning birinchi misrasiga e'tibor qaratamiz, aslida tahlilni ikkinchi misradan boshlamoq ma'qul. Nega ul ikki qosh o'z qulochini har tomonga tashlab ochadi, sabab va bois nadur, aslida esa qoshlarning payvasta harakati nima uchun lozim? Javob birinchi misrada to'liq tajassum topgan, oshiq aytmoqdaki, mening ko'nglim qushini, qalbim, yuragim niyatini anglash uchun kabutardek dil qushini qo'lga tushurmoq uchun, ikki qosh qulochini ikki atrofga yoyaversin, lekin ko'ngil qushini qo'lga kiritmoq oson emas.

“G‘aroyib us-sig‘ar” tarkibidagi g‘azallardan yana birida qosh ta’rifi ushbu xilda jaranglaydi:

Sabzavu gul istamon, to **vusmavu gulgunadin**,

Qoshni aylab **sabzagun**, **orazin gulfom** aylading (NSh–202).

Ko‘klam – bahordan hech narsa istamayman, hatto o‘sma gulidan ham biron narsa tama’ qilmayman, boisi qoshni “sabzagun” – ko‘klam monand, ko‘k rangga bo‘yab, yuzingni guldek qizilga bo‘yabsan. Fikrga boshqacharoq yondashsak, bahor va uning bag‘ridagi o‘smalardan biron narsa so‘rash niyatim yo‘q, demoqda oshiq.

Navbatdagi g‘azal baytida mazmun yanada baland ohangda, pinhon kayfiyatda qosh bilan bog‘liq holat ta’rifi tavsif etiladi.

Husni mulkida shah ul yuz chatr **mushkin** bo‘ldi **qosh**,

Ne ajab bo‘lsa **zumurraddin** anga **avrang xat** (NSh–160).

Husn mulkining shohi – qosh bir necha barovar mushkinlik evaziga yuz chandon baxtga erishdi, demak qosh baxtli, chunki u husn yurtining saodati, baxti, iqbolidir. Qoshlarga zumrad (yashil tusli qimmatbaho tosh)dan yasalgan va unga qora tusli, siyoh rang ila jilo berilgan taxt muyassar etilsa, tuhfa qilinsa, ajablanmaslik lozim. Zotan voqealarning bari tabiiy ravishda ro‘y bermoqda, yakuni shuki, qoshning bularga erishganligi, iqbolga sohibligi tufayli, to‘g‘rirog‘i, qora rangli taxtga egalik, uning mushkinligi bois amalga oshdi.

G‘am mazra’ida **ko‘nglumu** ul **qosh** xayoli,

Dehqonki mudom asrag‘ay o‘zi bila **dosni** (NSh-267).

Baytda oshiq aytmoqdaki, g‘am ekinzori va tashvish dalasi o‘zicha, lekin ko‘nglim ul qosh xayoli ila bandligi mavjud hodisa. Savol tug‘iladi tashvish dalasi va nihoyat g‘am ekinzori bois dehqon qo‘lida doimo o‘rog‘i(dos)ni mahkam ushlaganicha shay turmoqda. Orada ko‘ngil bosh g‘oyani to‘ldirishda xizmat qilmoqda, chunki dehqon qo‘lidagi o‘rog‘ini juda asraydi, ehtiyot qiladi, o‘roq dehqonning mushkulini oson va yengil qiluvchi quroldir. Aslida o‘roq egikligi bois shaklan qoshga monand, ularni bu borada bir-biridan ajratish ancha amri mahol.

Alisher Navoiy gʻazallarida shu xilda qosh timsoliga murojaatlar turfa xilda boʻlib, qoshning talay oʻziga xos qirralari ochib beriladi. Bir gʻazal matlaʼida oʻqiymiz:

Yuzi ollida **gul**, nazzora qildim, xoʻb emas oncha,

Qadi qoshigʻa boqtim, **sarvgʻ**a margʻub emas oncha (FK–16)⁸⁴.

Oshiq maʼshuqa yuzini gul bilan muqoyasa etib, gul maʼshuqa yuzi oldida ip esholmasligini dangal va baralla aytmoqda. Yor qaddi esa sarvdan ustun va chiroylidir, demak maʼshuqa qomati oldida sarv mahzun, hatto qad-qomat ila qoshgʻa urgʻu berilib, balki sirli tarzda sarvning qoshi yoʻqligiga zimdan ishora bor. Matlaʼ radd ul-matlaʼga ham ajoyib misol boʻla oladi, uning boshlanma misrasi maqtaʼning ikkinchi misrasi tarzida takrorlanib, umumgʻazalga yakun yasagani yanada maroqli⁸⁵. Maqtaʼ:

Navoiygʻa keraktur **yor**, **gul bulbulgʻ**a boʻlsunkim,

Yuzi ollida **gul**, nazzora qildim, xoʻb emas oncha. (FK–16).

Boshqa bir gʻazalning oraligʻ baytida ushbu satrlarga duch keldik:

Qoshingda – girih, **yuzungga** –**ter**, olinga – **sandal**,

El jonigʻa ul shaklni bilman ne balodur (FK –104).

Yoki bir gʻazal maqtaʼsiga nazar tashlaylik:

Navoiyning bu **namozi** ne navʼ ekan, yo rab,

Ki **sajda** vaqti **koʻziga** ul **egma qosh** koʻrunur (FK–105).

Keltirilgan baytlarning birinchisida barcha hodisa aniq taassurot uygʻotadi, maʼshuqa qoshining egma tugunligiga zimdan ishora mavjud. Ikkinchi baytda maʼshuqa qoshi, demak, ancha chigil (girihi), uning yuzidagi ter tomchilari ham nazardan soqit etilmagan. Maʼshuqa oldida esa oʻta qora rangli sandal (shifobaxsh daraxt, yoqimli hidga ega), dafʼatan bundan murod nima ekanini anglab yetmoq mushkuldek tuyuladi. Zotan shoirning oʻzi sheʼrxonga xitob tashlaydi, bular el joniga sevganlar joniga qanday balo-ofatligi savol yoʻsin tayin etilmoqda. Keyingi

⁸⁴ Навоий Алишер. Асарлар 15 томлик. Т.4. Хазойинул-маоний, Фавойидул – кибор. (Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон). – Тошкент: “Тошкент” бадиий адабиёт нашриёти, 1965.– 472 бет. Бундан буён ФШ.

⁸⁵ Исҳоқов, Ёқубжон. Сўз санъати сўзлиги. Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи наشري. – Тошкент: “Oʻzbekiston”, 2014. – 320 б. (Қаранг: – Б. 141–144).

uchinchi bayt mazmuni yanada muhim nuqtalarni namoyon etadi, oshiq shoir namoz chog'i uning ko'z o'ngida egma qoshning paydo bo'lishini ta'kidlamogda.

Jamoling safhasig'a **ikki qoshing** matla'edurkim,

Yozibtur **kotibi sun'** oni husn ahli uchun **sarxat** (FK –157).

Oshiq ma'shuqaga murojaat etmogda jamoling (yuzing, beting) safhasig'a (sahifasi, goho yuza, taraf, yon tomon, majozan kitob) sening ikki qoshing (albatta qora va qalam qoshlar, go'zal qoshlar) matla'si (quyoshning chiqish joyi) kabidir. Javob baytning ikkinchi misrasida jamuljamdir, ya'ni kotibi sun' (yetakchi yoki bosh kotib) ana shu sarxat (husni xatni boshlagan shogirdga ustoz tomonidan yozib beriluvchi xat-yozuv namunasi)ni husn ahli (go'zallik jamoasi)ga yozgan (kitobat qilgan)dir. Keyingi yetti baytli g'azalning birato'la ikkinchi va to'rtinchi ayni juft baytlarida qosh ta'rifi keltiriladi:

Tasavvur etsa **qoshing** toqini **ko'ngul** titrar,

Qazo muhandisi baskim, chekibtur oni rafe'....

Qoshing xayoli toriqmay **ko'ngulga** evrulsun,

Erur chu qiblanamo po'yasig'a huqqa vase' (FK –161).

E'tibor berilsa, ilk baytning birinchi misrasida "qoshing toqi..." – binolarning gumbazsimon qayrilma qismi, qoshlarning egikligiga ishora ancha ustuvor. Ana shu holat yoki hodisani tasavvur etgan oshiqning ko'ngli (qalbi, dili, yuragi)ni titroq qoplar ekan, shu bois "qazo muhandisi" – bajarilmay yoki bitmay qolgan ishning ijrochi binokori bu ishga bas, teng kelib, kuchi yetib, uni – o'sha chala ishni baland, yuksak darajada ijrosini uddalabdi. Keyingi bayt esa ma'shuqa qoshining xayoli oshiqni siqiltirmay ko'ngli qayg'uga botsa hamki, uning yo'rtishi, intilishi, qimmatbaho toshlar saqlanadigan quti singari keng va ozod bo'lsin.

Bilamizki, qosh, aksariyat, mehrobga tashbih qilinadi. Ushbu holat she'riyat uchun an'anaviy hodisa va o'ta keng tarqalgan tasvir yoki ifoda usuli ekani ma'lum-u mashhurdir. Asosiy misollarning aksariyati "G'aroyib us-sig'ar" tarkibida ekan, biz avval barcha mehrobga taalluqli baytlarni keltirishni lozim topdik:

Qoshing ichra rishtai jonimg'a chirmong'on **ko'ngul**,

Ankabutidurki, aylabdur vatan **mehrob aro** (G'S.–82).

Qosh oshiq ko‘nglinga chirmashgan jonimning ipidir yoki tanobidir, go‘yo o‘rgimchak ipi, ini – uyasi mehrobda vatan qurib olgandir. Demak qosh – mehrob har ikkisida ham egiklik odat tusiga kirgan an‘anaviy hodisa, bunga ajablanishning zarurati yo‘qligi aytilmoqda.

Sajda qilmoq ne tafovut Ka’ba yoxud butqakim,

Qoshi mehrobi qayon qilsam sujud o‘trudadur (G‘S.–179).

Ka’ba yoki butga sajda qilamanmi nima farqi bor, men qayoqqa qarab sajda qilsam bas, qoshi mehrobi ro‘paramda turadi. Ya’ni Yaratganni Biruborni esdan chiqarmayman, deyilmoqda. Qoshi mehrob – yor, alloh ma’nosiga ham ishora qilmoqda.

Bo‘lmasa ul buti **qoshi mehrobim** ichra jilvasoz,

Qiblag‘a kofirmen, ar bosh indurub qilsam namoz (G‘S.–186).

Bu misra yuqoridagi fikrimizni yanada quvvatlaydi. Ya’ni agar o‘sha butparast, **o‘tparast** egik qoshi (mehrobi) aro jilvasozlik (kulgi, tabassum) bo‘lmasa, qibla – Makka tomoniga agar bosh egib namozni bajo keltirsam hech shubhasiz, kofirman, deyilmoqda. Zero, tasavvuf ahliga ko‘ra qalbdan Alloh bo‘lmasa u namozdan naf yo‘qdir.

Ka’badur ko‘nglum uyi aylan **tavof**, ey dardu ishq,

Anda **mehrob** o‘rnig‘a yer tutqali ul **egma qosh** (G‘S.–212).

Bu baytda, mening ko‘nglimning uyi Ka’badir, o‘sha tarafga qarab tavofni bajo keltiring, u yerda bilsangiz mehrobni almashtiruvchi, o‘rnini bosuvchi egma qosh shay turibdi, baxt bundan ortiq bo‘lmaydi, albatta, deyilmoqda.

Olmag‘on din naqdi birla yiqmag‘on **mehrob** yo‘q,

Ey musulmonlar, ne **kofir ko‘z**, muffatin **qosh** erur (G‘S.–146).

Baytda “din naqdi”ni olmagan, egallamagan mehrob xususida so‘z bormoqda. Ayni paytda ta’kidlanmoqdagi musulmonlarga murojaat etilgan holatda bu ishning uddasidan hatto “kofir ko‘z” – nomusulmon ko‘z va “muffatin qosh” – fitnali qosh ham chiqa olmasligi muqarrar. Birinchi misradagi tasvirga ko‘ra “din naqdi” aslida dinning naqdini olmoq, egallamoqdir, naqd so‘zining turfa ma’nolari mavjud. Lug‘atlarda naqd so‘zi ushbu xilda izohlanadi: saralovchi, aybni oshkor qilmoq,

chiroyli kalom, husnga boy so‘z yoki naqdning nuqod: tanlovchi, yaxshini yomondan farqlovchi. Ana endi “din naqdi” tushunarli, ya’ni dinning asl sirlarini saralaganmi, balki saralamaganmi, uning ezgulik qutblarini anglaganmi yoki anglamaganmi, degan savollar tug‘ilishi tabiiy.

Qut bir bodomu yerim go‘shai **mehrob** edi,

G‘orati din etti nogah bir balolig‘ **ko‘zu qosh** (G‘S.–208).

Alisher Navoiy bu baytida mavzuning yangi qirralarini namoyon etgan, hatto so‘z yuritiladigan baytning ikkinchi misrasi bu borada alohidalik kasb etadi. Chunonchi baytga taalluqli ikkinchi misraning boshlanmasi o‘ta diqqatli va u aynan “g‘orati din etti...” ifodasi bilan ibtido topadi hamda mavzu g‘oyasiga dangal ishora qilmoqda. Ikkinchi baytning birinchi misrasida ham xuddi birinchi baytning ilk misrasida bo‘lganidek, mehrob ta’rifi keltiriladi va aytilmoqdaki, ovqatim bir dona bodom bo‘lib, yotar va turar joyim mehrob burchagidir. Aslida bodomdan murod qabog‘ – qovoq (ko‘z ila qosh oralig‘i)dir, shuningdek, mehrob esa qosh monanddir, ana shular bir tomon bo‘lib, ikkinchi bir tarafda din masalalari ko‘ndalang turibdi. Hazrat Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari(qabog‘)da qabog‘ so‘ziga quyidagicha ta’rif beriladi: “Va xo‘b (go‘zal)larning ko‘z va qoshlari orasiniki, qabog‘ derlar. Forsiyda bu uzvning oti yo‘qtur. Masnaviyda bir jamoat xo‘b ta’rifida mundoq deyilibdurkim, bayt:

Mengizlari gul-gul, mijalari xor (tikan),

Qabog‘lari keng-keng, og‘izlari tor” (–B.13).

Mehrob bilan bog‘liq qosh ta’rifi “Navodir ush-shabob” devonining uch o‘rnida, “Badoye’ ul-vasat” devonining atigi bir joyida mavjud ekan. “Navodir ush-shabob”dagi birinchi baytda:

Falak toqidek etti **qomatim xam**,

Qoshing mehrobini tuzgon muhandis (NSh–131).

Ushbu xil holat tasvirini topgan: ma’shuqaning qoshi, mehrobini tuzgan (qurgan) muhandis (binokor) mening qomatimni falak toqi – gumbazidek egib qo‘ydi. Keyingi ikkinchi bayt ma’nosiga diqqat qilaylik:

Solma ul ko‘y ichra **qoshing**g‘a **girehkim**, shishadur,

Toat aylar yerda tushsa **egri mehrobi** aning (NSh–197).

Ul ko‘cha aro solma qoshingga zinhor gireh (tugun, chigal), chunki u shishib ketishi muqarrar. Boisi toat-ibodat aylar chog‘ing yerga, albatta, uning egri (qiyshiq) mehrobi tushadi, aniqrog‘i, toat payti ma’shuqaning egri mehrobi ibodat joyiga tushadi. Uchinchi baytda oshiq shoir ma’shuqaga aytmoqdaki:

Soch ila **qoshing** aro jabhangni ko‘rgan sog‘inur,

Kim, to‘kilmish qadr shomi nuri **mehrob** ustina (NSh–320).

Sening soching bilan qoshing orasidagi peshonang(jabhang)ni ko‘rgan kishi, albatta, sog‘inadi. Ana shunga ko‘ra, “qadr shomining nuri”, shu munavvar nur, darhaqiqat, hech shubhasiz, “mehrob usti”ga aniq tushar ekan, ko‘rinadiki, ma’shuqa peshonasi mehrobning usti, boisi mehrobdan murod qoshdir. Qolaversa, “qadr shomi”dan murod “Laylat-ul-qadr” kechasiga ishoradir, bunda Qur‘on Karimning yaratilishiga, yaratilgan tuniga urg‘u berilmoqda. “Badoye’ ul-vasat”dagi baytda aytilishicha:

Qoshing hajrida har **na’li**ki kiysam,

Kelur payvasta, jono, shakli **mehrob** (BV–27).

Sening qoshing hajrida mabodo turli na’l (kavush, etik) kiysam, hamisha jonon bir-biriga tutashgan mehrob shakli keladi, bilib qo‘y!

Aytib o‘tilganidek, qoshni mehrobdan tashqari hilolga arabcha oy, yangi oy, uch kunlik oy, yangi chiqqan oyga o‘xshatish keng tarqalgan. Uning egikligi qoshga o‘xshashligi bois aynan shu tashbih mumtoz adabiyotda an’ana tusini olgan. Hilol tashbihi atigi o‘n bir o‘rinda: “G‘aryib us-sig‘ar” va “Badoye’ ul-vasat”da birgina, “Navodir ush-shabob”da va “Favoyid ul-kibar”da to‘rt o‘rinda hilol tashbihlar mavjudligini aniqlandi. “G‘aroyib us-sig‘ar” va “Badoye’ ul-vasat”da ushbu hodisa birgina o‘rinda kuzatildi, “Navodir ush-shabob”da va “Favoyid ul-kibar”da to‘rt o‘rinda hilol tashbihlar borligi aniqlandi: “G‘arib us-sig‘ar”da:

Gar falak **qoshing** bila bahse **hilol**idan qilur,

Bir – desa, payvasta, jono, eshitur – ikki javob (G‘S–96).

Aytilishicha, falak (ko‘k osmon, baxt, tole va taqdir) sening qoshing ila hiloling borasida bahs-u munozara qilsa, birgina payvasta (doim tutashgan)lik emas,

balki tutashuvda ikki, ya'ni ham qosh va ham hilol bordir. Bu to'g'ri, lekin aslida hilol (yangi oy – uch kunlik oy) bitta, “jono” – jonon – ma'shuqaga payvastalik bir dona deyilmoqda, bular falak tilidan izhor etilmoqda. Shunda jonon hech ikkilanmasdan payvastalik (qoshlarning tutashuvi) bir emas, balki “ikki javob” deya qoshlarning ikkitaligiga zimdan ishora qilinmoqda. Ikkinchi baytda aytilishicha:

Ne **qoshu yuzdurur** sanga, ey **sun'i loyazol**,

Bir oy boshida ko'rmadi hech kim **ikki hilol** (G'S–280).

Ma'shuqaning yuzidagi qosh, umuman, yuz va qosh ma'shuqaga azaliy go'zallik, abadiy chiroy baxsh etar ekan. Baytning birinchi misrasidagi fikr boshqacharoq ma'no ham kasb etishi mumkin, aslida sening qosh va yuzing yoki senga in'om etilgan qosh va yuz umrboqiy emas, abadiy ham emas, ana xolos! Ikkinchi misrada deyilmoqdaki, oy boshida hech kim “ikki hilol” “ko'rmadi” so'zlariga e'tibor qaratsak, hech kim ikki juft hilolni ko'rmagan, ko'rmaydi ham. Lekin shuni bilib qo'yki, yagona sendagina “ikki hilol” – ikki qosh bor, ana shu ikki hiloling sening bezagingdir. “Bode' ul-vasat”da:

“Navodir ush-shabob”ning to'rt o'rinda, ya'ni atigi to'rt bayt doirasida hilol tashbihi uchraydi:

Orazing husnin fuzun qilg'on **hiloli qosh** erur,

Yoxud ul oy sham'ini yorutg'ali minqosh erur (NSh–114).

Ilk baytda ma'shuqa orazi (chehrasi)ning husni (chiroyi)ga yanada chiroy qo'shuvchi omil hilol (egma oy monand) qoshdir. Yoki shu oyning sham'i (quyoshi)ni yoritgani, ya'ni yanada yorug'roq qiluvchi minqosh (naqqosh qalami)dir. Minqoshning ayni zamonda naqqoshning naqsh solishda ishlatadigan qalami ma'nosidan tashqari qilqalam va mo'ychinak ma'nolari ham mavjuddir. Ikkinchi bayt:

Navoiy tilar iyd **shomi qoshing**,

Ulus aylagandek **hilol** orzu (NSh–297).

Ulus hilol (yangi oy, egma qosh)ni havas qilgandek, to'g'rirog'i ma'shuqlar ma'shuqaning qayrilma qoshini orzu qilganlaridek, Navoiyning yagona istagi va tilagi iyd shomi (bayram kechasi)dagi qosh (yangi oy)dir. Zotan iyd – bayram va

hayit tunida yangi oy egma holatda o'zgacha chiroy ila jilolanishi, jilvalanishi o'ziga xosligi chinakam tabiiylik kasb etadi. Uchinchi baytda:

Qoshing xayolini xoki tanimda anglamas el,

Hilol ru'yati mushkuldurur g'ubor ichra (NSh –319).

Ru'yat (ruyat – ko'rish, qarash, mushohada; ruyati qamar – oyni ko'rish) kalimasiga urg'u berilib, g'ubor (gard, chang, to'zon) ichra ru'yatni (oyni, ko'rish) mushkil- hodisa ekanligi tasvirlanmoqda. Yoki **“Qoshing xayolini”** deyilib, javob birinchi misra vositasida anglatilmoqda, ya'ni sening qoshingning xayolini mening tanimchalik, vujudimchalik el-ulus-xalq anglay olmaydi:

Ko'kta har oy bir **hilol**, ul mashqdurkim, **kilki sun'**,

Aylamish sizg'onda ul ikki **muqavvas qoshni** (NSh –338).

Ularning o'ziga xosligi quyidagicha: ko'kda – osmonda har oy bir hilol – yangi oy borligi aniq, chunki bu mashq, mashg'ulot go'yo **“kilki sun”**, ya'ni kilk (nozik va chuqur ma'noli so'zlarni yozib oluvchi qamish qalam) hamda sun' (yaratish, qudrat, ish va hunar), aniqroq aytilsa – **kilki sun'** – san'at qalamidir. Ikkinchi misra ham g'alati va g'aroyib hodisalarga ishora qiluvchi purma'noli ifoda mazmuni ila ajralib turadi, o'sha ikki muqavvas (qavsga o'xshab yoki kamalak monand qayrilma, egilma) qosh basharti lozim bo'lsa, ham kuydiradi va ham o'rtaydi. Yuqorida zikr etilganidek, **“Favoyid ul-kibor”** devonining ham to'rt o'rnida hilol timsoliga murojaat etiladi. Har to'rttala baytda hilol – yangi oy tarzida ifoda etiladi, hilol yakka holda keladi, atigi uchinchi baytda **“yangi oy”** iborasi mavjud, yakka holdagi hilollarning bari yangi oy ma'nosini anglatishi bilan e'tiborlidir. Qizig'i shundaki, har baytda qosh hilolga ochiq-oydin muqoyasa etilib, qoshning hilolga, hilolning bevosita qoshga o'xshashligi qat'iy ta'kidlanadi. Birinchi baytda qayd etilishicha:

Qoshing avji malohatning yangi tug'qon **hilolidur**,

Qading naxli latofat bog'ining navras niholidur (FK–107).

qoshing malohatning va go'zallikning avj pallasidagidek yangi tug'ilgan hilol (yangi ko'ringan oy) kabidir. Sening qadding, qomating latofat va go'zallik bog'ining yangi unib chiqqan niholining o'zidir, chunki naxlning qator ma'nolari

bor, ular: ko‘chat, yosh daraxt, xurmo daraxti, yosh – yangi ekilgan sanavbar daraxti, go‘zal qomat singarilar. Ikkinchi bayt ham o‘ziga xos jihatlarga ega:

Qoshing hajrida tishlar bilakim jismimni naqsh ettim,

Nazora aylakim, bir paykari mushkin **hilol** o‘lmish (FK–145).

oshiq ma’shuqaning qoshi firoqida o‘z jismining ba’zi joylarini tishi bilan yaralab, badaniga naqsh bosibdi. Ishonmasang qara, ul go‘zal jussali aslida qora tusli qosh (hilol) ekan, bilmasang bilib qo‘y deyilmoqda. Uchinchi baytda yanada o‘zgacha manzara kashf etilishining guvohi bo‘lasiz:

Ro‘yat chog‘i biyik daraja birla yangi oy,

Ko‘rdi nazora ahli **qoshingning**, **hilolidin** (FK–282).

Uning ma’no olami qarash va ko‘rish bilan birgalikda, mabodo ruyat-ul-qamar deyilsa, oyni ko‘rmoqni anglatadi. Ko‘rish chog‘i, qarash payti biyik daraja – buyuk, baland, yuksak, yuqori, ulug‘lik ma’nolari bilan birgalikda baland saroy, majozan osmon ma’nolariga ham egalik haqida hukm chiqarilmoqda. Biyik yoki biyiklik – balandlikdan tashqari kattalik, mutakabbirlik (kibr-u havo), manmanlik ma’nolarini ham anglatadi. Yangi oy ana shu buyuklik darajasi bilan unga boqqan nazora ahli – tomosha qilib, qarab to‘ymagan oshiq ahli (oshiqlar), nihoyat, nimani ko‘ribdi? O‘sha yangi oyni – qoshining hilolini birgalikda ko‘rib, uning turfa olamini kashf-u ixtiro ayladi. To‘rtinchi bayt mazmuni o‘ta sirli mazmunga egaligi ila ajralib turadi:

Qoshingning toqi ustida emastur **anbarin xoling**,

Zuhal go‘yo ochibtur **orazi mushkin hilol** uzra (FK –312).

oshiq ma’shuqaga qarata qoshingning qayrilmasi ustida emasdir sening anbar – mushk (xushbo‘y modda)li xoling. Zuhal – Kayvon (Saturn, rangi qora) sayyorasi go‘yo orazing – yuzing uzra mushkin hilol ochibdi, demak Zuhal sayyorasi – eng yuqori cho‘qqidagi yulduz chehrangda tim qora, lekin yoqimli hidli egma oyga o‘xshash-mushkin hilolni o‘rnatibdi, yaxshilab, boplab hech kamchiliksiz joylashtiribdi. Qosh ila hilol yoki hilol va qosh timsollarining bu xil tasviri, talqini, ifodasi o‘ziga xosligi diqqatlidir. Qoshning yangi oy tashbihi ko‘p bo‘lganidek, ayni qosh – yangi oyning –hilol sifat tashbihi ham ancha-muncha, goho qosh, yangi oy

va hilol o'xshatmalarining birgalikda uyushib kelishi ham diqqatga sazovordir. "Favoyid ul-kibor"dagi bitta baytni alohida tahlil etishga harakat qildik:

Elga ishratdur **yangi oy** ko'rsalar, lekin manga –

Yuzlanur oshuftalig', **mushkin hilolingni** ko'rub (FK–33).

Baytda oshiq ahvoli ancha teran tasvirga ega, ammo ana shu yangi oy chiqishi elga bayram bo'lsa-da, oshiqqa bu hodisa tatimaydi, boisi ayni unga oshuftalik – parishonlikning asl boisi mushkin hiloldir. Hilol – yangi ko'ringan oy, oyga o'xshash egma qosh, uch kunlik oy, baytda aynan yangi oy orqali hilol vositasida qoshga shama qilinmoqda. Biroq baytda qoshga ishora boru, lekin qosh so'zi mavjud emas, demak, ushbu o'rinda hilol sof istioradir, chunki hilol orqali qoshga zimdan shama mavjud.

Qoshning qavs (yoy, kamon, kamalak)ga o'xshatilishi ham mavjud hodisa. Ammo Alisher Navoiy g'azallarida bu xil hodisani atigi to'rt o'rinda kuzatdik. Devonlardan "G'aroyib us-sig'ar" va "Favoyid ul-kibar"ning ikki o'rnida qavs va qosh timsoli tayin etildi:

Qoshu yuzungni munajjim chunki ko'rdi beniqob,

Dedi: ko'rkim **qavs** burjidan tug'ubtur oftob (G'S–96).

Ilk baytda "qavs burji" (qavs burji o'n ikki burjning to'qqizinchisi) nishonga olinmoqda, ana shu burjdagi oftob (quyosh) yangidan tug'ilibdi. Bunga javob baytning birinchi misrasida aniq berilgan, aytilishicha, munajjim (yulduzshunos) ma'shuqa "qosh-u yuzi"ni ochiq, niqobsiz ko'rib, shu xil xulosaga keladi. Ochig'i ma'shuqa qoshi qavsga, uning yuzi oftobga o'xshatilib, ayni shu hodisa qavs burjida sodir bo'lgani uqtirilmoqda!

Qatra suvlardur ko'ngul o'tig'a taskin bergali,

Kim ul **oy** yog'durdi **qoshi qavsidan paykon** emas (G'S–202).

Ikkinchi baytda ham ayni shu hodisaga e'tibor qaratilib, oy – ma'shuqa va paykon (kamon o'qi, boshoq, tikon, majozan kiprik)ga urg'u berilmoqda. Boisi shuki "ul oy", "qoshi qavsidin", "yog'dir"gan aslida "paykon" (o'qlar) emas, balki "ko'ngul o'tig'a" shunchaki taskin beruvchi "qatra suvlardur", xolos! Ayni muddao – ma'shuqa, ana shu suv ila "ko'ngul o'tig'a" taskin-tasalli bermoqda,

dehqonchilikdan ma'lumki, basharti ekin qavs suvidan to'ysa, hosil istalgancha mo'l bo'lishi muqarrardir.

“Favoyid ul-kibar” devonidagi birinchi bayt:

Bir-biri ichraki **yolar** ko'rguzur qavsi quzah,

Bo'lmag'ay payvasta ul ikki muqavvas qoshdek (FK. – B. 177).

Baytda “qavsi quzah” bir-birining ichida “yo” lar – “yoylar ko'rguzur”, lekin “ikki muqavvas qoshdek” (qavsga va kamalakka – yoyga monand qayrilgan yoki qayrilma qosh) “payvasta” – tutash, bir-biriga ulana olmas ekan. Aslida baytning ma'nosi “qavsi quzah” o'z ichida o'zaro yoylar tovlanar ekanu, lekin ikki payvasta qoshlardek, ular tutasha olmas ekan. Kuzatuvlarimiz davomida “qavsi quzah”ning lug'atlardagi boshqa izohlariga ham e'tibor qaratdik, chunonchi tojik tilidagi lug'atlarda sharhlar biroz o'zgacha ekan. “Farhangi zaboni tojikiy”da yozilishicha “qavs quzah tiru kamon (o'q va yoy) kamoni Rustam” rangin kamon (–B.704). Qavsga esa ushbu xilda izoh beriladi: “qavsi mushkin – abro'i siyohi mahbuba, qavsi quzah – tiru kamon, rangin kamon” (–S.663-664)⁸⁶. Diqqat qilinsa, tojik tilidagi lug'atda qavsi quzah – Rustam kamoni tarzida kelmoqda, bu xil izohlar nechundir o'zbek tilidagi lug'atlarda uchramaydi. Jumladan, “Navoiy asarlari lug'ati”da o'qiyimiz: “qavsi quzah – o'q yoy”, yoy kamalak (bahor chog'larida osmonda rang-barang bo'lib, o'q yoy shaklida ko'rinadigan quyosh shu'lasini –B.726)⁸⁷. Xalqimizda bu hodisa kamalak deyiladi, goho Hasan – Husanlar yoy tortibdi deyishadi. Masalan, “Farhangi Amid” (Chopi savvum. –Tehron: Sozmoni intishoroti jovidon, 1349 – 1971. – 299 sah. Qarang: – S. 212.)da quyidagicha izoh beriladi: “Qavsi qazah (arabcha) – Nimdoirai rango rangi ki gohi mavqe' omadani boron dar osmon zohir meshavad, dar forsi rangin kamon va kamoni Rustam va kamoni Bahman... miguyand”. Ikkinchi baytda aytilishiga ko'ra:

Qoshidin ko'rsam shafo tong yo'qki, bu qavsi sipehr,

Hech kim jonig'a ermas javr **yosin** qurmog'on (FK–289).

⁸⁶ Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду жилд. Жилди 2. – Москва: Нашриёти “Советская энциклопедия”, 1969. – 952 сах.

⁸⁷ Навоӣй асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов.–Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт санъат нашриёти, 1973. – 784 бет.

“Qoshdin ko‘rsam jafo” hechqisi yo‘qdek, chunkim, “bu qavsi sipehr”– bu osmon yoyi, falak kamoni “hech kim jonig‘a” – hech kimning joniga “javr yosin” – jabr yoyini yoymaganligi aniq. Yana qosh, shuningdek, qavs va yoyga ochiqcha ishora qilinib, ularning qosh – qavs – yoyning shaklan o‘xshashligi ta’rif va tavsif etilmoqda.

Alisher Navoiy g‘azaliyotida qoshning yoy (yo)ga o‘xshatilishi hodisasi o‘ziga xos ravishda talqinlarga egadir. Yo – yoy so‘zining qisqargani; kamon; majozan egma, kamonga o‘xshash egma (qayrilma)⁸⁸ kabi izohlar mavjudligi ma’lum. Qosh timsolining qavsga o‘xshatilishi kamligini bilib oldik, lekin qoshning yoy (kamon)ga o‘xshashligi Navoiy g‘azallarida ko‘p bor tilga olinishi ancha e’tiborli hodisa. Chunonchi “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida o‘qiymiz:

Hajr aro qildi Navoiy **qoshlaring** ko‘nglida **naqsh**,

Razm elidek ish kuni qurbonda **ikki yoyi** bor (G‘S–171).

Baytda qoshlar bilan birgalikda ko‘ngil ham nishonga olinmoqda va ushbu qoshlarning ikkita yoy (kamon)dek ekani ta’kidlanmoqda. Bularning bari oshiqning ma’shuqa “qoshlarning ko‘nglida naqsh” etilishi hajr – ayriliq – firoq tufaylidir. Chunki ma’shuqaning ham “razm elidek” – jang ahli kabi qurbonlikka, to‘g‘rirog‘i, halokatga uchratuvchi (o‘ldiruvchi) “ikki yoyi (kamoni) bor” ekani ta’kidini topmoqda.

Novaki zulm urmog‘ingdin tonmog‘il, ey **qoshi yo**,

Tanda **zaxm** ermasmu, **yo ko‘nglumda paykonmu** emas? (G‘S – 199)

Yuqoridagi baytda ham takroran qosh, yo–yoy, ko‘ngil va paykonga, novak va kamonga ham diqqat qaratilib, ajoyib manzara kashf etilmoqda, ya’ni qosh, yo–yoy, novak, paykon, kamon ayniqsa, ko‘ngil zaxm va zulm kalimalariga asosiy g‘oya yuklatilmoqda. Novak – o‘q (kamonning, yoyning o‘qi), shuningdek, majozan kiprikni ham ifoda etadi, ya’ni novak zulmidan tonma, zero paykon aslida “tanda zaxm”, ko‘ngil uchun esa o‘qdir.

Chu ahli dard uchun payvasta **qosh yosini** tortibsen,

---

⁸⁸ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1953.-454 бет.

Menga o‘q novakingni xush kushod etkim qulaydurmen (G‘S–319).

Baytning ikkinchi misrasidagi so‘ngi so‘z “qulaydurmen” aftidan ikki ma’no anglatmoqda birinchisi qulamoq – yiqilmoq, ikkinchisi esa – qulay, ayni nishonga qulay, mos turmoq ma’nosida. Bunga bois ma’shuqaning har doimgidek o‘q – novakidir, boshqalarning mutlaqo bu hodisaga daxli yo‘q. Birinchi misrada aytilganidek, “Chu ahli dard uchun” – dardli oshiqlar ahli uchun go‘yo payvasta – o‘zaro tutashgan “qosh yosini tortib sen” – qoshing “yo”si – o‘qingni nishonga to‘g‘rilabsan, men esa nishonga qulay turibman, shundan qulashim ham, yiqilib tushishim ham, op-oson kechadi.

Qoldi **ko‘nglum** senda, lekin asradim, ey **qoshi yo,**

Xasta **ko‘nglum** o‘rnida xokilaring **paykonini** (G‘S–402).

Baytda ilgarigi tahlil etilgan ikki baytga monand holda takror ko‘ngil ta’kidiga duch kelmoqdamiz. Eng diqqatlisi ko‘ngil bilan baqamti, yo-yoy va qoshdan tashqari, albatta, paykon (kamon o‘qi)ga ishora mavjudligidir. Oshiq demoqda “qoldi ko‘nglum senda,” ammo ey yoy qoshligim “Xasta ko‘nglum o‘rnida xokilaring paykonini” (paykon tuproqlaringni) asrashni, qolaversa, uni ehtiyot qilishni afzal bildim. Qoshni yoyga o‘xshatilishi ko‘p bor uchrashi hodisasi tabiiy jihatlarni namoyon etadi, chunki yo – yoy – kamon egiklikda qoshga ancha monand. Navoiy she’riyatida ham bu an’ana davom ettirilganiga guvoh bo‘lib turibmiz. “Navodir ush-shabob” tarkibidagi uch baytda ham qosh va yoy ila ko‘ngil timsoli ham yonma-yon kelmoqda. Ilk baytda:

Qoshi bu chok ko‘nguldin ayru,

Filmasal **yoyi** erur qurbonsiz (NSh–123).–

Ma’shuqaning oshiqning chok – pora ko‘nglidan tashqari yana o‘sha qosh yoyi (o‘qi) zinhor qurbonsiz turolmas ekan. Ikkinchi baytda:

Zaxmliq ko‘nglumni aylar chok-chok ul **qoshi yo,**

Axtarur go‘yoki g‘oyib aylagon **paykon** kerak (NSh–183).

“zaxmliq ko‘nglum...” – yarador ko‘ngli bunga bois “ul qoshi yo”dir, tag‘in xuddi shu “qoshi yo” o‘zining yo‘qotgan paykoni (kamonning o‘qi)ni izlamoqda. Keyingi uchinchi baytda:

Qoshi gar ko‘nglumda kuymak boisidur, ayb emas,

Yoy agar bo‘lsa, bo‘lur o‘t bargi ham qurbon bila (NSh–317).–

Ko‘ngil – oshiq ko‘nglini ma’shuqa qoshi kuydirishiga bois bo‘lmoqda, buni oshiq ayb sanamaydi, chunki yoy – “o‘t bargi”ni ham yondirib, qurbon aylashga tayyor ekani ham uqtirilmoqda.

“Navodir ush-shabob” devonida yana yo – yoy – kamon tasviri berilgan qator baytlar mavjud. Baytlarga diqqat ila e’tibor qaratilsa, har birida qosh – yo – yoyning tasviri ta’rifi alohidalik kasb etadi.

Novaki g‘amzangg‘a paykon istasang, ey **qoshi yo**,

Kelki ondin benihoyat jismi afgorimda bor (NSh– 87).–

Jumladan, birato‘la novak – kamon o‘qi, kiprik, g‘amza – noz – karashma, paykon – tag‘in kamonning o‘qi boshqoq – tikan – kiprik hamdir. Ana shularning bari “qoshi yo”da jamuljamdir, shunga ko‘ra, oshiq bechoraning jismi abgor – yaralangan, jarohatlangandir. Keyingi bayt:

O‘qlaringg‘a yuqti bag‘rim qonimu, ey **qoshi yo**,

Yo‘qsa anda zeb uchun har yon baqam payvandidur (NSh–88).

Oshiqning “o‘qlaringg‘a yuqti bag‘rim qonimu” degan nolasi ila boshlanadi, bunga bois tag‘in o‘sha “qoshi yo”dir. Qoshing yosining o‘qlariga bag‘rimning, jigirimning bundan tashqari ko‘kragimning qonlari yuqti va o‘shal o‘q qizilga burkandi. Ana shular orqali “baqam”ga ishora berilmoqda, “baqam” nima, “baqam” – qizil yog‘och, qizil rang olinadigan daraxt xilidir. Keyingi baytda:

Tanimg‘a tiyriboroningni shikoyat aylamon oz deb,

Nasibim muncha-o‘q erkandur oning **qoshi yosidin** (NSh–257).

Chunonchi “Tanimg‘a” kalimasi ila ibtido topuvchi baytga e’tibor qarataylik, unda oshiq tani va ma’shuqa “qoshi yosidin” “tiyriboron” – o‘q yomg‘irlari ila yaralganidan “shikoyat ayla”moqda. To‘rtinchi baytda:

Chun **o‘qungdin** har **boshqoq**dur qatra suv, ey **qoshi yo**,

Sendin **o‘tluq ko‘ngluma** juz **tiyri boron** istamon (NSh–277)

O‘q, boshqoq, qosh, yo – yoy, o‘t, ko‘ngul, tiyri boron – yomg‘ir o‘qlar (jalalar)iga ishora qilinib, sening o‘qing (qosh yoyi) tufayli har bir boshqoq (mijgon)

uzra qatra suv, sendan o't tutashgan ko'nglimga tiyri boron – o'q yomg'irlaridan boshqa narsani mutlaqo istamayman. Oxirgi baytda yanada kuchli bir ifoda tasviri amalga oshirilmoqda:

Tong emas, payvasta **qoshlar orazing** ustidakim,

Yoyni payvasta **mus'haftin** qo'yarlar yuqori (NSh–336).

Ajablanma, kerak bo'lsa hayron ham qolma, hatto taajjublanma ham deyilib “payvasta qoshlar” nishonga olinmoqda. “Payvasta qoshlar orazing ustidakim” deyilgan holatda “Yoyni payvasta mus'haftin qo'yarlar yuqori” deya go'yo yakun yasalmoqda. Aslida bayt qobig'idagi mazmun, ma'no, qolaversa, qo'yilgan mavzu va mavzu doirasidagi muammo o'ta chuqur falsafiy mushohada hamda mulohazalarni taqozo etadi. Misra yechimi bir og'iz so'z bilan hal bo'lmaydi, balki misrada qaydini topgan “mus'haf” kalimasi tevaragida bahs yuritish lozim bo'ladi. Bilamizki, Mus'haf hatto Qur'oni Karimning nomlaridan biri, u sahifa, sahifalar ma'nosini anglatadi, sahifadan murod toza sahifa, demak yuz chehra nazarda tutilmoqda. Sahifada yozuvli harflarning paydo bo'lishi ma'shuqa yuzidagi qoshga ishora ekani sir emas, balki bor gap, chin gap, rost gapdir. Oxirgi misradagi “Yoyni payvasta mus'haftin qo'yarlar yuqori” ishoradek jaranglaydi, “payvasta mus'haf” – tutash qoshlar sahifasi, bu o'rinda mus'haf – sahifa aslida ham oraz, yuz – chehra ma'nosini bermoqda.

“Badoye' ul-vasat” devoni sahifalarida ham qosh va yoy timsollari mavjud ba'zi baytlar uchraydi:

Vasl ne mumkinki, to oshiqmen, ul qatlim uchun,

O'q chekib **qosh yoyig'a**, men **zaxmdin paykon** chekib (BV–34).

Ma'shuq qosh yoyining paykoni (kamon o'qi)dan yarador bo'lib, azob chekmoqda, hatto o'lim arafasida ham vasldan umid yo'q. Yoki boshqacha talqinda men butun umr oshiqmen, ammo visolning zinhor iloji yo'q, chunki ma'shuqa mening “qatlim uchun” o'q tayyorlagan. Xo'sh o'sha o'q nimadan hozirlangan, o'q ma'shuqaning “qosh yoyi”dir, shu o'q to'g'ri oshiqqa yo'naltirilmoqda, qosh yoyga tashbih etilmoqda. Ayni shu yoyning o'qi – “paykon” (o'q, nayzaning uchi)dir, paykondan “zaxm” – yarador bo'ldim demoqda oshiq. Baytning ikkinchi misrasida

“chekib” so‘zi ikki o‘rinda kelmoqda, ya‘ni “O‘q chekib” va “paykon chekib”, birinchisida ma’shuqa qosh va yoyiga o‘qni o‘rnatmoqda, ikkinchisida menga ma’shuqaning “paykon”i teggach, oqibatda bechora oshiq yaralanmoqda. Navbatdagi baytda:

Tiyri boronki, otar **charxi muqavvas**, basdur,

Necha **qosh yosini** qasdig‘a qurarsen oxir (BV–92).

Tiyri boron – o‘q yomg‘irlarini falak – osmon qavslari otmoqda, ayni shu o‘qlar ma’shuqaning qosh “yosini”ning menga – oshiqqa qaratilgan qasdining natijasidir. Demak “charxi muqavvas” – osmon qavs (kamonlari) o‘q yomg‘irlarini otganining o‘zi yetarlidir. Chunki: “Necha **qosh yosini** qasdig‘a qurarsen oxir” – ma’shuqa qosh yosining qanchadan-qancha senga qilgan qasdlari oxir oqibat seni yer yuzidan quritadi. Oxirgi – uchinchi baytda:

Bir o‘qkim elga otti ul **qoshi yo**,

Yuz o‘q bu joni qurbonimg‘a yetti (BV–354).

“Ul qoshi yo” otgan birgina o‘q go‘yo yuz o‘q singari jonimni qurbon aylab, meni chinakam o‘limga yetkazdi. Yana e’tibor qaratsak, ma’shuqaning o‘sha “qoshi yo”si el uzra yoki elga qarata birgina, yagona otgan o‘qi yuzta o‘qdek mening jonimni qurbonga – o‘limga yetkazdi, to‘g‘rirog‘i o‘limimni ta’minladi.

“Favoyid ul-kibar” devonining atigi ikki baytida “qoshi yo” timsoli uchradi:

Shukr erur, ey **ko‘zki**, bir o‘qkim otar ul **qoshi yo**,

Yo sangadur, yo bag‘irg‘a, yo ko‘ngluma, yo mango (FK–10).

Ey ko‘z demoqda oshiq shukur qilki, atigi bir dona o‘q otmoqda o‘sha qoshi yo(yoy) u ham bo‘lsa yo sanga, yo bag‘irga – jigarga, ko‘nglimga dilga, eng yomoni yoki menga. To‘g‘rirog‘i o‘sha o‘q aslida menga, ya‘ni men bechora oshig‘i beqarorga qaratilgan, mo‘ljal va nishon o‘zimdirman. Keyingi baytda aytilishicha:

Ko‘ngul saydigi mahrum etmagaykim,

Aning **mujgoni novak**, **qoshi yodur** (FK–87).

ma’shuqaning novak – kamon o‘qi, kiprik, mujgon ham kiprik va qoshi yosining o‘qlari oshiqning ko‘nglidagi ovini yoki istagini, boringki, xohishidan mahrum etolmaydi.

Alisher Navoiy gʻazallarida qoshni yoyga oʻxshatish hodisasi alohida oʻrin tutishini yuqorida aytib oʻtdik. Goho nafaqat yoy–kamon oʻq otadi, balki quyida koʻz ham oʻq otishni mashq qilmasligi ham zikr etilib, koʻz ham mehrob va ham yoy–kamon–qosh ila tilga olinadi:

Ul koʻz **oʻq** otmoqni varzish qilmas ersa ne uchun,

Bogʻlamish **mehrob** shakli birla **mushkin** ikki yoy! (FK–333).

Koʻrinadiki, koʻzga ishora qilinib, fikran koʻz orqali mehrobga ulanib, tagʻin oʻsha mushkin – qora ikki yoy, yana qosh ayni nishonga olinmoqda. Bu fikrlar dastlabki mushohada, lekin baytga sinchkov nazar tashlasangiz, undagi boshqa talqinlar yuzaga chiqadi. Aslida baytda “ul koʻz” basharti “oʻq otmoqni” agar “varzish (mashq) qil”magan boʻlsa, “ne uchun” qanday qilib, bu darajaga erishdi, deyilmoqda. Alisher Navoiyning sanʼatkorlik mahorati ham shunda, shoir savol ichida savol qoʻllaydi, bu esa baytning ham oʻziga xos ichki maʼnosi borligiga gʻazalxonni yetaklashdir. Darhaqiqat, baytning birinchi misrasidagi “varzish” – mashqdan yoki mashq qilishdan oʻzga maʼnolarga ham ega, jumladan, odat, koʻnikma, demak, oʻrganmoq va koʻnikmoqdir. Oʻsha koʻz, albatta, maʼshuqa koʻzi oʻq otishni mashq qilib oʻrganmagan boʻlsa, qanday qilib “mushkin ikki yoy”i “mehrob shakli” (qoshning qayrilma shakli) qosh ila birlashgan. Ikkinchi misradagi bu fikrlardan muddao, maqsad nafaqat kiprik – mijgon yoki yoyga – kamonga oʻxshash qosh oʻq otib qolmay, balki koʻz ham chinakamiga oʻq ota oladi! Eʼtibor ila qaralsa baytdagi oʻq kalomi yetakchi, oʻqning vositasida mehrob va yoy (ikki yoy – qosh, balki kamon) oʻzaro birikmoqda va maʼnolar olami teranlashmoqda. Oʻq – paykon, lekin paykon quyidagi maʼnolarga ham ega: boshogʻ (bugʻdoy yoki arpaning boshogʻi yuqoridagi uchli qismi), tikan (tikanga oʻxshash uchli, oʻtkirligi nazarda tutilmoqda), oʻq uchidagi temir hamdir va nihoyat majozan kiprik. Endi kiprik – mija, mijaning koʻpligi mijgon (mujgon), qisqasi soʻz yuritilayotgan oʻq (paykon) kamon–yoy vositasida otiladi, kamon goho qavs (yoy, kamalak)ga ham oʻxshatiladi, qavvos – kamonsoz (kamon yasovchi) boʻlganidek, kamongar ham kamon yasovchi usta demakdir. Birgina paykon vositasida kamonga qavsga, yoyga bogʻlandik va nihoyat kiprik va mijgonga taqaladi, kiprik (kirpik – mumtoz shakli) – mijgon –

insonning yuz a'zolari, she'riyatda ma'shuqalar go'zalligi, oshiqning ofati, ma'shuqa kiprigi bilan o'q otib oshiqni yaralaydi yoki o'ldiradi. Baytdagi o'q (paykon) ochiqcha ko'zga, mehrobga, ikki yoyga ishora qilmoqda, ular jips holatda, bir-biriga birlashgan payvasta. Endi ular baytda mushkin kalomi ila bir-birlariga payvasta bo'lib birlashmoqda, mushk yoki mushkin – qora tusli, darhaqiqat ko'z – qora, qosh – qora, kiprik – qora.

Qosh va kiprik (Navoiyda kirpik) birgalikda tasvirini topgan baytlarda har xil ma'no kashf etilganidek taassurot uyg'otadi:

Ne ham **qoshlardururkim**, hasrati qaddimni yo qilmish,

Ne **kipriklar** o'qikim, ro'zg'orimni qaro qilmish (BV – 142).

Qoshlar xam – egilgan, bukilgan, egiklik va bukiklik qoshlarga xos, xam so'ziga diqqatni torting, xamga monand xam – baxam – o'ralgan, buralgan, xamida – egilgan, bukik, bukchaygan, xamliq – bukiklik, bukilganlik. Qosh ham, xam ham bukilgan va egilgan ma'nolarini talqin etadi, ayni shu jihatlar yo – yoyga ham, qavsga ham, mehrobga ham taalluqli. Xo'sh ana shu yo – yoy so'zi qayerdan paydo bo'lgan, uning manbai yoki manshasi qayerda, bu oddiy ʼ – yoy harfi shaklidan va uning nomidan kelib chiqqan. Arab harfi yo – yoyning ʼshakli egikligi bois qosh (mijgon) – kamonga va yangi oyga – hilolga o'xshatiladi, darhaqiqat ʼ yoy harfi, o'q otadigan yoy, ʼ dol harfi shakllari bir-biriga o'xshaydi, shundan ularni qoshga ham o'xshatishadi. Ammo ma'shuqa qoshining qoshiga yaqinlashib bo'lmaydi, shundan oshiq g'am-g'ussasining cheki yo'q, sog'inish zoriqishga sabab bo'lmoqda. Ana shuning oqibati o'laroq oshiqning hatto qaddi – qomati bukilibdi, uning qaddi ushbu o'rinda yo–yoyga tashbih qilinmoqda.

Keyingi baytlardan birida ushbularni o'qiymiz:

Sabr xaylin ko'nglum o'z girdinda qo'ymas, go'yiyo,

Kirpiku qoshing xayoli **o'qu** yosidur aning (BV–197).

Ko'nglim o'z atrofiga sabrning to'dasini yaqinlashtirmaydi, sabr guruhi deganda tushuniladigan narsa shuki, oshiqning hijron g'amida, firoq damida sabr kosasi to'lib bo'lgan. Ularga qo'shimcha ilova kiprik o'qi, kamon o'qi, barchasi birgalikda oshiq ahvolini battar yomonlashtirmoqda, xulosa sabrdagi beqarorliklar

ham aslan shular ila tirband bog‘liq. Ayni shu xil yoy–kamon o‘qlari oshiq ko‘nglini “kamonxona”ga aylantirganini boshqa baytda ham tasvirini uchratdik:

Qoshu kirpiklaring ko‘nglum uyin qildi **kamonxona**,

Aliflardin o‘qu har **na’l** anga bir halqa **yo** bo‘ldi (BV–342).

Ta’kidga binoan oshiqning ko‘ngil uyini ma’shuqa “qosh-u kipriklari” batamom kamonxona (kamalakxona – yoyxona)ga aylantiribdi, qosh-u kiprik majozan kamon misoldir. Kamondan paykon otiladi, paykon – o‘qdir, g‘alati tomoni shundaki, alif ham shaklan tiklikda, tekis turishda kamon va nayza monanddir. Shu asnoda na’l (taqa – ot taqasi, poyabzal naxali) so‘zi orqali halqa (bo‘yinbog‘)ga ta’kid kuchaytirilib, ayollar bo‘yniga taqiladigan bezakli oltin zanjirlarga ishora qilmoqda. Xalqa ham yo-yoy monand egiklikda, egmalikda qosh monand bo‘lib, bu orqali birinchi va ikkinchi misralar biriktirilib, bayt mazmunining butunligi ham chunon ta’minlanmoqda.

Ne bilgay **kirpiku qoshing** g‘amin bir shastig‘a mag‘rur,

Ki bilgay bir monandek ohi novak, qaddi yo bo‘lg‘on (FK–281).

Bilamizki, paykon va novak ham kamon o‘qi bo‘lgani kabi shast ham kamon o‘qidir, to‘g‘ri uning ikkinchi bir ma’nosi qarmoqni anglatadi. Demak paykon, novak va shast kamon o‘qi shu singari kamoning o‘zi esa kiprik, ya’ni mijja, ko‘pligi mijgon bo‘ladi. Oshiq aytmoqchiki, kiprik va qoshning g‘ami shasti (o‘qi) ila mag‘rur, ya’ni ma’shuqaning kiprik ila qoshining g‘ururligi uning o‘qiga bog‘liq. Shunday bo‘lsa-da, uning g‘ami, uning qayg‘usi oshiq uchun go‘yo hech narsa emas, biroq ana shu o‘q(shast)ning, novakning kuchi oshiqning ohini falakga oshiribdi. Nihoyat oshiqning tik qaddi (qomati)ni yo (yoy)ga o‘xshash qilib bukibdi, qaddini egiltiribdi, buning siri ma’shuqa “kirpiku qoshi”ning egmaligi ila vobasta bog‘lanadi.

Biri **qoshu kirpigidek o‘q** bila **yo** ilgida,

Lekin ul **yo** birla **o‘q** jonlarni qurbon aylabon (FK–257).

Takror o‘q bilan yo (yoy)ga urg‘u berilmoqda, yo (yoy) ayni zamonda o‘q otuvchi kamondir, o‘q – kiprik, yo (yoy) – qoshdir, sirtidan tasvir sodda va oddiy tuyuladi. Ma’shuqaning “qoshi kirpigidek o‘q bila yo ilgida”, demak ma’shuqaning

qoshi va kiprigiga o'xshash o'q va yo (yoy) aynan ma'shuqa qo'lida. Misra mazmuni: biri qoshiga, biri kiprigiga o'xshash o'q bilan yo (yoy) ma'shuqaning "ilgida" – qo'lida, takror ta'kidlaymiz qosh – yoy, kiprik – o'q. Xulosa shuki, yo (yoy) – qoshga, o'q (tir) – kiprikka mengzalib, chiroyli tashbih yuzaga kelmoqda, bu an'anaviy hodisa, she'riyat qonuniyati, tabiiy odatiy holat. "Lekin ul yo bila o'q" takror ta'kid, xuddi shu takror ta'kid, takror qayd zinhor bayt mazmuniga shikast yetkazmaydi. Aksincha bayt mazmunini boyitib, bayt g'oyasi chuqur teranlashib bormoqda. Birinchi misradagi "o'q bila yo", ikkinchi misradagi "yo birla o'q" qancha takrorlanmasin, qancha ta'kidlanmasin bayt g'oyasiga putur yetkazmaydi, aksincha bayt g'oyasini mukammallashtiradi. Ma'shuqa qoshi va kiprigi baayni "yo birla o'q" endi voqealar girdobiga yaqinlashib, hukm ijrosi oshkor etilmoqda. Hukm bot-bot ta'kid topgan "o'q bila yo" va "yo birla o'q" oshiqlarning jonlarini qurbon aylamoqda.

Kufrdin zunnorlar gar turrasi tobinda bor,

Kirpikidin dog'i saflar **qoshi mehro**binda bor (NSh–86).

Qoshi mehrobi – qayrilma qoshi, ana shu qayrilma qoshda kiprikdagidek saflar, kiprik monand tizilish, bir tizimga saf tortish bor ekan. Kiprik va qosh, to'g'ri ushbu o'rinda qoshning egilma shakli mehrobga tashbih qilinmoqda, kiprik esa saf tortgan, jangga shay turgan, jangovar ahvoldagi sipohlar safiga o'xshatilmoqda. Baytda zikrini topgan g'oyaviy talqin anchayin qiyin jihatlarga ega, birinchi misradagi kufr agar kufron uning ko'pligi bo'lsa boshqa gap. Kufron – ko'rnamaklik, ne'mat qadrini bilmaslik, nonko'rlik singari ma'nolar talqiniga molik. Agar kufr – kofir so'zi ila rishtaga ega bo'lsa, u holda kofir – inkor etuvchi, tanimovchi, g'ayri din, rahmsiz mazmunlarini ifoda etadi. Zunnor – musulmon davlatlarida yashovchi g'ayridinlar majburan belgi bog'lab yuradigan va ma'lum bir rangdagi chilvir, oshiq ma'shuqa rahmsizligi oqibatida beliga zunnor bog'labdi! Bunga bois nima, sabab balki turradadir, turra – o'rilgan soch, jingalak soch, kokil va zulf, "gar turrasi tobinda bor" deyilmoqda. Unda tobindaning ma'nosiga yetish lozim, tobin – shunchaki taalluqlilik alomati, mabodo tob bo'lsa, tobning ma'nolari

ko‘p va bisyor. Jumladan tob – toqat, qudrat, kuch-quvvat; to‘lg‘anish, bukilish, egilma; nur, harorat, agar bu ma’nolar sharhlansa, tahlil cho‘zilib ketishi muqarrar.

Qayd etilgani kabi qosh va kiprikning yonma-yon kelishi hamda ularning ma’no olami talqini o‘zaro turli xil tashbihlari qatorida qosh va mujgon (kiprikning ma’nodoshi) tasviri ham mavjud. To‘g‘ri, bu xil hodisa kam uchraydi:

Ulusqa tiyri boroni baliyat yog‘di, ul oyning

Sipohi husn aro **mujgoni novak, qoshi yo** bo‘lg‘och (BV–55).

Baytda ma’noni kuchaytirish, g‘oyani teranlashtirish, mazmunni chuqurlashti-rish niyatida turkiy kiprik o‘rniga forsiy mujgon kalimasi qo‘llanmoqda. Mujgondan kiprik qolishmaganidek, ma’noga yangicha tus, o‘zgacha rang berishda ustuvor, qolaversa, ular yaqin ma’nodosh so‘zlardir. Ushbu o‘rinda mujgon – novak (o‘q)ga mengzalib, go‘zal talqinga erishilgan, bilamizki, novakdan tashqari paykon va shast ham o‘q ma’nosini talqin etadi. Lug‘atlarda shastning o‘q va qarmoqdan bo‘lak ma’nolari izohi ham beriladi: kamon ipini tortish uchun barmoqqa kiygiziladigan angishvonasimon halqa. Shastning hatto nashtar, zarb, shay, soz chalishda qo‘llanadigan maxsus tirnoq⁸⁹, tirnoqni aksar noxun deydilar, noxun forsiy so‘z va u tirnoqning ma’nodosh ekanini unutmaslik lozim. “Ul oy (go‘zal yuzning)ning sipohi husn aro mujgoni novak, qoshi yo ...”dir, demakki, ma’shuqa–oyga istiora yo‘li ila ochiq tashbih qilinib, ul oyning sipohi husn aro – ichra “mujgoni novak” – kiprik o‘qi “qoshi yo”si – yoysimon qoshi borligi tasdig‘ini topmoqda. Ma’shuqaning jala monand o‘qlari baliyat monanddir, xo‘sh baliyat nima, lug‘atlarda aytilishicha, uning ko‘pligi baliyot – balolar, ozorlar, ranjlar, mashaqqatlar, falokatlar, ko‘rgiliklar, baxtsizliklar⁹⁰.

Anglamas bulbul ichim **paykonlarinkim**, gul emas,

Novak oso tez mujgonlig‘ muqavvas qoshlig‘ (BV–161).

Aytilmoqdaki, bulbul mening (oshiqning) ichki “ichim paykonlarinkim” – anglayolmas, tushunmas, tushunmaydi ham. Chunki mening ichimdagilar “gul

⁸⁹ Мумтоз адабиёт манбалари луғати. Тузувчи Ваҳоб Раҳмонов. – Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2009 – 432 б. (Қаранг: –Б.381).

⁹⁰ Кўрсатилган манба – Б.46.

emas”, shundan “novak oso” – o‘qga o‘xshash o‘tkir mujgonlik va qavsdek qoshlik ma’shuqa bularni tushunishi o‘ta mushkuldir.

Agar **mujgonu qoshing** hayrati ermas edi gardun,

Ne erdi aylamak **ohim o‘qu** gardunni **yo** qilmoq. (FK–171).

Baytda gardun – falak, olam, dunyo, ko‘k osmon, gumbazga ishora ila ma’shuqaga zimdan murojaat etilib, agar sening “mujgonu qoshing hayrati” barcha oshiqlarni lol qoldiradi. Yanada aniqrog‘i basharti sening “mujgonu qoshing” hatto gardunni hayratga solishi muqarrar bo‘lganidek, mening (oshiqning) oh – o‘tdan iborat o‘qim bor, mening ohim – o‘qim o‘t kabi yondiruvchi bo‘lib, gardunni egish qudratiga – molikdir. Xulosa shuki, oshiqning o‘tli, otashli ohga yo‘g‘rilgan o‘qi butun boshli gardunni – falakni yo-yoy (kamon) kabi egib tashlash qudratiga egadir. Takror mujgon – o‘qga, qosh bo‘lsa an’anaviy ravishda yo – yoy – kamonga qiyoslanib, ma’shuqaga xos sirli g‘amza – noz karashmali illatlar to‘kis jiddiy tanqid ostiga olinmoqda.

Bobga doir xulosalar

Qosh insonning go‘zalligini namoyon etuvchi asosiy a’zoldan sanaladi. Uning shakl va rangi ijodkorlar uchun hamisha muhim hisoblangan. Oshiq holini, ma’shuqa xarakter-xususiyatini ochib berishda ham muhim ahamiyatga ega. Qoshning qoraligi, qalin va ingichkaligi kabi tashqi tomonlar ichki kechinma, his-tuyg‘ularni ko‘rsatgan.

Qosh aksariyat oy – hilol, mehrob, kamon, yoy kabilarga o‘xshatilgan. Va har biri o‘ziga xos mazmun tashish barobarida shoirning badiiy mahoratini ham belgilagan. Qosh va ko‘zning yonma-yon ta’rifi ham bu ikki a’zoning yor obrazini gavdalandirishdagi muhim ahamiyatini ko‘rsatadi. Shu bois ushbu tasvirlar tahliliga e’tibor qaratildi.

Qosh va ko‘zga ilova tarzida xol va xatt (chiziq, iz, yangi chiqqan mo‘ylab)larning qo‘shilishi oqibatida tasvirning ta’siri ta’minlangan. Ma’shuqa, ayniqsa, uning oshiqqa noz-karashmali – g‘amzali boqishlariga qosh va ko‘zdan bo‘lak xol va xatt ortiqcha, keraklicha quvvat bag‘ishlamoqda, shuningdek, xolu

xatu qoshu koʻzning gʻamzasi oshiqni qatl etishga mavjud andoza, balki afzunligi koʻrsatilgan.

UMUMIY XULOSA

1. Obraz, ramz, timsollarning dunyoga kelishi bani basharning badiiy tafakkur ildizlari bilan bog'liq. Bu sarchashma Qur'oni karim, hadisi sharif ekanligiga shubha yo'q. Ko'zning ham timsol darajasiga ko'tarilishi, avvalo, ilohiy kitoblardagi ta'rif-tavsiflar bilan bog'liq. Ayniqsa, botin ko'zi haqidagi ifoda va ishoralar buni to'la tasdiqlaydi. Insonning basirati ochilishi, zohir va botin ko'zi haqidagi irfoniylar tahlillar asosida ko'z timsoli bilan aloqador matnlar talqin qilindi. Tasavvufiy lug'atlarga tayanilgan holda ko'z va qosh timsollarining mazmun-mohiyati ochib berildi. Mazkur timsollar lirik qahramonning ma'naviy maqom-u martabasini ko'rsatishi dalillandi. Ko'z timsolining o'ziga xos xususiyati u ham ma'shuqa, ham oshiqning tasvirida birday qo'llanilishidir. Ko'z badiiy adabiyotdagi asosiy ikki obrazning turli maqom-u hollarini ko'rsatishga xizmat qiladi. Bu tasvirlar orqali badiiy maslak to'laqonli anglashiladi. Ko'z tasviridagi farqli tomonlar inobatga olinib, tahlil qilindi hamda tafovutlar ko'rsatildi.

2. Ko'z timsolining betakror namunasi, shubhasiz, xalq tomonidan yaratilgan. Ko'zning xumor, cho'lpon, bodom, qalam kabi o'xshatishlari ilk bor xalq og'zaki ijodida uchraydi. Birgina maqollarda ko'z timsolining bir necha ma'no qirralari ko'rsatilgan. Ko'zning ko'ngil bilan parallel ravishda ta'rif-tavsif etilishi, ularning mohiyatini bog'liqlikda ochib berilishi ham xalq badiiy tafakkurining boyligi, ilohiy manbalardan juda yaxshi xabardorligini ko'rsatadi. Ko'z bilan bog'liq aksariyat tasvirlar asosi xalqning diniy, e'tiqodiy, milliy dunyoqarashini belgilaydi.

3. Qosh insonning go'zalligini namoyon etuvchi a'zo sifatida badiiy adabiyotda asosiy tasvir vositalaridan sanalgan. Xalq qo'shiq, ertak va dostonlarida qahramon portretini yaratishda qoshdan unumli foydalangan. Avvalo, qoshning qoraligiga urg'u berilib, "qalamqosh", "qalam qoshli" va "qoshi qalam" birikmalari paydo bo'lgan. Xalq qo'shiqlarida ham qosh goho zulukka, goho pilikka o'xshatilib, chiroyli tashbihlar yaratilgan va shu tariqa ifoda mazmuni teranlashgan, tasvir ta'siri ancha kengaytirilgan. Qoshning zuluk, pilik, "qiyg'os" va "qiyg'och"ga o'xshatilishi, tashbih qilinishi xalq og'zaki ijodiga xos bo'lib, yozma adabiyotda, deyarli, uchramaydi. Qo'shiqlarda qoshning kamonga, yoyga, oyga, qunduzga,

qaldirg'och qanotiga, xanjarga qiyoslanishi ijtimoiy turmush tajribalari, uzoq davrlik badiiy tafakkur natijasidir. Ammo xalq maqol va topishmoqlarida qosh ifodasi kam uchraydi.

4. “Devonu lug‘otit turk” va “Qisasi Rabg‘uziy” manbalaridagi ko‘z va qoshning tasvir — ta’rifi an’ana o‘laroq davom ettirilgan. Bu asarlardagi yot ko‘z, yovuz ko‘z, yamon ko‘z birikmalari ko‘plab mumtoz shoirlar ijodida uchrasa-da, “Qisasi Rabg‘uziy”dagi ko‘zni yulduzga o‘xshatib obraz yaratish hodisasi Alisher Navoiy davrigacha bo‘lgan turkigo‘y shoirlarda uchramaydi.

5. Ko‘zning maftun etuvchi, sehrlovchi kuchiga alohida e’tibor qaratiladi. Jodu va sohir so‘zlari Kashmir joy nomi bilan yonma-yon kelib, “Kashmir jodusi”, “Joduyi Kashmir”, “Sohiri Kashmir” iboralarining shakllanishiga zamin yaratgan. O‘zbek adabiyotida “jodu ko‘z”, “jodu qaroq” “g‘amzasi jodu” va shunga o‘xshash boshqa shu xil tashbihlarning paydo bo‘lish tarixi ham aynan Hind, Kashmir, Xitoy, Chin, Mochin singari qadimiy yurt nomlari bilan bog‘liq. Aytish mumkinki, Chin – Xitoy, Hind, Kashmir, Xo‘tan, Mochin kabi yurtlar yonida Turkiston, Totor, Mo‘g‘ul, Rum, Badaxshon, Adan, Ajam, Turk, Dashti Qipchoq o‘lkalarining qo‘shiluvi ham xarakterlidir. Jumladan, bu o‘lka va elatlar qatorida misr, chig‘atoy, o‘zbek, mo‘g‘ul qavmlari zikr etilishi bilan xalq qalbiga yanada yaqinlashuv paydo bo‘ldi. Turkona, Mo‘g‘ulona, Xitoyi, Chin — Mochin, Totor, Xo‘tan, Xaybar, Habash, Turk, Turkiston, Badaxshon, Yaman, Yag‘mo, Adan, Mo‘g‘ul, Chig‘atoy, O‘zbek ta’rifli ko‘zlarning Kashmiri yoki Bobil bilan aloqasi badiiy matnlar asosida dalillandi.

6. Sayfi Saroyi amalga oshirgan “kiyik ko‘zli” tashbihi boshqa ijodkorlarda uchramasa-da, uning o‘rniga “jayron ko‘zluk” va “ko‘zung jayron” qiyoslari uchraydi. Shu tariqa “ohu” tashbihi ko‘proq va kengroq Lutfiy davri shoirlari ijodida an’ana darajasiga ko‘tarilgan. Alisher Navoiy ushbu an’anani ijodiy davom ettirib, “ohu”, “jayron” tashbehlari qatoriga “g‘izzol” tashbehini qo‘shganligi tahlillarda aniqlandi.

7. Usruk, maxmur, xumor, nargis gul, bo‘tako‘z singari tashbehlar ko‘zning turli holatini oydinlashtiradi: nargisi shahlo – chiroyli ko‘z, qora ko‘z;

nargisi nimxob – yarim uyqudagi ko‘z, mijgon ko‘z; nargisi jodu – sehrli ko‘z kabi. Ko‘zning noyob tashbihlaridan biri esa mastonadir. Xuddi shunday ko‘zning aldamchiligi, makkorligi, uning yolg‘on sehri ham adabiyotda ayyor, jodu, fatton, qiron, qaroqchi, sohir, sipohiy, jallod, xunrez, makkor(a) sifatlashi bilan keladi. Tahlilga tortilgan misollar ko‘zning mastona, sarxush, o‘t, o‘tliq, qattol, kofir, ayyora, ayyor, oqarmoq, gul, chaman, g‘oratgar, qiron, nashtar, fitna, fatton kabi tashbihlar silsilasi borligini ko‘rsatadi. Mazkur o‘xshatishlar lirik qahramonning turli hollarini belgilaydi. Shuningdek, ko‘z bemor, bedor, balo, jafo, guldek, nilufardek kabi so‘zlar bilan sifatlanadi. Bunda ham ko‘z tasviri yanada oydinlashadi.

8. Badiiy adabiyotda ko‘z timsoli bilan aloqador bir qancha badiiy unsur va ifodalar keladi. Albatta, ularning o‘rganilishi ko‘z timsoli haqidagi ilmiy xulosalarimizga oydinlik kiritadi. Bular ko‘z yoshi, ashk, sirishk, yig‘i, yig‘lamoq kabilardir. Ko‘z timsolining poetik vazifasi ko‘z yosh orqali ochilishiga alohida e‘tibor qaratilgan tahlillar yaratildi. Natijada, oshiqning ma‘naviy hol hamda zohir ko‘rinishi aniq va ravshan bo‘yoqlarda tasvirlandi.

9. “Xazoyin ul-maoniy”da “ko‘z”, “ko‘zim”, “ey qaroko‘z” radifli g‘azallar mavjud. Ularning har birida qofiya ko‘zning o‘ziga xos o‘xshatmalari asosida yuzaga keltiriladi. Navoiyning hol va ifodani uyg‘unlashtirishdagi benazir mahorati ko‘rinadi. Bunday g‘azallarda ko‘zning bir necha ta‘rifi, tavsifi va tasviri beriladi. Eng ahamiyatlisi, aksariyat ko‘z va ko‘ngil yonma-yon keladi. Natijada, oshiqning iztirobu alami, ma‘shuqaning tasviri yanayam ta‘sirli ifodalarda beriladi. Bu ikki obrazning yondosh kelishi jonli tasvirni yuzaga keltirishda muhimligi barobarida ma‘naviy darajani ham belgilaydi.

10. Ko‘z qahramonning bir a‘zosi. Ammo uning poetik vazifasi boshqa timsollar yordamida teran ochiladi. Kiprik, mujgon, qaboq, qosh shular jumlasidandir. Shu bois ko‘zning hol haqiqatlari unga aloqador boshqa a‘zolar bilan birgalikda yoritildi. Ko‘z ko‘ngil ifodachisi ekanligini ko‘rsatishda boshqa obrazlar unga yordamchi bo‘ladi.

11. Ma'shuqa qoshining go'zalligi, unga maftunlik oshiqning dunyo bilan bog'liq qarashlarini belgilaydi. Irfoniy tahlillarga ko'ra, qoshning ziynatiga berilish Haq yo'lchiligida bir hijobdir. Qoshning rangi va shaklini ko'rsatuvchi zohiriy belgilar lirik qahramonning botin olamini yoritishga xizmat qilgan. Qoshning bu kabi ta'rif-tavsifida Alisher Navoiyning ifodalari badiiy tasavvurni yangi bir pog'onaga ko'tardi. Qosh tasvirida ن "nun" harfi asosiy o'xshatishlardan biridir. Shuningdek, qoshning kamon, mehrob, hilol, yo – yoy kabi tashbihlari ham ommalashgan, ammo Navoiy ijodidagi o'ziga xos badiiy topilmalar, yangicha ifodalar tahlilga tortildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2017. 4 август.

2. Мирзиёев Ш.М. “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ–4865-сон Қарори // Халқ сўзи. – 2020 йил, 20 октябрь. № 220

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

3. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихидан. – Тошкент, 1964.

4. Abdurahmohov A. Turkiy adabiyotining qadimgi davri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 376 b.

5. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. 105-б.

6. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 184 б

7. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 200 б.

8. Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва тасаввуф. Илмий конференция маърузалари ва тезислари. – Тошкент: Фан, 2003. – 48 б.

9. Адабиёт назарияси. II жилдлик. I- II жилдлар. – Т.: Фан, 1978. – 416 бет; 1979. – 448.

10. Акрам Ботирхон. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 244 б.

11. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: А.Шаропов, Б.Эшпўлатов. – Тошкент. Камалак, 1991. – 176 б.

12. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. – Тошкент: Фан, 1993. – 208 б.

13. Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. Илмий-назарий анжуман тезислари. – Т.: Фан, 2001. – 54 б.
14. Аристотел. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
15. Асрлар нидоси. (Масъул муҳаррирлар: Содир Эркинов ва бошқ.) – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 544 б.
16. Аҳмадхўжаев Э. Туркий назмнинг сеҳргари. – Тошкент: Фан, 1992. – 68 б.
17. Аҳмадхўжаев Э. Гадоий. – Тошкент: Фан, 1978. – 110 б.
18. Аҳмедов Б. Амир Темур дарслари. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 144 б.
19. Бартольд В.В. Сочинения. Том 11. Часть 2. – Москва: Наука, 1964. – 657 с.
20. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – 216 с.
21. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – 498 с.
22. Бобир З.М. Мухтасар. – Тошкент: Фан, 1971. – 240 б.
23. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
24. Бобур З.М. Девон. – Тошкент: Фан, 1994. – 144 б.
25. Бобохонов Ш., Ирисов А. Ҳадис илмининг пешволари. – Тошкент: “Нур”, 1992. – 72 б.
26. Бойқаро Ҳусайн. Рисола. – Тошкент: Шарқ, 1991. – 24 б.
27. Бойқаро Ҳусайн. Жамолингдин кўзум равшан. – Тошкент: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – 32 б.
28. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литератур. – Москва: Наука, 1972. – 524 с.
29. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. – 150 б.
30. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1973. – 191 б.

31. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 2002. – 322 б.
32. Vohidov R., Eshonqulov H. Ozbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toskent: Ozbekiston Respublirasi Yozuvchilar uyishmasi Adabiyot jamoarmasi nashriyoti, 2006. – 528 b.
33. Воҳидов Э. Шоиру, шеър, шуур: Адабий эсселар. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1987. –224 б.
34. Воҳидов Э. Сўз латофати. 2-нашр. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. –219 б.
35. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 344 б.
36. Болтабоев Ҳ. Ислом тасаввуфи манбалари. — Т.: Ўқитувчи, 2005. – 400 б.
37. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994. – 208 б.
38. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Тошкент: А.Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти 2002. – 217 б.
39. Жумахўжаев Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
40. Зоҳидов В. таҳрири. Ўзбек адабиёти. 3-том. – Тошкент, 1959. 9-бет.
41. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. – Тошкент, 1961;
42. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 130 б.
43. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
44. Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. — 272 б.
45. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. -272 б.
46. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б.
47. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1961. – 428 б.

48. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. III -том. – Тошкент: Фан, 1963. – 466 б.
49. Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар Ўқув луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 272 б.
50. Машрабов З., Шокаримов С. Асрларни бўйлаган Бобур. – Тошкент, 1997;
51. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. 3-нашри. –Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
52. Мангу булоқлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 272 б.
53. Муҳаммад Али. Эл комин раво айла... (Алишер Навоий ғазаллар, шарҳлар. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: А.Шарипов, Б.Эшпўлатов). – Тошкент: Камалак, 1991. – 176 б.
54. Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1968. – 353 б.
55. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – 784 б.
56. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – 376 б.
57. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 200 б.
58. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. – Тошкент, 1988. 3- жилд, -613 б.
59. Навоийнинг нигоҳи тушган... – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 400 б.
60. Навоий замондошлари. Терма шеърлар. Нашрга тайёрловчи: Ҳоди Зариф. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – 206 б.
61. Олим С. Ишқ, Ошиқ, Маъшук. – Тошкент, 1996.
62. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом нашр, 1967.

63. Ойбек. Асарлар. XX томлик. IX том. Тадқиқот ва мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 352 б.
64. Ойбек. МАТ. XIII том. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
65. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: Фан, 1976. – 120 б.
66. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – 72 б.
67. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 214 б.
68. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: Фан, 2004. – 128 б.
69. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент, 1995. (Сўзбоши Х.Болтабоев)
70. Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 208 б.
71. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун-ул-балоба. – Тошкент: Хазиана, 1996. – 400 б.
72. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. IV томлик. IV том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
73. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1966. – 152 б.
74. Шарафиддинов О. Танланган асарлар. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1978. – 304 б.
75. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Биринчи китоб. 2-нашри. – Тошкент: Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 426 б.
76. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Нега шундай деймиз: Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 352 б.

77. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома: Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон энциклопедияси бош редакцияси, 1990. – 528 б.

78. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov/ Navoiyshunoslik [Матн]. Q. 1: darslik Sh. Sirojiddinov [va boshq.]. – Тошкент: “TAMADDUN”, 2018. – 520 б.

79. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Ибрат аз се жилд. Жилди 1. – Душанбе: Сарредакцияи илмий энциклопедияи советии тожик, 1988. – 554 сах.

80. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тузувчилар: фил. фан. кандидатлари П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: ЎзССР ФАН нашриёти, 1953. – 454 б.

81. Ўзбек шеърини антологияси. Беш томлик. 1-том. Тузувчилар: Ҳ.Зарифов, М.Алавия, С.Мутталибов. – Тошкент: Ўздавнашр, 1961. – 312 б.

82. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Биринчи том. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1959. – 550 б.

83. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача). – Тошкент: Фан, 2003. – 332 б.

84. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II- жилд. (XIV–XV асрнинг бошлари). Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: Насимхон Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2007. – 320 б.

85. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1978. – 328 б.

86. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1977. – 460 б.

87. Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. – Тошкент: Фан, 1976. – 150 б.

88. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томли. 1-том. – Тошкент: Фан, 1987. – 368 б.

89. Ўзбек халқ мақоллари Икки томли. 2-том. – Тошкент: Фан, 1988. – 372 б.

90. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 54 б. (араб алифбосида).
91. Қуронов Д. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Академнашр, 2018. – 393 б.
92. Ҳаёт васфи. Мундарижа: Ҳофиз Хоразмий. Саккокий. Атоий. Гадоий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 704 б.
93. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Тошкент: ЎзФАН, 1959. – 196 б.
94. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: ЎзФАН, 1963, – 172 б.
95. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1970. – 170 б.
96. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 166 б.
97. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 216 б.
98. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996. – 165 б.
99. Ҳайитметов, Абдуқодир. Навоий лирикаси. Тўлдирилган ва тузатилган 2-нашри. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015. – 328 б.
100. Ҳаққулов И. Абадият фарзандлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1990. – 192 б.
91. Ҳаққул Иброҳим. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 184 б.
101. Ҳаққул Иброҳим. Ғазал гулшани. – Тошкент: Фан, 1991. – 70 б.
- Ҳаққул Иброҳим. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 160 б.
102. Ҳаққул Иброҳим. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – 224 б.
103. Ҳаққул Иброҳим. Ижод иқлими. – Тошкент: Фан, 2009. – 388 б.
104. Ҳаққул, Иброҳим. Ишқ ва ҳайрат олами. [Матн] / И.Ҳаққул, Э.Очилов. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2016. – 304 б.

105. Ҳоди Зариф. Ҷозиллар Ҷазилати. –Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1969. – 136 б.

106. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-Ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 368 б.

107. Ҳусайний А. Бадойи-ус санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. — 398 б.

2) Xorijiy nashrlar

108. Agah Sirri Levend. Türk Edebiyatı tarihi. Ankara: Dergah Yayınları, 1984.

109. Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – Istanbul: Kapı yayınları, 2007.

110. Koprulu F. Tarix tadqiqotlari. – Ankara, 2006.

111. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. İstanbul: Marifet yayınları, 1995.

112. Бертелс Е.Е. Суфизм и суфийская литература. Избранное труд. Т.3. – М.: Наука 1965. – 524 с.

113. Бертельс Е.Е. Навои и Джами. Избранное труд. Т.4. – М.: Наука, 1965. — 498 с.

114. Литературная энциклопедия. – Москва, 1937.

115. Поэзия и проза Древнего Востока. Сборник. – М.: Художественная литература, 1973. – 735 с.

116. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990.

117. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. – Москва. 2005. – С. 597-604.

118. Словарь таджикского языка (X–начало XX века). В двух томах. Том 2. – Москва: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1969. – 952 стр.

119. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литература и её трансформация в ранне-классический период. – М.: Наука, 1976. – 212 с.

120. Шербак А.М. Огуз-наме. Мухабба-наме. –Москва: ИВЛ, 1959. – 172 с.

121. Трименгэм Дж.С. Суфийские ордены в Исламе. – М.: Наука, 1989.
122. Фарҳанги забони тожики. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – М.: СЭ, 1969.
123. Фарҳанги мусталаҳоти урафо. (Форс тилида). Техрон: ҳиж. 1329.

III. Diniy manbalar, adabiyotlar

124. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Бишкек, 2001. – 768 б.
125. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. – 617 б.
126. Олтин силсила. 2-жуз: Саҳиҳул Бухорий. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2019. – 672 б.
127. Олтин силсила. 3-жуз: Саҳиҳул Бухорий. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2019. – 672 б.
128. Олтин силсила. 4-жуз: Саҳиҳул Бухорий. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2018. – 672 б.
129. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005. – 666 б.
130. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Муқаддима. – Тошкент, “Шарқ”, 2003. – 160 б.
131. 80. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Ният, ихлос, илм китоби. – Тошкент: “Шарқ”, 2003. – 256 б.

IV. Badiiy adabiyotlar

132. Атойи. Девон. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи: С. Сайфуллоҳ. – Тошкент: Фан, 2008. – 320 б. Арабча матн 76 саҳ.
133. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. I том. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 б.

134. Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. МАТ. II том. – Тошкент: Фан, 1987. – 620 б.
135. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. III том. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.
136. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. IV том. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.
137. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. V том. – Тошкент: Фан, 1990. – 544 б.
138. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. VI том. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.
139. Алишер Навоий. Ҳайат ул-аброр. МАТ. VII том. – Тошкент: Фан, 1991. – 392 б.
140. Алишер Навоий. Мажолис ун нафоис. – Тошкент, 1961. – 72-бет.
141. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Куш тили). – Тошкент, 1984. 80-б.
142. Амир Темури ўғитлари. – Тошкент: Наврўз, 1992. – 64 б.
143. Бобур З.М. Назм дурдоналари. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 208 б.
144. Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 148 б.
145. Кошғарий, Маҳмуд. Девону луғоти-т-турк (Туркий сўзлар девони). Нашрга тайёрловчи: Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 488 б.
146. Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубоийлар. Қитъалар. Туяқлар. Гул ва Наврўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 464 б.
147. Лукмони Ҳаким: Эртақлар, нақллар, кулги-ҳикоялар, латифлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 224 б.
148. Мангу булоқлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 272 б.
149. Матназар Абдулҳаким. “Ўйнар” //Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. Кўрсатилган манба. – Б.169–172.

150. Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 304 б.
151. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. “Қисаси Рабғузий”. К. I. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б.
152. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. “Қисаси Рабғузий”. К. II. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 272 б.
153. Саройи Сайфи. Шеърлар. Гулистон. Нашрга тайёрловчи Эргаш Фозилов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – 256 бет.
154. Тоҳир ва Зухра достони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 280 б.
155. Темур тузуклари. – Тошкент: Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991. – 144 б.
156. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: Қомус, 1996. – 264 б.
157. Уч булбул гулшани. Мундарижа: “Юсуф ва Зулайҳо” (Дурбек). “Гулистони бит-туркий” (Сайфи Саройи). “Хусрав ва Ширин” (Қутб Хоразмий). – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 648 б.
158. Ширин ва Шакар. Кунтуғмиш. Орзигул. Нашрга тайёрловчи: М.Шайхзода – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 384 б.
159. Хондамир Ғиёсиддин бинни Ҳумойиддин. Макорим ул-ахлоқ. (Яхши хулқлар). Форсчадан М.Фахриддинов, П.Шамсиев таржимаси. Сўз боши муаллифи И. Султон. Учинчи қайта ишланган тўлдирилган наشري. – Тошкент: Ғ.Ғулом нашриёти, 1967. – 136 бет.
160. Хоразмий Ҳ. Девон. 1-китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 304 б.
161. Хоразмий Ҳ. Девон. 2- китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 304 б.
162. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 938 б.
163. Яссавий А. Девони Ҳикмат. – Т.: Мовароуннахр, 2004. – 176 б.
164. Яссавий А. Фақирнома, Девони ҳикмат, – Тошкент, 1992.

VI. Dissertatsiya va avtoreferatlar

165. Абдуллаева Д. “Мумтоз адабий асарлар таркибидаги “масал”лар генезиси, типологияси, функционал таҳлили”. Фил. фан. док. дисс. – Тошкент, 2021.
166. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи: Фил. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2002. — 135 б.
167. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти: Фил. фан. док. дисс. – Тошкент, 1995.
168. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги: Фил. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2005.
169. Рафиддинов С. Атойининг поэтик маҳорати: Фил. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1993. – 151 б.
170. Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти: Фил. фан. док. дисс. – Тошкент, 1995. – 282 б.
171. Ҳаққулов И. “Борми шоир ёзмаган кўз мадҳига”. “Фан ва турмуш”. 2003 йил. № 1-2-3. – Б. 47.